

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

143
(2/2013)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ, Француска
Др Милан БРДАР, Београд
Др Рајко БУКВИЋ, Београд
Др Бранислав БУРЂЕВ, Нови Сад
Др Масајуки ИВАТА, Јапан
Др Борђе ИГЊАТОВИЋ, Београд
Др Милош МАРЈАНОВИЋ, Нови Сад
Др Милован МИТРОВИЋ, Београд
Др Драго ЊЕГОВАН, Нови Сад
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ, Београд
Др Питер РАДАН, Аустралија
Др Панајотис Г. ХАРИТОС, Грчка
Др Срђан ШЉУКИЋ, Нови Сад

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ
дописни члан САНУ, Београд

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

143
(2/2013)

НОВИ САД
2013

Илуcтpација на корици
гpавира Захарије Орфелина
Човек њице за cтoлом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Часлав Д. Копривица
БАЛКАН КАО ЕВРОПСКА
УНУТРАШЊА ДРУГОСТ
221–234	Časlav D. Koprivica
THE BALKANS AS A EUROPEAN
INNER OTHERNESS
221–234
Триво Инђић
ВОДА У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ
И ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ
235–249	Trivo Inđić
WATER POLICY OF SERBIA
AND THE EUROPEAN UNION
235–249
Николај Константинович Печењин
ГЕНЕТИЧКИ ИДЕАЛИЗАМ
И СТРУКТУРА ДРУШТВА
251–266	Nikolay Konstantinovich Pechenin
GENETIC IDEALISM
AND STRUCTURE OF SOCIETY
251–266
Владан С. Гавриловић
и Дејан Микавица
ДРУШТВЕНОПОЛИТИЧКИ
СТАТУС СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ
МОНАРХИЈИ – ОД ЛЕОПОЛДОВ-
СКИХ ПРИВИЛЕГИЈА ДО
ДЕКЛАРАТОРИЈЕ
267–275	Vladan S. Gavrilović
and Dejan Mikavica
SOCIO-POLITICAL STATUS
OF SERBS IN THE HABSBURG
MONARCHY FROM
THE PRIVILEGES OF LEOPOLD
TO DECLARATORIA
267–275
Милан Мијалковски
и Веселин Конатар
ТЕРОРИЗАМ И ОБАВЕШТАЈНА
МОЋ ДРЖАВЕ
277–292	Milan Mijalkovski
and Veselin Konatar
TERRORISM AND THE POWER
OF THE STATE INTELLIGENCE
277–292
Јована Чикић
СОЦИЈАЛНА ВИТАЛНОСТ
У ИСТРАЖИВАЊУ
РУРАЛНОГ РАЗВОЈА
293–306	Jovana Čikić
SOCIAL VITALITY IN
RURAL DEVELOPMENT
RESEARCH
293–306

Нада И. Видић Nada I. Vidić
РУРАЛНИ ТУРИЗАМ RURAL TOURISM IN
У ВАЉЕВСКИМ THE VILLAGES AROUND VALJEVO
СЕЛИМА У ФУНКЦИЈИ AS AN INSTRUMENT OF
ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА SUSTAINABLE DEVELOPMENT
307–319

Душко Кузовић Duško Kuzović
СЕОСКА КУЋА НА ЈУЖНИМ COUNTRY HOUSES ON
ПАДИНАМА ПОВЛЕНА: THE SOUTHERN SLOPES
1800–1970. OF POVLEN: 1800–1970.
321–354

Слободан Релић Slobodan Reljić
БРИСЕЛСКА ДЕСПОТИЈА BRUSSELS' DESPOTISM
И ОДВРАТНЕ УЉУДНОСТИ AND DISGUSTING DECENCIES
Осврћ на књиџу Ханеса Хофбауера On Ordered Truth
„Наручена истина – куйљена љравда – Purchased Justice
– Колонијализам Евројске уније“, – EU's Colonialism by Hannes
Београд: Јасен 2012. Hofbauer, Belgrade 2012
355–366

ОСВРТИ / BOOK REVIEWS

Бошко Бојовић
МОНТЕЗУМИН СВЕТСКИ ПОРЕДАК: КАРДИОКТОМИЈА
КАО КОЛАТЕРАЛНИ БИЗНИС У ХУМАНИТАРНОМ РАТУ
(Pierre Péan, *Kosovo. Une guerre „juste“ pour un Etat mafieux*, Fayard, Paris 2013)
367–373

Зоран Обреновић
ЈУГОСЛАВИЈА „ОДОЗДО“
(Благоје Симов Бабић, *Доживљаји једног Динарца*, ауторско издање,
Београд 2012)
373–379

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Душан Ракитић
СТУДИЈА ЈЕДНОГ ТЕОЛОШКОГ ДИЈАЛОГА У КОНТЕКСТУ
НАСЛЕЂА ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ, ПОСТОЈАЊА ТРЕЋЕГ
САГОВОРНИКА И АГРЕСИВНЕ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ
(Марко Николић, *Екуменски односи Српске љравославне и Римокатоличке*
цркве: 1962–2000. године, Службени гласник, Београд 2012)
381–384

Милан Петровић
ИСТОРИЈА КАО САВРЕМЕНОСТ
(Андра Николић, *Економско сџање Србије у XIV веку*, Друштво за привредну историју, Београд 2012)
384–391

Војислав Миоковић
СЕЉАК: ЈУЧЕ, ДАНАС И СУТРА
(Срђан Шљукић и Марица Шљукић, *Земља и људи. Сељашт̄во и друш̄тивена с̄структура*, Mediterran Publishing, Нови Сад 2012)
392–395

In memoriam
Милован Богавац, ЈОВАН РАДОЈЧИЋ (1933–2013)
397–398

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
399–404

БАЛКАН КАО ЕВРОПСКА УНУТРАШЊА ДРУГОСТ

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА

Београдски универзитет

Факултет политичких наука

Јове Илића 165, Београд

E-mail: caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У овом чланку аутор настоји да испита важност улоге Балкана у представном свијету (Западне) Европе. Желимо да освијетлимо три момента: нужност посредованости бића Европе другошћу, необичност европског опажања Балкана и утицај конструкције овог тобожњег јединственог, спољашњег идентитета Балкана на самоперцепцију народа с Полуострва. У тексту је учињен напор да се покаже како се унутрашња сложеност европског идентитета непосредно и неизбјежно тичала других, не само балканских, културних другости, и како је за Балкан особено то што њега Запад не признаје као довољно различиту другост.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкан, Европа, Запад, идентитет, култура, признање

Код перцепције Балкана, нарочито европске и шире – западњачке перцепције, упадљива је извјесна напетост између географског момента, који свједочи о припадању подручја Балканског полуострва европском континенту, и културног момента, који многи – и на Полуострву и изван њега – тумаче као нешто неевропско, полуевропско, у сваком случају недовољно европско. У фактичком, географском смислу Балкан је, дакле, несумњиво европски, али у културном није, при чему, опет, није ни посве неевропска, азијатска другост, која се стицајем околности нашла на тлу Европе, већ је једно неодређено, тешко прозирно и за Запад, како свједочи повијест, често иритантно културно-географско „међуземље“. Судбина Балканског полуострва, на коју су стољећима одлучујуће утицале европске силе, чак, мање-више, све до данас, стоји у знаку европског скандализовања не само над специфичношћу, односно „нецивилизованошћу“ балканских народа него и над тиме што нешто такво и јесте и није у Европи, због чега се Балкан у једном смислу сматра унутрашњим, својим, а у другом спољашњим, туђим. Овај текст посвећен је освјетљавању европске

рецепције балканских догађаја, али прије свега „балканског идентитета“, као угаоног камена европско-западњачког *балканистичког дискурса*.

Апсорбовањем балканских територија у Отоманско царство његове земље и народи постепено су падали у заборав остатка Европе, да би тек од 18. стољећа почела изнова да се развија свијест да „европска Турска“ није никакво хомогено културно подручје с неспорном доминацијом азијатских завојевача. Повод за поновно појављивање у повијести балканских народа био је, наравно, њихов оружани отпор турској окупацији, који, када је ријеч о Србима, готово да није ни престајао, али који је отад или имао локални значај, или, када је и био дио ширег оружаног сучељавања европских сила с Турском, није био перципиран као отпор одређеног балканског народа или балканских народа, будући да је владала велика конфузија у погледу њиховог имена, а тиме и идентитета. Наиме, Европљани су те непокорне хришћанске „поданике“ Отоманског царства, на примјер Србе, реципирали или онако како су они себе називали, било преко социјалног самоозначавања („хајдуци“ и „ускоци“), било као дио етничке или локалне особености („Сервијани“, „Расцијани“, као средњовјековни називи за Србе, или као „Црногорци“, „Херцеговци“ – као локални племенски називи), или су им надијевали своја имена („морлаци“). Како од 18. стољећа више није могло да се игнорише постојање хришћана у Турском царству, Европа је почела интензивније да се бави њима – политички, војно и културно – и отад постоји непрекинута занимање за Балкан. Један од најзначајнијих трагова тога занимања јесте и сам назив за Полуострво, који се први пут помиње 1808. године код немачког географа Јохана Августа Цојнеа (Johann August Zeune). Наиме, турски назив за планину Балкан (данас Стара планина у Бугарској) – а он је гласио *Емине-балкан*, што је значило „планина Хемос“, византијски *Аимос/Емос* – сведен је на ријеч која означава само планину, и он је затим надјенут читавом полуострву. Тако су једни туђини од других узели ријеч и додијелили је читавој територији, што се може сматрати симболичким и за потоњу повијест Балкана, о чијој су судбини, па и именовањима и номенклатурама – што је, видјећемо, један од важних момената владања – по правилу су одлучивали небалканци.

Европски говор о Балкану варирао је између заинтересованог, најчешће слабо обавијештеног егзотизма бројних путника, задивљених или престрашених необичношћу сразмјерно недалеког, унутаревропског подручја нецивилизованости, и заинтересованог сакупљања података праћеног различитим анализама, процјенама локалних прилика, а на крају и имагинативним градњама локалних идентитета. Непознати балкански други постаје предмет занимања од тренутка када се више његово постојање није могло негирати, будући да Турска више није била кадра да „полицијским“ акцијама и/или казним експедицијама „рјешава“ питање балканских хришћана, држећи га тако подаље од свијести Европе. Истовремено, постојање таквог балканског чиниоца, који је стално, за Европљане непредвидљиво, вршио уплив на локалне, а временом све више и на глобалне прилике, био је узнемиравајући стога што је тиме отворено

тзв. Источно питање, које је више од једнога стољећа држало ознаку неизвјесности изнад подручја Балкана, спрјечавајући укључење територије у оквиру постојећег међународног поретка. Балкан је, дакле, ушао у европску свијест као извор нестабилности која се не може ни игнорисати, нити ријешити, што је био извор многих фрустрација за политичаре на Западу и Русији од осамнаестог стољећа па све до данас. За психокултурну перцепцију Балкана ово је, показало се, било необично важно.

ЕВРОПСКА ПОТРЕБА ЗА ДРУГОШЋУ

У овом тексту, поред осталих, желимо да заступамо тезу да је европски говор о Балкану поред свих својих стандардних и очекиваних аспеката – информисање о сусједству, регулисања конфликта, унапређења сопствених интереса и слично – носио још једну значајну црту. Наиме, Европа је од модерног доба све више долазила у ситуацију, да тако кажемо, идентитетско-симболичке зависности од другог, која је, разумљиво, додатно добијала на драматичности ако је та културна другост у географском смислу била европска, дакле *унутрашња другост Балкана*. Све до почетка новог вијека, а нарочито након ступања у модерност, културни идентитет Европе и европског човјека организован је унутар хришћанске слике свијета, у којој су поредак и вјечност били зајамчени трансценденцијом. Културноповијесно посматрано, идентитет европског „културног самства“ најприје се заснивао полазећи од трансценденције, чију извјесност је прибављала вјера. Та формација је дуго важила као неприкосновена, све док сломом средњовјековног поретка и/или човјекским постепеним еманциповањем од њега, није постала спорна обавезност трансценденције као темеља свеукупности увјерења и живота. Затим је у раном новом вијеку тадашњи човјек покушао да се заснује искључиво из знања, али картезијански покушај налажења *fundamentum inconcussum*-а – што није само једна филозофска идеја, већ и мјеродавни симбол ситуације у којој се нашао тадашњи, од трансценденције (само)разбаштињени човјек¹ – био је осуђен на неуспјех. Немогућност налажења основа сазнања у себи, посматрано у ширем опсегу, значила је осуђеност на неуспјех нововјековне хуманистичке идеје о човјеку као „мјери свих ствари“.

Али на оно што се у теорији и у пракси показало као неуспјех антропоцентризма одговор се, ма колико то звучало неочекивано, покушао наћи у колонијалним освајањима, схваћеним не као пуко заузимање и отимање већ као *колонизовање другога собом*, чиме је своје (слабо) самство требало да буде окријеplено. Поред свих материјалних и стратешких разлога за ова освајања, она, у симболичко-метафизичком смислу, представљају један од посљедњих, рекли бисмо очајничких покушаја спасавања (оста-

¹ „Однос средњег и новог вијека у просвјетитељском разумијевању повјести има црте дуализма, а томе најприје одговара Декартова концепција апсолутног и радикалног новог почетка, чије су претпоставке биле искључиво у самоосигуравању рационалног субјекта...“ [Blumenberg 1996: 440/1]. Тиме човјек бива „успостављен као апсолутни субјект дјеловања“ (100), будући да је „растварањем метафизичке идеје космоса“ (173) човјек „изгубио повје-рење у свијет“, због чега је морао да дјелује као „стваралачко створење“ (152).

така) антропоцентричног пројекта. Наиме, вјероватно и самом колонијализму скривена суштинска позадинска теза читавог подухвата јесте да ако већ Човјек уопште (што је, разумије се, конструкт европског хуманизма) у свеукупном поретку ствари није могао да потврди своју намјеравану улогу референтног средишта, сада за трансценденцију „скраћенога“ свијета, тада је замјена за то хтјела бити пронађена макар у потврђивању средишњости *евројскога* човјека за друге цивилизације, тј. у централности европскога човјека за укупни *људски* свијет. Тоталитет поретка требало је да буде обновљен не препознавањем његовог (трансцендентног) извора, већ човјековим самостилизовањем у средиште којим он постаје јемац цјеловитости. Евроцентризам није, дакле, посљедица успјешне примјене антропоцентризма, већ је, напротив, посљедица његовог неуспјеха. *Евроцентризам је ослабљени и изнуђени антиројоцентризам.*²

Умјесто да кључну улогу у процесу самозаснивања игра теоријски дискурс, сада главна ствар пројекта постаје практична (симболичка, комуникациона, економска, војна, итд.) доминација над другим, док сâм дискурс о другоме – како убједљиво показују „оријентализам“ Едварда Саида [Edward Said], те „балканизам“ Марије Тодорове – задобија улогу важног средства поспјешивања и осигурања доминације. Колонијална конструкција културно инфериорнога другог служи оправдавању преласти над другим која се већ врши, или се намјерава вршити.

Утолико балканистички дискурс представља само, једва заогрнути колонијални, тачније псеудоколонијални дискурс. Ако је, поред свих материјалних користи, колонијализовани, у колонијалном дискурсу махом обезљуђени други, представљао и *суйсџирај владавине*, а тиме и пријеко потребног метафизичког самозаснивања, то фактички, историјски крај колонијализма, након чега је Запад на други начин морао себи да прибавља јефтине „ресурсе“, није учинио крај његовој *метафизичкој зависности од другога*. Балканистички, псеудоколонијални дискурс моћи, који функционише као колонијализовање идентитета балканског другог значењима која га потчињавају, заправо представља примјер праксе дискурзивног одржавања доминације, која поред геополитичке, економске, Западу доноси и, да тако кажемо, „метафизичку“ корист. „Уређујући“ ствари на Балкану, Запад поново осјећа своју моћ која представља подлогу његовог, скептицизмом прожетом повијешћу његовог нововјековног теоријско-филозофског мишљења израњављеног културног самства. Зато „нормализација“ Балкана, са становишта западњачке, дискурзивно конструисане, „ненормалности“ Балкана, треба да траје бесконачно, а тиме и односи доминације који прибављају псеудосупстанцијалност доминантној страни.³

² „Имаћемо *homo Sinicus*-а, *homo Arabicus*-а... *homo Africanus*-а, човјек – подразумијева се ‘нормални човјек’ – јесте европски човјек тог историјског раздобља, тј. грчке антике. Видимо колико је од XVII до XX стољећа у подручју хуманистичких и друштвених наука хегемонизам посједовања мањина... и антропоцентризам... пратио евроцентризам – и то нарочито у онима које имају директан однос према неевропским народима.“ [Апоуар 1963: 108].

³ „У светлу наших напомена у ономе што следи, није изгледно да је ‘крај Балкана’ (критикује позицију Тодорове [1997: 13]) близу: норма која управља телеологијом ‘европеизације’ гарантује да се процес никада не окончава – уколико не дође до радикалне транс-

Потреба за балканским, али не само балканским, другим јесте потреба за оним с којим се неће комуницирати, већ којим ће се манипулисати. Поред потребе за „ресурсима“, то је и израз слабости, незаснованости носиоца „првог“, примарног идентитета, који зато уводи обавезујуће означитеље, тиме влада контекстом означавања других, и који је извор свеобавезујућег културно-комуникативног хоризонта. Из неуспјеха самоутемељења антропоцентричним пројектом преобликовања стварности произлази настојање да се властито, неутемељено, културно самство, на прикривен начин, ипак (са)конституише дискурзивном производњом, мање вриједне другости – у односу на коју ће сопствени идентитет, иако заправо неутемељен, *изгледајти* не само „боље“ већ као референтан, као тобоже утемељено средиште цивилизацијско-културног космоса.

Да би европска културна субјективност покушала да се конституише потребан јој је објект као њена подлога, који заправо постаје објект вршења доминације, тако да се као „супстанцијални“ садржај западњачке субјективности испоставља моћ. Проблем је, међутим, у томе што на овај начин западњачка субјективност запада у зависност од поништене, односно никада непризнате субјективности другог, који је њеним односом доминације објективизован. Наиме, она добија свој „супстанцијални“ садржај од објективизованог другог само дотле док се он држи у стању потчињености. Његово еманциповање значило би смрт његове објективности (за Запад), односно укидање „супстанцијалне“ подлоге западњачке субјективности. Запад не може да добије признање од објективизоване другости – а признање је алтернативни, „хуманији“ начин прибављања извјеснога „утемељења“. Међутим, када би се другом, не само балканском другом, признала његова *специфична* другост, тј. одређени степен и врста субјективности, па тиме и извјесне, аутохтоне „супстанцијалности“, тада би Запад морао да се одрекне претензије на референтни положај своје културе за цијело човјечанство, што је, како рекосмо, посљедња линија одбране нововјековног антропоцентризма.

У вези са овим занимљива опаска појављује се у тексту бугарског научника Александра Ћосева, који помиње балканског „полудругог“ који омета потпуност западњачког самства“ [Kiossev 2002 (= <http://www.eurozine.com/articles/2003-05-19-kiossev-en.html>)]. Дјелује да је овим изнесена супротна теза од наше, али само је наизглед тако. „Полудруги“ је онај који својом другачијошћу представља изазов западњачкој предодби о својој универзалности, због чега га треба „цивилизovati“ и „нормализovati“. Али све док он као такав постоји, Запад има у односу на кога да ступа у однос моћи, и да га на тај начин *користи* као подлогу својег наводног утемељења. На изазов унутрашње „неистости“ Запад мора да реагује, но када би све другости биле „нормализоване“, када би цивилизацијска Европа, тачније његова самоизумљена замјена звана „Запад“, постала глобално свеприсутна, и тада, или боље: тек тада би се Запад

формације у односима доминације између средишта и (полу)периферије. Али балканистичка идеологија и постоји управо да би спречила могућност таквог радикалног прекида.“ [Моћник 2002: фуснота 38].

нашао суочен с изазовом истинскога заснивања својег идентитета, и саме Цивилизације уопште. У том тренутку западњачко-универзални човјек нашао би се у истој ситуацији у којој се нашао модерни човјек када је искусио границе и слабости антропоцентризма. Овако, продужена „нормализација“ другога треба да буде замјена за потенцијално болно суочавање са собом. Из тог разлога тај процес треба што дуже одлагати, и зато он не треба никада да се заврши – што је и урачунато у сам пројект балканистичке конструкције „ненормалнога“ другога. „Ненормални“ други је, дакле, потребан за властито недовршено утемељивање, али се његово „нормализовање“ стално одлаже – и то, парадоксално, управо средствима и техникама које служе за „нормализацију“ – да би се одгодило (поновно) суочење са својом неутемељеношћу, која се све вријеме осјећа, а на нивоу интелектуалне саморефлексије европског критичког мишљења и добро познаје. „Полудруги“, дакле, иритира, изазивајући нерасположење, по потреби и радикалну акцију против њега, али је истовремено његово ометање (недовршене) универзалности западњачког самства неопходно, чак, на изокренути начин, *констипицијивно*, јер је управо то иницијални повод испољавања западњачке моћи. Без „ненормалности“ другога нема ни „нормалности“ Запада, кога та привидна, идеолошка „нормалност“ одвраћа од суочавања са својом истинском недостатношћу. „Цивилизацијска мисија“ утолико јесте замјена за веома непријатно суочавање са мањкавошћу самих основа своје цивилизације, па је зато много лакше „цивилизovati“ другога, дискурзивно стилизованог као „варварина“, него видјети како стоје ствари са својом цивилизацијом и да ли је она уопште вриједна (оваквога) наметања.

ГДЈЕ ЈЕ БАЛКАН?

Балкан је у имагинативној „географији“ смјештен између „праве“ Европе и „правог“ Оријента, и то тако да на нивоу културне перцепције – и хетероперцепције и аутоперцепције – недовољна „цивилизованост“ Балканаца њих чини „стијешњенима“ између Запада и Оријента. Зато готово нико изван Балкана њега не посматра као простор који има право на свој идентитет, своје хтијење и самостално управљање сопственим пословима. За Европу и Запад, то је њихово „задње двориште“ гдје наводно важе његове ексклузивне ингеренције. Балкан је превише у Европи да би Запад *могао* тек тако да га препусти самоме себи, а превише је, наводно, „дивал“ да би и *смио* да га препусти себи, јер то напосто угрожава његове интересе. „Међупросторност“ – и у географском и у културно-перцептивном смислу – равна је, из једног другог угла, (европском) осјећају идентитетске недовршености Балканца. „Балканац“ је иритантни неазијат који није ни Европљанин, а он Запад фрустрира својим дјелимичним подсећањем на Европљанина које, међутим, није довољно то да би га овај признао за равнога себи. Зла судбина Балканца – која условљава стално мијешање европских и западњачких сила – јесте у томе што за Запад он

није ни оријенталац, да би га „оставили на миру“, нити Европљанин, да би био признат као „свој“.

За Турке пак Балкан је излаз у Европу, а вишевијековно владање тим подручјем, ма колико то другима, нарочито Балканцима, чудно звучало, залага њиховог, свакако специфичног „европејства“ [Дарко Танасковић⁴]. Бити између, на прелазу, и то – и то, или ни то – ни то, заправо значи немати себе, или немати у довољној мјери себе, тако да већ то другима даје извјесно „право“ управљања овим обесвојеним нечим, такорећи „безидентитетским ентитетом“, тј. оним чији је идентитет празан, а чије жеље и напори, чак и када би неко на Западу хтио да их озбиљно узме у обзир, заправо не постоје. Конструкција „балканског идентитета“ посљедица је западњачкога одустајања од разабрања ко је на Балкану ко. Тиме се конструишу „Балканци“ који нијесу никаква реално постојећа идентитетски компактна, архетипски или психолошкотипски препознатљива скупина⁵, већ су они, ако примјенимо негативно, генеалогско читање – напротив корелат западњачке *иниенционалне игноранције*. Зато није ни чудо што је „Балкан“ – не само као израз, него још више као с тим изразом асоцирани културолошко-хетерократски конструкт – изум небалканаца.

Заправо, након свега, оно што је иритантно, не само за Западнаке, него и за савремене турске неоосманисте (Neo-Osmanists), иако из друге перспективе, јесте ова *in-betweenness* Балкана. Учинити крај њој – иако смо горе назначили да је то, због структурне позиције Запада, мало вјероватно – значи донијети одлуку Или-или: или ће то коначно постати Запад, онако како Запад то види и уколико он призна, или ће то једном коначно постати Оријент, што можда и објашњава прије неку годину најављена могућност заокрета у гледању на Балкан код САД (не и читавог Запада) – да тзв. Западни Балкан, вјероватно и као компензација за

⁴ Емисија емитована на Радио-телевизији Србије 24. маја 2012.

⁵ Насупрот томе Тодорова, неочекивано, чак и помпезно, тврди да „Балкан има моћну онтологију“. Објашњење тврдње је у сљедећем: „Балкан *per se*, то јест као засебан географски, друштвени и културни ентитет, ‘откривали’ су европски путници тек почевши од позног 18. столећа...“ (Todorova, 1997: 184, 62).

Ако је нешто „откривено“, што и сама ауторка ставља под наводнике, сугеришући да је тај ентитет заправо, макар дјелимично, изумљен, конструиран – тада се он не може затећи у стварности у статусу *per se*. Друго, овом реченицом ауторка, нехотично, потврђује да заступа схватање о неодвојивости географије, друштвене структуре и културног идентитета, што је била водећа нит симплификујуће-стигматизујућег западњачког балканистичког дискурса, који она у својим радовима покушава да деконструише.

Ипак, неколико година касније, под притиском (оправдане) критике, Тодорова, иако не признајући претјераност раније позиције, ревидира своје становиште: „Онтологија Балкана коју садржи *Замишљање Балкана* не претендује на то да се овдје [у случају Балкана] подударају свијет ‘по себи’ и [теоријски] одражајни свијет. [...] То није случај. Само сам предложила једну другачију ‘менталну мапу’... која према мојем схватању адекватније организује знање.“ [Todorova, 2002: 474]. Од онтологије и онога *per se* дошло се до „онтологије“ под наводницима и до наизглед истинитосно неутралне, само методолошко побољшане, боље „организације знања“. Ипак, употреба ријечи „адекватније“ одаје да је ријеч о повлачењу под притиском контрааргумента, док Тодорова – што се не може замјерити – ипак интимно држи да је њено тумачење примјереније и вјеродостојније самој ствари. На крају, од „моћне онтологије“ Балкана остало је само једно другачије ментално мипирање, које, за разлику од „балканистичкога“ – према саморазумијевању – није злонамерно.

неприхватање Турске у простор Европске уније, *може* да буде признат као њена легитимна „интересна сфера“. Ипак, засад до тога, према ономе што се зна и види, није дошло.

У ситуацији када се препозна та „половичност“ другог, какву Европа препознаје у Балкану, могуће је направити избор – или да се он настоји преобразити и присвојити, или да се у потпуности одбаца. Запад, како смо видјели, бира „средњи пут“, али ипак тако да Балкан остане ближи Европи него Оријенту. То уочава и Тодорова:

Могло би бити да је ово Између (in-betweenness) Балкана, његов прелазни карактер, од њега направило напросто непотпунога другог; умјесто тога, он је конструисан не као другост, већ као непотпуно самство (self) [Todorova 1997: 18].

Овдје, међутим, нема дисјункције какву сугерише Тодорова, већ се у балканској (дискурзивној) недовршености дијалектички допуњавају недовршеност истости и недовршеност другости. Наиме, Балкан је не само непотпуна европскост него и непотпуна оријенталност, јер да је макар у другоме успио, да није имао хришћанске коријене и да није у средњем вијеку учествовао у европској повијести – коју Запад, додуше, као византијску, често и не признаје као такву – и да стога у модерно доба не тежи да се поново „европеизује“, можда би му Запад и допустио да настави да буде најближи „Блиски исток“. Балкан није довољно различит да би, што се Европе тиче, уживао у признању права на различитост. Овако, његова блискост и близина нијесу му „опроштени“, тако да је он морао да постане предмет објективисања, умјесто да му је, допуштањем да се дистанцира, дозвољено да постане „оријентална“, или већ некаква другачија, али у својем бићу заокружена другост.⁶ Балкану, као међусвијету, суђено је да не буде довршен као заокружени „свијет“, већ да остаје у статусу вјечне незрелости онога прелазнога Између, које нити може коначно досећи свој идентитет, а још мање унијети довољно свјетлости у њега. Због тога међукултурни „мост“ не може бити довршен као „грађевина“.

Међутим, овај осјећај међупросторности није одлика само хетеродискурса о Балкану, него о и аутодискурса:

Добро је познато да се не може живјети на мосту или на раскршћу... Мост је само дио пута, његов вјетровити и опасни дио, а не људско станиште [Георгиева 1994: 33; наведено према: Todorova 1997: 59].

Ова поетска параболоа, каквих у интелектуалном и умјетничком говору на Балкану има напретек, занимљива је као повод за освјетљавање

⁶ „Запад и Оријент обично су представљани као неспојиви ентитети, као противсвјетови, али потпуни противсвјетови.“ [Todorova 1997: 15].

праве позадине оваквога саморазумијевања. Изгледа да је перцепција своје географске међупросторности, везана за перцепцију своје културне *in-betweenness*, што није тек установљење фактичког стања већ ствар далекосежне и нипошто саморазумљиве самоинтерпретације. Међутим, доживљавати своју егзистенцију као бивање-између, препознавати у томе једну од најважнијих одлика својег идентитета, значи заправо замјенити „суштинске карактеристике“ – макар и погрешно перципиране и самодопадљиво исконструисане – стављањем у жижну тачку својег идентитета спољашњих околности. Тада околинонално замјењује супстанцијално, оно што је случајно (географски положај), а пролазно (повијесне) околности у таквој аутоконструкцији добија карактер нечега непромјенљиво-трајнога. Ако се на нивоу непристрасне историјске анализе може установити да „заосталост“ балканских народа потиче од губитка неколико кључних стољећа за *сойсџивену* повијест због турске окупације Полуострва (а таворење, и то у својству безименог објекта унутар италијанске, аустријске, руске, француске, а комплементарно и турске повијести – свакако није могла бити замјена за сопствену), тада се оваквом перцепцијом стицаја околности тобожња *судбина* „балканског простора“ не само интериоризује, него и виртуелно петрификује, као тобоже непревладива. Тада би се испоставило да се за балканске народе разлика између „нијемога“ мизансцена отоманоцентричне „претповијести“ и правога ступања на повијесну позорницу састоји само у томе што је у првом случају он био безимени, а у другом именовани *објект* повијести.⁷

Укупност особености народа и култура балканског подручја, која ни изблиза не представља компактну цјелину, настала је као посљедица повијести која је била у знаку сопствене бездржавности, што им није дало да се идентитетски конституишу и заокруже, тј. да се – гледано из угла Запада – „европеизују“. Због тога је балканско повијесно искуство такво да повијест, којом *увџек* управљају туђини, стално има надмоћ над животом, да повијест и живот, дешавања и жеље, нијесу једно, а назив за то је *судбина*. Утолико, „судбина“ је – било да се (на Балкану) доживљава као обухватни именованељ цјелокупног повијесног искуства, било да се посматра са стране, као несхватљивост сулудог балканског колоплета – наличје изостанка *власџиџиџе* повијести, оне у којој се под властитим именом и претежно властитим силама обликује сопствени живот. Иако се и на Балкану и изван њега често говори да та област има исувише повијести, тј. више него што може да поднесе, апсорбује,⁸ ријеч је у ствари о томе да су балкански народи дуго били ускраћени за *своју* повијест, да су присилно учествовали, а вјероватно и даље учествују, у дешавању повијести које

⁷ Чак ни размјере страдања након изласка у повијест нијесу смањене – напротив, будући да је рецимо српски народ у сваком од оба свјетска рата поднио веће, углавном цивилне жртве (укупно око три милиона) него за вријеме неколико стољећа врло окупне турске окупације.

⁸ Зундхаусен, иако с висине, уз (балканистички) симптоматичну замјену повијести оним псеудоповијесним, износи сличну тврдњу: „Неспорно је, дакако, да је Балкан произвео више митова, јунака и мученика него што може да свари.“ [Sundhaussen 1999: 649].

сами нијесу иницирали и која њихово биће не изражава, а понајмање задовољава.

Непревладивост заостајања, тј. трајна премоћ некадашњих и свих будућих „околности“ у односу на све садашње и будуће напоре „Балканаца“, значи да су они незрели, јер у својем идентитету немају ништа (па је она стога „празнина“) што би могло да савлада неповољне датости. Живјети непрозирну, „злехуду“, „неумитну“ судбину, умјесто своју повијест, значи да су околности (а оне укључују не само случајне датости него и перманентно мијешање спољњих сила, које код „Балканаца“ стварају осјећај сопствене немоћи због перцепције сталне преваге туђих сила над сопственим жељама и чињењем) увијек важније и претежније од својег идентитета, тј. да он можда и не постоји другачије доли као вјечно враћање нежељених прилика, као њихово подношење, а на концу и невољно, фаталистичко (дакле, оријентално!) мирење с њима. Балканац је, дакле, онај коме околности непрестано онемогућују да постане неко – и у том погледу су балканистичка аутоперцепција и хетероперцепција комплексарне. Ако, међутим, њега на нивоу саморазумијевања одликује то да се он посматра као неко „између“, ни–ни, док су његове позитивне карактеристике – на страну самодопадљиве конструкције – крајње нејасне, тада то значи да је он интериоризовао одређеност својега бића спољашњим датостима, да је то усвојио као нешто што је тобоже непромјенљиво. На тај начин, он интериоризује и крајњи циљ балканистичког дискурса моћи – прихватање своје немоћи и незрелости као непоправљивих, због чега и постојани и одлучујући уплив ванбалканских чинилаца мора постати непролазна реалност.

Ако неко може да интериоризује туђе конструкте о себи – као да заиста јесу његов стварни идентитет, то већ само по себи говори о његовој незрелости, идентитетској незаснованости и недовршености. И на метанивоу, међутим, прихватање градње сопственог самства посредством империјалистичког балканистичког дискурса представља такође својеврсну потврду његове главне тезе о незрелости и неспособности за самостално одлучивање Балканаца; јер да су зрели, зар би туђе, притом злонамјерне и произвољне конструкције уопште могле да замјене *њихову* властиту саморефлексију? Балканистички дискурс се, дакле, потврђује на два нивоа: тако што се дискурзивним, али и економским, а на крају и војним овладавањем балканским другим он принуђује на („нецивилизовано“) понашање које је у складу с „предвиђањима“ балканистичких дискурса,⁹ али и тако што он себе почиње да посматра на начин на који је конструисан у овом дискурсу, чиме потврђује да је само објект, јер може да туђе семантичко поробљавање прихвати као истину о себи.

⁹ „Уобличавање (или изобличавање) идентитета Балкана као ‚другости‘ са становишта моћи приписивањем непожељних својстава и владавина општим контекстом који ову ‚другост‘ принуђује на понашање којим потврђује сопствену дисквалификацију јесу начин да се пожељна перцепција другости претвори у реалност другости: Балканци се понашају ‚према очекивању‘, тј. сходно улогама које прописује балканистички дискурс моћи.“ [Шијаковић 2002: 293].

„ДРУГОСТ“ БАЛКАНА

У западњачком балканистичком дискурсу стално се претпоставља, а често, било посредно, било непосредно, „доказује“ другост Балкана. Треба, међутим, освијетлити на који начин функционише механизам дискурзивне алијенације Балкана. Подручје Балканског полуострва јесте у неким значајним моментима различито у односу на остатак Европе, али постаје проблематично када се та различитост вјештачки, често заинтересовано, пристрасно и игнорантски приређује и канонизује као тобожња *чистија, радикална другосиј*. Иначе, то у културноперцептивном смислу представља идеализацију која онемогућује комуницирање, јер оно што је чиста другост не може ни да уђе у дијалог, оно је посве неподесно, незаходљиво, неразумљиво, а коначно није ни вриједно разумијевања. Дакле, између реалне другости, у односу на коју се установљују разлике и сличности, али која се настоји разумијети и ипак некако разумијева, и дискурзивно-комуникативно конструисане, контролисане, изоловане и стигматизујуће, *чистије* другости – постоји суштинска разлика. Када се нека реална другост дискурзивно постави као „чиста другост“, створена је претпоставка да се она одбаци у канту за семантичке отпатке у коју се баца неприхватљива другост, и да се затим, када се то пожели, сходно властитим интересима, у њу унесе било какав наратив, будући да исконструисана празнина и „бјелина“ форме његовог дискурзивно скројеног „идентитета“ то начелно допушта.¹⁰

Чисто друго је оно што је посве неразумљиво, што никаквим својим по себи постојећим својствима не обавезује да буде тачно разумијевано, што не треба ни разумијевати, и што се смије, може, а што коначно, у случају потребе, и треба одбацити. Не само по себи, него и за себе, чисти други фигурише као ништа. Недозвољеним изједначењем реалне другости с идеалтипском, чистом другошћу ствара се претпоставка да се од ње направи једно *људско нишшија*. Дакле, у когнитивну и семантичку празнину, што је формална одлика овога дискурса, увијек је могуће, без опасности да се погријеши, или да се буде кажњен (рецимо због политички некоректног расизма, који је у балканистичком дискурсу врло раширен), уписати и моралну ништавност.

Дискурзивно конструисани „Балкан“ представља „семантички затвор“ (Шијаковићев израз) у који се, према нахођењу, гурају, али из њега, када интереси то изискују, и ваде (поједини) балкански народи. Утолико, тај „Балкан“ је дискурзивна протеза која замјењује, фингира и коначно

¹⁰ Неочекивано, признање да је тако долази ни од кога другог до од Зундхаусена, иначе одлучног противника тезе о саконститутивности Балкана за западњачку субјективност: „Балкан је празно мјесто које се у случају сукоба испуњава стереотипним обрасцима објашњења која су мање или више у оптицају, које, уосталом, налазе примјену и код других ‘бијелих’ мрља свијета.“ [Sundhaussen 2003: 610]. Први дио реченице је беспријекоран, али то не важи и за поређење с осталим „бијелим“ мрљама свијета“, јер ниједна од њих не спада у унутрашњи европски простор на који Европа и Запад наводно имају самододијелено, ексклузивно право, и гдје су „варварства“, која се, мање-више, трпе у осталим „бијелим мрљама“, за њега изразито „неприхватљива“.

скрива реални Балкан. Због тога балкански народи, када и ако пристану на овај дискурс – а по правилу су пристајали, а и даље пристају – често показују паничну склоност да на сваки начин побјегну из тог семантичког поља принуде, понекад чак тражећи и признања од оних које, инфантилно, заправо на балканистички начин „балкански“, сматрају мјеродавним за управљање овом казнено-семантичком институцијом – да они нијесу Балкан.¹¹

Балканистички обликовани други с Балкана јесте онај други који је посве неразумљив, тако да, супротно очекивањима у филозофској херменеутици (Гадамер), у тумачевом опхођењу са њиме не би дошао до изражаја никакав интерес за саморазумијевањем. А ипак, тиме што јесте неко другачије, макар и „дивљачко“ и посве неразумљиво нешто, Балкан је Западу ипак *повод* за самоогледање, самопотврђивање, али и компензовање својих мањкавости. Сразмјерно својој наводној потпуној непрозирности – у синхронијском аспекту – Балкан се и у епохалном смислу посматра као непоправљиво закаснио. Он наводно не може да надокнади свој заостатак (макар не као *Балкан*). „Балканац“, када се ријеша да му се додијели таква улога, није *признај ни у својству непријатеља* (као што је случај с оријенталцем или Русом), већ је он својом потпуном, непрозирном, застрашујућом другошћу претворен у пуки објект од којег се страхује као од некакве елементарне непогоде, коју зато треба обуздати, „Балканац“ се тако не посматра као нека људска, па макар и непријатељска субјективност. Балканац – или онај међу њима који је изабран за непријатеља, тада није непријатељски други, већ нељудско друго. Ако се и неки балкански народи издвоје од осталих – нарочито оних који се уклапају у ову дехуманизујућу матрицу, то није зато што се они признају у ономе што тај народ заправо јесте, већ зато што се у њега, као чисту празнину *семантичке нишћавности*, према својем нахођењу и интересима, можеuproјектовати било шта. Као објект необузданог читавања, које се не труди да се саобрази с реалношћу онога у којег се читава – зато што он реално за читавајућег и за његову публику и није ништа – не постоји никаква *суштинска* разлика између, рецимо, „варварина-злочинца“ (на примјер Србина) и „цивилизоване жртве“ (на примјер босанскохерцеговачког муслимана), јер они у својем идентитету ни на који начин нијесу ни узети у обзир, нити се о њима ишта жели знати. Они су чиста, дехуманизована апстрактна схема, у коју су уписују унапријед додијелене улоге. На тај начин потврђује се да и стилизовано-конструисане „жртве“ у ствари јесу биле жртве – али постварујуће-дехуманизујућег балканистичког дискурса.

У балканистичком дискурсу читавање није на дјелу као херменеутички легитимна интеракција између својих предубјеђења, концептуал-

¹¹ „Добили смо увјеравања и безрезервну подршку САД да Хрватска припада Средњој Европи, а не Балкану.“ (хрватски предсједник Фрањо Туђман послје повратка из Вашингтона, 3. августа 1996; извор: ХРТ). У том смислу бугарски научник Ивајло Дичев, поигравајући се значењско-вриједносном двострукошћу, ако не и вишеструкошћу, Балкана, zgodно примјеђује: „Могли бисмо рећи да је најпоузданији знак балканског идентитета отпор балканском идентитету.“ [Dichev 2002: 245].

них схема, које су, у крајњем, израз тумачевог идентитета – што је незаобилазно полазиште сваког читања, и онога што се заиста налази у друго-ме. Ријеч је о томе да се овдје садржај другости балканскога другога овако постављеним односом дискурзивне моћи *априорно искључује*, тако да је перцепција њега у *идејности резултат конструкције*. Умјесто интеракције западњачке перспективе и самих феномена, овдје слика Балкана прелази у *чисти перцептив дивље имагинације*, у неконтролисану, измишљајућу, а неријетко и необузвано лажућу имагинацију. Чиста другост и чисти перцептивум морају да повлаче једно друго. Овдје перцепција не интерреагује с некаквом конкретном даташћу, већ је побуђивана, катализована и испуњавана само самом собом, тј. сопственим жељама, потребама и интересима. Балкан је зато сведен на пуки повод за своје опсесивне, нарцисистичке потребе за самоогледањем,¹² што, на свој начин, свједочи о темељној фрустрацији која се налази у језгру модерног западњачког идентитета.

Ако је, како малочас рекосмо, разумијевање другога функционално повезано са саморазумијевањем, тада се у случају произвољног читавања различитих интерпретативних конструката у биће другога, у биће онога који је, након свега, европском тумачењем самству неопходно, и који уз то повијесно припада Европи, представља изврнуто лице Запада. Зато „Балкан“, нарочито то што „Балкан“ у балканистичком дискурсу није признат као дио Европе, представља *симбиом Запада*. Наличје продуктивне везе између разумијевања и саморазумијевања јесте изокренута веза конструкта и симптома. При томе, симптом је ометено саморазумијевање, као што је и конструкт самоономогућено разумијевања другога, његово *неразумијевање*. Утолико, балканистички дискурс, једнако као и понашање које је у складу с њиме, представља и демонстрацију некомуницирања с другим, али и нијемости пред оним што је акутно и у властитом идентитету.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева, Цветана. *Khora* и богове на Балканите. *Balkanistic forum*, Vol. 2, 1994.
- Шијаковић, Богољуб. Критика балканистичког дискурса, у: исти, *Пред лицем другог: фуџа у огледима*. Службени лист СРЈ–Јасен, Београд–Никшић 2002.
- Anouar, Abdel-Malek. Orientalism in Crisis. *Diogenes*, Vol 44 (1963).
- Blumenberg, Hans. *Die Legitimität der Neuzeit*. Suhrkamp, Frankfurt/Main 1966 (1996).
- Ditchev, Ivaylo. The Eros of Identity, у: Душан I. Bjelić/ Obrad Savić (ур.) *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, The MIT Press, Cambridge (Mass.) & London 2002: 235–250.
- Kiossev, Alexander. The dark intimacy: maps, identities, acts of identification, у: *Balkan as Metaphor*, 2002: 165–190.

¹² „[e]вроцентризам анализа које монолошки показују колонијално сусретање као нарцисистичку пројекцију западњачке воље за моћи“ [Wolfe 1997: 412].

- Močnik Rastko. The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms, y: *Balkan as Metaphor*, 2002: 79–115.
- Sundhaussen Holm (*Europa balcanica*. Der Balkan als historischer Raum Europas. *Geschichte und Gesellschaft*, Vol. 25, № 4, 1999: 626–653.
- Sundhaussen, Holm. Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz. *Geschichte und Gesellschaft*, Vol. 29, № 4, 2003: 608–624.
- Todorova, Maria. *Imaging the Balkans*. Oxford UP, New York & Oxford 1997.
- Todorova, Maria. Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit. *Geschichte und Gesellschaft*, Vol. 28, № 3, 2002: 470–492.
- Wolfe, Patrick. History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism. *The American Historical Review*, Vol. 102, № 2, 1997: 388–420.

THE BALKANS AS A EUROPEAN INNER OTHERNESS

by

ČASLAV D. KOPRIVICA

University of Belgrade,
Faculty of Political Sciences
165 Jova Ilić Street

E-mail: caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

SUMMARY: In this paper the author attempts to re-examine the importance of the Balkans in the imagery of (Western) Europe. Three points are highlighted: the necessity of mediation of Europe's identity through the Otherness, peculiarities of Europe's perception of the Balkans, and influence of the construction of this allegedly unitary, external identity of the Balkans on self-perception of peoples from the Peninsula. An effort is made to show how the internal complexity of the European identity directly and inevitably affected different, not only Balkan, cultural Othernesses and how it is peculiar for the Balkans not to be recognized by the West as sufficiently different Otherness.

KEYWORDS: Balkans, Europe, West, identity, culture, recognition

ВОДА У ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ И ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

ТРИВО ИНЂИЋ

Удружење „Технологија и друштво“
Ђуре Јакшића 9, Београд
E-mail: trivo.indjic@gmail.com

САЖЕТАК: Чланак даје критички приказ стања воде и политике према води у Србији. Указује се на споро прихватање техничких стандарда и правних норми Европске уније, чији члан Србија жели да постане. Дата је и критика постојећих директива ЕУ о води и њене политике комерцијализације и приватизације воде као капиталног природног ресурса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вода, политика воде, Србија, Европска унија

У прокламованој међународној Години сарадње у области вода 2013. и Светске недеље воде (World Water Week), која је почела 1. септембра великом конференцијом у Стокхолму, циљ је очување и заштита овог природног ресурса. Опште место новијих размишљања о глобалном развоју указује посебно на то да вода, као природни ресурс, постаје чинилац ограничавања развоја данашњег света, па и угрожавања опстанка читавих његових делова. Сведоци смо жестоких расправа које се односе на ову област. Док Вацлав Клаус, бивши председник Чешке, тврди (26. јула 2011) како је промена климе комунистичка конспирација (а по тој логици би и Ал Гор, бивши потпредседник САД, еколошки активист који је указивао на промене климе и на глобално загревање, био комунист – сетимо се само његовог *Пројекта клима* или књиге и документарног филма *An Inconvenient Truth* из 2006), дотле Швајцарци користе ћебад да би прекрили глечер који ствара реку Рону, а експерти у САД говоре како је 2012. у тој земљи 64% ораница погођено сушом или упозоравају да већ у следећој деценији 80 америчких градова ризикују да буду потопљени због подизања нивоа воде у океанима. Главни научни саветник британске владе Џон Бедингтон (John Badington) драматично указује, почетком 2013. године, на ефект „стаклене баште“ и његову улогу у климатским променама које ће наредних деценија изазвати велике проблеме с храном, водом и обезбеђивањем енергије. Да соларна енергија загрева Земљу и да се та топлота емитује у атмосферу зна се, уосталом, још од Вилијама Хершла (William Herschel, 1800), Жан-Батиста Жозефа Фуријеа (Jean Baptiste Joseph Fourier, 1824) или Ирца Џона Тиндала (John Tyndall, 1859), који је

указивао на то да CO_2 може да мења климу. Данас је већ јасно да ће средња температура Земље – ако се не предузму одговарајуће мере (посебно око емисије CO_2) и настави као до сада – порастити у овом веку 4°C , односно максимално и $6,4^\circ\text{C}$, ако се настави интензивна употреба фосилних горива. Због тога ће ниво мора порастити за 60 цм, пре свега због топљења глечера, Арктика и Антарктика. Али наука је најчешће била ван интересовања политичара. Ствари се у том погледу у наше време драматично мењају. Сетимо се само жестоких политичких спорова на глобалном нивоу око Кјото Протокола УН о климатским променама, тј. о редукацији емисије гасова у атмосферу. Ратови за воду, на пример, јесу такође стварност данашњице. Подсетимо се само сукоба око вода Јордана (Израел и суседне арапске земље), басена Тигриси и Еуфрата (Турска, Сирија, Ирак) или конфликта Египта и Етиопије око пројекта хидроцентрале на Плавом Нилу. Могуће је да ће средином овог века ратови за преживљавање – за воду, храну и енергију – заменити класичне ратове за геополитички утицај. У сваком случају, ова размишљања о променама климе (посебно у оквиру IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change) биће незаобилазан референтни материјал за пети извештај IPPC (Integrated Pollution Prevention and Control) за рачун Европске комисије, онај који ће бити објављен 2014. (AR5) и тада ћемо, можда, видети да ли је направљен корак даље од оних циљева које је поставила пред своје потписнице Оквирна конвенција УН о промени климе (UNFCCC).

И закључак последње велике међународне конференције о слатким водама (конференција у Бону, мај 2013, „Вода у антропоцену“), који се заснива на пројекту „Глобални систем вода“, који траје од 2004. године, говори да ће, ако не буде одлучних потеза у коришћењу и управљању слатким водама, несташница овог ресурса – кроз једну или две генерације – бити озбиљан проблем за већину од будућих 9 милијарди становника планете. Познато је како је стопа раста потреба за водом данас у свету 2,5 пута већа од стопе раста становништва. Посебно треба нагласити како све већи степен загађености животне средине негативно утиче на квалитет и квантитет воде за пиће, а то је упозорење које нам свакодневно стиже из експертиза Међународног удружења за воду (IWA).

Србија има ниску стопу урбанизације, ретку насељеност и у односу на остале земље има четири пута већи процент обрадивог земљишта по глави становника, и са својим ресурсима воде могла би – према оценама људи из Асоцијације вода Србије – уз бољу политику наводњавања тог земљишта, бити озбиљан такмац на светском тржишту хране. Ипак, треба имати на уму да су резерве воде и у Србији ограничене (47. место у свету по резервама здравих и питких вода) и извесно је да ће у будућности, због промена климе, и код нас хидролошка слика бити другачија. Отуд је важан сваки вид употребе и старања о водама. Вода је, на пример, битан извор производње електричне енергије у Србији – 25% те енергије генерише вода, а осталих 75% угаљ. Тај угаљ – лигнит – производи и CO_2 и Србија ће морати плаћати велике пенале на сваку тону лигнита коришћеног за производњу струје (ако је тона лигнита 11 евра, пенали за

његово коришћење за сваку тону износиће и до 20 евра) – упозорио је у Скупштини Србије посланик Душан Милисављевић. Поменути посланик се зато zaloжио за политику развоја тзв. зелене енергије или обновљивих извора енергије, истичући како је ЕУ већ усвојила интегрисану политику енергије и климатских промена у децембру 2008 (видети дебат у Предлогу закона о ефикасном коришћењу енергије, у Скупштини Србије, 7. марта 2013).

Суша и на Балкану такође узима свој данак, а воде Дунава и Саве не користимо за наводњавање наших ораница. У Србији се од 3,6 милиона хектара обрадивих површина системи за наводњавање налазе на око један одсто тих површина. Ако се узму у обзир и индивидуална газдинства тај процент је, према изјави Миладина Шеварлића, нешто већи од 3,2% (поређења ради – Албанија наводњава 28% обрадивих површина). Систем Дунав–Тиса–Дунав могао би да наводњава 500.000 хектара, а у ствари он данас наводњава свега 35–50.000 хектара. За санирање последица суше одлазе милиони евра, храна поскупљује, сточари кољу стоку јер је и сточна храна скупа и недовољна. Зато и није чудо што пољопривреда у буџету Србије учествује са свега 2,5% и што су нам приноси мањи него они у Западној Европи. Брига о води и наводњавању препуштена је додолама, а не влади, као што рече Захарије Трнавчевић. Воде у Србији је све мање, а све чешће пресушују и сеоски бунари и планински извори. Треба упозорити и на то да ће ефект „стаклене баште“ у Србији такође изазвати смањену количину падавина и то за 12,5% до 2020. године. А то ће умањити приносе и житарица и других пољопривредних производа и изазвати несташницу хране, како каже Иван Карић.

Један од последњих докумената Европске комисије о води је Акциони план за очување водених добара Европе од 14. новембра 2012. године. То је потез значајан за будуће политике према води не само у ЕУ већ и у земљама као што је Србија, које су у окружењу ЕУ или желе да буду чланице ове политичке и привредне заједнице. И први коментари овог плана указују не само на његову усмереност ка побољшању стандардних проблема везаних за ову област (рационални приступ очувању водених капацитета уопште, борба за очување земљишта и еколошких аспеката воде, планско коришћење воде и адекватно економско-финансијско управљање овим ресурсима, борба против контаминације итд.) већ се осврћу и на недовољно утемељена решења која нуди, односно на могуће изазове пред којима остајемо без одговора.

Овај план се, у много чему, везује за први документ ЕУ у овој материји, за Оквирну директиву за деловање Заједнице у области политике вода из 2000. године (Директива 2000/60/СЕ Европског парламента и Савета од 23. октобра 2000), али исто тако и за стратегију 2020 ЕУ и текуће наратије у оквиру ЕУ о *Water Efficient Europe*. Поменута директива установила је оквир за заштиту свих врста вода, утврдила циљеве и мере за превенцију и редукацију њиховог загађења, као и основна начела одрживе политике у области вода. Њен коначни циљ је постигнуће „доброг статуса вода“ (еколошког, хемијског итд) и то најкасније до 2015. године.

Како је Србија од 2000. године укључена у процесе интеграције у ЕУ (преко Процеса стабилизације и придруживања и одговарајућег споразума о томе који је њен парламент ратификовао 2008, усвајањем Националног програма за интеграцију Србије у ЕУ те исте године, као и подношењем пријаве за приступање ЕУ 22. децембра 2009), њена је обавеза да ради на усклађивању домаћег законодавства с правом ЕУ и да то право ефикасно примењује, да успоставља одговарајуће институционалне капацитете за ту примену и да обезбеђује сва друга неопходна (финансијска и сл.) средства која ће пратити тај циљ. То је тежак и одговоран посао, посебно када је реч о прописима и стандардима из домена животне средине и заштите и управљања природним ресурсима, међу којима је и вода (видети, примера ради члан 111 Споразума о стабилизацији и придруживању). Национална стратегија Републике Србије за апроксимацију у области животне средине (из децембра 2011. године) свесна је ових тешкоћа и истиче како су „правне тековине на пољу вода поприлично широке, тешке, комплексне за примену и скупе за имплементацију“. Та стратегија, а ни њени циљеви, не сматрају се обавезујућим, већ је то само приказ општег стања, „опсежан оквир планирања и управљања“. Она ће се, како кажу њени творци, „развијати како буду налагале околности“. Од стратегије би се бар очекивало да предвиђа околности и да даје одговоре како се суочавати с њима, како их мењати. Свесни смо тога да само она држава која добро дефинише и правно и управно ефикасно регулише своју јавну политику може у систему ЕУ да рачуна на прихватање својих интереса и солидарност осталих чланица. У том смислу је Србија учинила значајан помак усвајањем новог Закона о водама (2010), заснованог на начелу интегралног управљања водама и радом на корпусу подзаконских аката и нових прописа, као и оснивањем Савета за воде и Националне конференције за воде. Поменута стратегија и сама говори о мањкавостима имплементације правних тековина ЕУ о водама и истиче, на пример, како још нисмо успели да испунимо главне захтеве за контролу загађења утврђене директивама за третман комуналних отпадних вода (UWWTD – Urban Waste Water Treatment Directive), или оних које је установио IPPC (Intergovernmental Panel on Climate Change, сада IED – The Industrial Emission Directive) или оне о нитратима. За нитрате је поучно погледати резултате истраживања Небојше Вељковића и Милорада Јовичића „Трендови концентрација нитрата у водотоцима Србије“ (из 2009), уз позив за редизајнирање програма мониторинга површинских вода Србије према Оквирној директиви о водама (WFD). Имплементација ове директиве је, наравно, у току и у Србији постоји јасна спознаја о обавезама из тог процеса. На пример, кад читамо годишње извештаје ХМЗС о квалитету вода, ту ћемо видети да још нисмо развили методе еколошке процене за већину биолошких елемената квалитета – мониторинг биолошких елемената – и да је, кад су у питању методе које се користе у земљама ЕУ, такве методе потребно прилагодити условима који важе у Србији.

Обавеза Владе Србије била је и израда Стратегије управљања водама на територији Републике Србије, али је рок за њену израду (2012. година)

већ прошао, иако је надлежно министарство за те послове потрошило знатне суме, уз уговоре чија је легалност доведена у питање (упор. Транспарентност Србија: TS and media, од 31. октобра 2012). Нема сумње да би се овим документом омогућило приближавање стандардима који у сектору вода важе у ЕУ.

Србија је међу водећим земљама у потрошњи воде по глави становника, али више од 87% њене територије нема никакав третман отпадних вода, које се чак и без механичке прераде уливају у богате водотокове (изјава Б. Љумовића из Привредне коморе Србије, од 3. јула 2011). Пречишћеном водом за пиће у Србији снабдева се 68% становништва, а у ЕУ 100%. Србија пречишћава укупно 2–3% отпадних вода. У Србији се сакупља 62% отпадних вода, а у ЕУ 93% (базне године за податке су 2006–2010). О тешкоћама у области одвођења и пречишћавања говори и податак да само 35% домаћинства у Србији има прикључак на канализацију: у Војводини – пише Пера Марковић – најурбанизованијем делу Србије, од 465 насеља 420 нема канализацију (2011). У Србији (без КиМ) 1686 насеља има системе јавног водоснабдевања, а 3067 насеља нема: процент прикључености становништва на јавне системе у 2010. години износио је 84% (Одлука о изради Стратешке процене утицаја на животну средину за „Стратегију управљања водама на територији Републике Србије“).

Какво је право стање вода у Србији, казују и најсвежији примери из протеклих недеља.

Током јула ове године (2013) дневне новине бележе како је на Руднику, и у истоименој вароши, у јеку туристичке сезоне и пуном туриста, из система за водоснабдевање забрањена вода за пиће и спремање хране, због повећане концентрације арсена. Овакве забране изрицале су се и ранијих година, али налази о пореклу повећане количине арсена у планинским водама Рудника нису обелодањивани (*Вечерње новости*, 18. јула 2013).

Ни квалитет воде коју пију Београђани није лако одредити. Из ЈП „Београдски водовод и канализација“ обавештавају нас да су они једини водовод у Србији који испуњава захтеве Светске здравствене организације (СЗО/ВНО) да преко 95% испитаних узорака воде за пиће задовољава и микробиолошке и физичко-хемијске критеријуме. Они тврде да је Правилник о хигијенској исправности воде за пиће из 1998. усклађен са смерницама СЗО и директивама ЕУ. Слична је оцена и истраживања Д. З. Анастасијевића и сарадника у „Анализи одабраних елемената у води у погонима за припрему воде за пиће у Београду“ (2011). И градски секретар за животну средину, поводом Светског дана воде у марту 2011, изјављује да је тај квалитет веома добар, као и изворишта с којих се узима вода, али да не значи да ће увек бити тако, јер квалитет подземних вода опада. Честе полемике око квалитета београдске пијаће воде остају отворене и без мера власти како унапредити систем, а најлакше је на примедбе одговорити да оне долазе од стране лобија за пласирање минералних и флашираних вода.

Београд своје отпадне воде шаље, без пречишћавања, директно у Саву и Дунав. У заштићеној зони изворишта Београдског водовода већ

више од 30 година изливају се све отпадне воде југозападнoг дела града, у количинама од око 1,5–2,0 м³/сек (*Полиџика*, 11. јул 2013). Да би се решио овај проблем потребно је изградити хидротехнички тунел дужине три километра, који би сву ту отпадну воду довео од постојеће канализационе црпне станице „Мостар“ до колектора у Венизелосовој улици. Пролазе године, а ова београдска невоља се никако не решава. Концентрација загађења и Саве и Дунава само расте. Код топлане „Нови Београд“, недалеко од водоизворишта, деценијама се складиште остаци производње. Тај отпад је ограђен, али правог привременог складишта за њега нема, пише лист *Полиџика* од 22. јула 2013. Опасност од загађења воде је реална, па би требало затворити овај водозахват. Измештање тог изворишта би коштало 1,7 до 2 милиона евра, а тих пара нема. Додајмо овде и то да и у Београду због старости пуцају водоводне цеви, а предузеће „Водовод“ такве хаварије не може да спречи, јер „не снимају нити проверавају потенцијалне кварове на мрежи. То не раде јер је физички немогуће да надгледају четири и по хиљаде километара водоводне мреже. Они излазе на терен само када се квар деси“ (*Полиџика*, 6. август 2013). У сваком случају, грађани настављају да плаћају све више цене снабдевања водом (у Београду је цена кубика воде у јулу 2013. порасла од 58,73 на 63,63 динара). А водоводне цеви пуцају, овога лета 2013, и у другим крајевима Србије, па су тако грађани Лучана, Чачка, Гуче, Горњег Милановца и Пожеге у августу остајали без воде. У продавницама се тражила флаширана вода: „Оволико воде нисам продао за шест месеци. Око 1500 литара од јуче до подне. Нико не пита за цену“ – каже Предраг Пајовић, власник „Е маркета“ из Лучана (*Блиц*, 13. август 2013). И тако, кад је нема – вода нема цену.

Сматра се да половина водовода у Србији не задовољава неопходне стандарде о исправној води за пиће и домаћинство. Институт за јавно здравље „Батут“ (изјава Тање Кнежевић, јун 2012), са своје стране, тврди да око 23% пијаће воде из централних водоводних система у Србији не задовољава стандарде и да нам недостаје правилник који би регулисао стандарде за пијаћу воду (иако би, по директиви ЕУ, требало да га усвојимо). Од 153 контролисане централе водоводних система, 24 се убраја у категорију високоризичних. Око 10% тих водовода је физичко-хемијски неисправно, док је 23% неисправно микробиолошки. Било је ту повећане концентрације гвожђа, мангана, амонијака, нитрата и нитрита, а на територији Војводине и повишице концентрара арсена – изјављује Тања Кнежевић.

Из овога следи да су у праву они који упозоравају како су кључни извори загађености водотокова непречишћене индустријске и комуналне отпадне воде. Еколози тврде да се само 13% комуналних отпадних вода прерађује и прочишћава пре испуштања (у званичним извештајима тај процент је 10%), док је у ЕУ тај процент 87% (базне године за податке 2006–2010). Отпадне воде јесу један од највећих еколошких проблема Србије, будући да се оне и у највећим градовима изливају директно у реке, а за изградњу постројења за пречишћавање потребно је око 5,5 ми-

лијарди евра, које Србија нема [*Vesti online: Ekologija poslednja gupa na svirali*, 15. 7. 2013]. Нека од постројења за пречишћавање комуналних отпадних вода која имамо заправо не раде, јер је њихово одржавање скупо, па се трошкови не могу отплатити с ценом воде колика је у Србији – каже Милан Димкић, из Института „Јарослав Черни“ (*Политика*, 18. август 2013). Од 365 милиона м³ испуштених отпадних вода током 2009. године само 51 милион м³ је третиран (углавном само за примарне стандарде), истиче Национална стратегија за апроксимацију. Ови загађивачи изузетно ретко пријављују где су поставили своје испусте за отпадне воде. Цинична је утеха да нам Дунав постаје чистији него последњих деценија, јер нам индустрија одумире. Еколози нас такође обавештавају да је од 2,5 милиона домаћинстава у Србији само 1,3 милиона прикључено на систем јавне канализације.

Дивље депоније су овде међу главним кривцима. Њих у Србији има забележених 3.200, али се држи да их има и више од тога. Оне су често на самим обалама водотокова.

Претерана употреба вештачког ђубрива најтеже погађа подземне воде, које у Србији обезбеђују 70% потреба за водом. Експанзија у примени хербицида на бази атразина последњих деценија довела је до нагомилавања остатака атразина и његових деградационих продуката у животној средини, чиме су нарочито угрожене подземне воде – истиче се у раду Сање Д. Лазић и сарадника „Мониторинг атразина и његових метаболита у подземним водама Републике Србије“ [2013]. Како је најинтензивнија пољопривредна производња у Србији у региону Бачке, ту је утврђена и највиша вредност деетил-атразина и метаболита (на крајњем северу Бачке). До смањења примене хербицида на бази атразина доћи ће одлуком Управе за заштиту биља Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде (децембар 2007) о њиховом искључењу из употребе.

Три највеће црне тачке загађења животног простора у Србији су – према оцени „Зелене земље“ – Бор, Колубара и Трепча. Колубарски басен свој опасни отпад шири реком Колубаром, а индустрија Трепче преко река Грачанке и Ситнице загађује Моравски слив. То у источној Србији и према водама Дунава чини река Пек. Небојша Д. Вељковић истраживао је индикаторе одрживог развоја за слив Јужне Мораве (узимајући у обзир и количине испуштених отпадних вода и квалитет водотока водне масе као директих последица антропогених активности) у периоду 1980–2010, па је доказао „јасно изражен праволинијски тренд пада индекса одрживог развоја екорегiona“, што води ка закључку да је досадашњи тренд опште неефикасности свих производних фактора и ненаменско и прекомерно коришћење воде и њено загађивање супротно принципима одрживог развоја (2013).

Ништа боље није ни са другим рекама у Србији. Недавно је у корито реке Деспотовице, која протиче кроз Горњи Милановац, у месту Млаковац, просута отровна супстанца од које је уништен читав живи свет у дужини од једног километра.

И Бегеј је по други пут ове године почео да тече узводно. Исто се дешава сваке године. Стање на Бегеју погоршава се кад набујају реке Дунавског слива и због усклађивања режима вода дижу се бране, па се неко време заустави протицање реке. Резултат је помор животињског света и несносан смрад који мори мештане [*Vesti online, ibid.*]. Ипак, највећи загађивач ове реке је канализација Зрењанина, која се без пречишћавања испушта у њу. Дневни лист *Полиџика* (од 3. јула 2013) извештава о припремама за изградњу пречистача зрењанинских отпадних вода које се сливају у Бегеј, који ће бити готов кроз четири године. Припрему студије изводљивости финансира ЕУ, бесповратним средствима. Помоћник градоначелника боравио је у словачком граду Њитри, где је обишао и недавно отворено постројење за пречишћавање отпадних вода, па је тим поводом изјавио: „То је права фабрика у којој је запослено 25 људи и импресивно делује податак да се вода из пречистача, бистра и очишћена, испушта у водотокове. Они су свој пречистач завршили за три године.“ Камо лепе среће да овакве изјаве о домаћим фабрикама ове врсте можемо читати у нашој штампи! Вода је у Зрењанину иначе забрањивана за пиће још 2004. због прекомерног присуства арсена (*Полиџика*, 12. јул 2013). Град већ тридесет година размишља о изградњи фабрике воде (посао вредан око 70 милиона евра, али за који држава не даје гаранције за кредит). Одборник Скупштине града Саша Сантовац предложио је да се размотри могућност изградње заједничког водовода за цео Банат, за који би се вода захватала на југу региона, недалеко од Дунава. Био би то двоструко скупљи пројект, али би се тако решило снабдевање водом за пиће и у Вршцу, Панчеву, Зрењанину и Кикинди и свим околним местима, тврди Сантовац [*Полиџика, ibid.*].

Годинама уназад најцрња еколошка тачка Европе налази се баш у Србији. У питању је Велики бачки или мртви канал, јер у њему живота одавно нема. Почиње код Бездана на северу Бачке и завршава се код Бечеја, где се улива у Тису. Еколози кажу да је то највећа канализациона цев у Европи. Није плован, затрпан је отпадом. О којој се количини ђубрета ради говори податак да је у време када је изграђен био дубок три метра, а данас критичних шест километара његовог тока има дубину од свега 30 цм. Ту се наталожило чак 400.000 кубних метара отровног муља. Почео је да се загађује изградњом шећерана у Црвенки 1912. и Врбасу 1913. године. Пресудила му је изградња великог агроиндустријског водотока на релацији Врбас–Црвенка, а нарочито металско-хемијске индустрије у Кули средином прошлог века [*Vesti online, ibid.*].

У Србији су такође примећени и значајни губици приликом транспорта воде: 30 до 50% произведене воде губи се док дође до потрошача, док је у свету тај губитак 15% (Драгана Миловановић, Републичка дирекција за воде).

Данас Србији недостаје 3–4.000 стручњака хидротехничара који би управљали и развијали њен хидросистем. Половина руководиоца градских водовода у њој су неквалификовани за тај посао. У конкурсима за директоре јавних предузећа у Нишу могу се унапред препознати будући

руководиоци на основу услова који се постављају кандидатима. За будућег директора ЈКП за пијачне послове „Тржница“ услов је да има 10 година искуства, од тога минимум пет година на руководећем положају. За директора ЈКП „Паркинг сервис“ тражи се да кандидат има високу стручну спрему и трогодишње искуство, а за ЈКП за водовод и канализацију „Наисус“ да поседује „високо образовање стечено на основним, мастер, магистарским или докторским студијама“, док се нигде не спомиње искуство као обавезан услов – пише *Политика* (од 11. јула 2013).

Процењује се да Србија, уколико жели да уђе у ЕУ, мора наћи око милијарду евра да би стање у домену екологије макар приближила европским стандардима: „Трећина свих закона које Србија мора да донесе ако жели у ЕУ, односи се на екологију. А о томе нико не прича. У ствари власт не прича, нас који се усудимо да о томе прозборимо, убија као гласнике у Риму“ – закључује Иван Карић из Зеленог покрета Србије.

Кад се овакво стање вода и оваква политика вода у Србији сагледа у односу према правним и техничким стандардима Европске уније, као и у односу на теме које покреће у уводу поменути Акциони план за очување водених добара Европе (из новембра 2012) који је усвојила Европска комисија, види се, пре свега, и даље растући раскорак између стварног и нормативног у Србији, а посебно је уочљиво одсуство одлучнијих корака да следимо прокламовану политику Европске уније у овој области. Без обзира на могуће критике правних и техничких норми садржаних у директивама ЕУ, Србија мора рачунати да и у односу на овај сегмент политике ЕУ држи корак, што није, видели смо, увек и случај, тј. није ажурна и одлучна, ефикасна пракса. ЕУ редовно преиспитује своју политику вода и њене WFD директиве подложне су ревизијама. Може се очекивати да овај Акциони план и WFD буду предмет ревизије и измена вероватно око 2019. године. Тада би се могло догодити и да се многе факултативне одредбе Плана преточе у норме које правно обавезују, што се истиче и у завршним редовима самога Плана.

Наравно, нису ни сва решења ЕУ у овом домену ослобођена бројних недоумица. Поменути план [SWD (2012) 381, односно 673 final] упозорава да статус вода у ЕУ није добар, не функционише. Он полази од тога да је вода ипак коначан, ограничен ресурс и да слатке, пијаће воде чине свега 2% од све воде планете, а дефицит у понуди те воде на светском нивоу 2030. године износиће 40%. План се темељи на подацима и анализама (укључујући ЕЕА State of Water report, процени Европске комисије извештаја држава чланица о River Basin Management Plans—RBMPs, као и њеном извештају о примени Оквирне директиве о води 2000/60 EC: Review of the Policy on Water Scarcity and Droughts и The Fitness Check of EU Freshwater Policy), а прати га и одговарајући Impact Assessment. План не даје рецепт за све земље чланице, већ се ограничава само на кључне теме: бољу употребу земљишта, обраћање пажње на загађивање вода, побољшање ефикасности система вода и његовог одржавања, као и на унапређење управљања водним ресурсима. Он истиче како ће циљеви предвиђени WFD 2000/60 EC за 2015. вероватно бити испуњени у обиму

од 53%, па су зато потребне нове мере и напори како би се побољшало стање вода у ЕУ. Те циљеве блокирају промена климе, начин употребе земљишта, економске активности (производња енергије, индустрија, пољопривреда, туризам), али и развој градова и демографске промене. То су уједно и узроци загађености, прекомерне употребе воде (water stress), физичких промена водних тела, као и екстремних стања – на пример поплава и суша.

„Добар статус воде“ (good water status) и како га постићи окосница је политике овог плана ЕУ. У складу с тим су и мере за употребу земљишта и бољи еколошки статус воде, побољшање хемијског статуса воде (око 40% водене масе има непознат хемијски статус) и, разумљиво, борба против загађивања. На пример, указује се на законодавство ЕУ у области супстанци и хемијских мешавина (REACH), као и фитосанитарних производа или биоцида, чију је употребу потребно процењивати и са становишта водене средине и – у неопходним случајевима – поставити ограничења њиховој употреби. То исто важи и када је реч о примени Директиве о одрживој употреби пестицида (Директива 2009/128/ЕС).

Усмереност на политику „зеленог раста“ (green growth) и „зелене инфраструктуре“ (green infrastructure) јесте оно што треба да прожима све ове мере, што носи овај концепт.

Како 60% територије ЕУ лежи у трансграничним речним басенима, политика вода у ЕУ инсистира на повезаности хидролошких циклуса и међузависности земаља чланица.

План се бави и ефикасношћу водних ресурса ЕУ и ту се већ јасније исказује његов уски економистички приступ, редуција проблема и солуција на тзв. *water pricing policies* (политике увођења тарифа за воду): „Not putting a price on a scarce resource like water can be regarded as an environmentally-harmful subsidy“ (стр. 10). Кад се овоме додају тзв. концепт плаћања за услуге екосистема (the concept of payment for ecosystem services), провођење начела „загађивач плаћа“ (the polluter pays principle) и увођења *water trading* као инструмента за побољшање ефикасности мера ЕУ (на нивоу корисника одређених водених басена), онда и стварни домети и амбиције Плана, тј. политике ЕУ у домену вода, постају јаснији. Политика увођења тарифа, став да се све решава тарифама-ценовницима ради достизања ефикасне потрошње воде и подизања свести потрошача, јесте – каже се – у складу с глобалним циљем ефикасне употребе ресурса исказаним у Стратегији „Европа 2020“.

Пошто је декларисана ова битна позиција Плана, на крају остаје да се у његовом оквиру каже понешто и о рањивости вода ЕУ (поплаве, суше и сл.), укаже на значај Информационог система за воде Европе (WISE), неопходност боље статистике вода и стварање хидро-економског модела, на јачање инспекција и надзора у домену права човекове средине и посебно оног који се односи на воде. Следи и технократска реторика о „awareness-rising tools on water consumption“ (кампање, сертификати, foot-printing и сл., намењено корисницима воде, тј. за *water users*), о унапређењу националних законодавстава о води, о Миленијумским циље-

вима развоја (МЦР/MDGs = Millennium Development Goals) и њиховим циљевима везаним за промене климе, о приступу води, храни, дезертификацији итд. Кад је реч о глобалним циљевима (Конвенција из Рија, МЦР, Конференција Рио+20 и сл.), у питању су општа места и искази у кондиционалу, без преузимања обавеза (посебно према земљама у развоју).

Међу најоштријим критичарима овог Акционог плана и политике воде коју спроводи ЕУ налази се Рикардо Петрела (Riccardo Petrella), па ћемо се овом приликом задржати само код неких његових оцена. Овај велики борац за очување природних ресурса и природне средине, критичар глобализације и водећа личност програма FAST (Forecasting and Assessment in Science and Technology) Комисије ЕУ, оснивач је Групе Лисабон (Le groupe de Lisbonne, 1991) и писац њеног Манифеста о води, а потом и оснивач (1997) Међународног комитета за светски уговор о води (Le Comité international pour un contrat mondial de l'eau). Воду је Петрела схватио као опште добро, наслеђе човечанства, где је право на воду неотуђиво право личности и колектива, а политика воде најтешње везана за степен демократије на локалном, националном и светском нивоу, а не са логиком тржишта и приватних интереса. Вода је јавно добро, коме сви морају имати приступа и којим се управља солидарно, поштујући права будућих генерација (одрживог развоја) и захтеве екосистема Земље. С овог становишта Петрела је био и жесток критичар тзв. Светских форума о води, који су се водили интересима приватног капитала и његових мултинационалних компанија (посебно оног из 2009. године).

И овога пута Петрела није пропустио да у *Le Monde diplomatique* (користим шпанско издање из јуна 2013) тешко оптужи политику воде коју нуди Акциони план. Добро је што План показује да ЕУ почиње да узима озбиљно проблеме повезане с водом, али предложена решења нису на нивоу изазова. „Европски“ карактер тих изазова једва се наслућује, каже Петрела, а вода се сагледава само као „предмет управљања“. Уместо о визији, пре се може говорити о слепилу. Европска комисија воду третира као „природни капитал“, а не као витални елемент, природно добро, опште добро или наслеђе битно за живот. Ако се вода види као природни капитал, онда је она само ресурс за експлоатацију, валоризацију и очување. Монетизација водног капитала и његових услуга постаје тако нужна основа за дефинисање европске политике „ефикасног“ управљања водом, па се План углавном бави масом воде, цифрама, трошковима и приходима. Нема сумње да су цифре важне, али иза њих стоје људска бића, права и обавезе, друштвени односи, односи снага који су генерално неједнаки и неправични. Али о томе Европска комисија (ЕК) не говори. И када би ЕК прихватила да о води говори као о „општем добру“, онда би могла „открити“ да су велики хидрографски басени Европе (Рајна, Дунав, Елба, Мињо итд.) прекогранични, транснационални и, укратко, европски. Следствено томе, прави, дубоки смисао истинске европске политике вода био би да се она валоризује као *евројско ојшће добро* и да послужи као основа истинске европске сарадње/интеграције, као што је то било с угљем и челиком педесетих и шездесетих година 20. века.

Друго слепило које испољава ЕК односи се на цену воде, на њено *vjerују* или *credo* да је немогућа рационална употреба воде без цене или тарифе, засновано на рекуперацији тоталних трошкова производње, укључујући бенефите. Комисија не крије да јој је члан 9 Оквирне директиве (члан *Recovery of costs for water services*) камен темељац система управљања или тзв. *governance*-а водом у Европи. Додајмо овоме и већ помињано начело Акционог плана да „потрошач“ плаћа трошкове приступа води и употребе воде, независно од природе и циља те употребе. Јер није исто ако том водом гасите жеђ и одржавате личну хигијену или заливате флору и растиње од којег стварате биокарбуранте, хладите нуклеарне централе, трошите воду за индивидуалне базене за купање или трошите новац за рециклажу воде коју контаминирају многе индустрије. Једна је ствар, мисли Петрела, обезбедити колективно снабдевање водом ван тржишта и ради производње основне хране, а друга обезбедити воду за Кока-Колу, Нестле, фабрику челика или Мајкрософт. Не може се поступати с водом на исти начин као с нафтом или гасом. А то је управо оно што ради извршна власт ЕУ у својим *Плановима за воду* у оквиру стратегије 2020. за *A Ressources Efficient Europe*, или када говори о *Water Efficient Europe*.

Треће слепило ЕК је пред тзв. *stakeholder*-има, интересним странкама. За њу су, за остварење Акционог плана, кључне странке једино државе чланице и *stakeholders* (интересенти), не грађани или тзв. цивилно друштво. Европски грађани не постоје, они се и не помињу у Плану и немају шта да кажу нити да чине поводом воде, њене заштите и очувања. За Комисију су власници земљишта „једна заинтересована страна“, као и индустрија папира или произвођачи газираних слатких пића. С друге, супротне стране су удружења из месних заједница или локалних средина или покрета грађана која се противе приватизацији водних служби и која су одсутна из разних консултативних тела ЕК која се баве водом. И то се догађа у Европи која претендује да буде демократска, а у којој се, уствари, једино рачунају корпоративни економски интереси. Тако је говорио Петрела.

Нема сумње да и Србија мора имати другачију, бољу политику воде, интегрисано планирање заштите и употребе овог природног добра, модерну инфраструктуру и финансијску стабилност за водoprивреду. Није реч, дакле, само о томе да механички преносимо техничке стандарде и правне норме ЕУ. Потребно је много више од стварања административних капацитета за имплементацију, примену и мониторинг тих прописа. Наши преговори с ЕУ, посебно о поглављу 27 (у коме је и тема о води), могу трајати више година. Могући рокови за период транзиције за испуњење критеријума из одговарајућих директива ЕУ и стандарда квалитета дати су у Националној стратегији РС за апроксимацију у области животне средине (стр. 90). Најзахтевнији сектор кад је реч о трошковима за испуњење свих правних тековина ЕУ у области животне средине је онај који се односи управо на воду и планиран је на суму од 5,6 милијарди евра (у раздобљу од децембра 2011. до 2030. године). То нису безначајна средства. Али оно што више брине је одсуство могућег критичког приступа целој

ствари, који је имплициран у ставовима, на пример, Рикарда Петреле и његових истомишљеника. Нарочито када је реч о тенденцији да се снабдевање водом или располагање изворима воде преда у приватне руке, тј. претвори у робу и да се тржишту препусти алокација овог ресурса. Вода је предмет интересовања крупних мултинационалних компанија (Suez, Veolia, Danone, Coca-Cola итд.). Подсетимо се само да сваке године Кока-Кола, на пример, произведе 130 милијарди боца кока-коле и да управо такве компаније имају интереса да стекну у својину земљишта издашна водом. Не заборавимо да су девет од првих десет светских компанија воде оне из Европе, а међу њима су најјаче француске. Лични политички саветник председника Ширака (Jacques Chirac) 2000–2007. био је Жером Моно (Jérôme Monod), председник Suez-Lyonnaise des eaux.

О томе убедљиво сведочи глобализована борба за превласт над воденим ресурсима поречја Ла Плате, хидрографског басена од 3,2 милиона км² између Аргентине, Бразила, Боливије, Уругваја и Парагваја. Ту је смештен један од највећих (први или трећи – још се о томе расправља) резервоара подземне питке воде у свету (El Acuífero Guarani), чији се укупни волумен рачуна на око 30.000 км³ и чија површина износи 1,2 милиона км² (четири пута већа него Италија). То су такве водене резерве које би, ако би требало у наредних сто година задовољити потребе 360 милиона људи, потрошиле само 10% свога укупног капацитета. Зато није ни чудо што због њих ломе копља и поменуте мултинационалне компаније и суседне државе и сви они глобални интереси које окупља Светска банка или Организација америчких држава (ОЕА), захтевајући чак и милитаризацију и интернационализацију овог региона (у чему предњаче САД, са војном базом и маринцима у Парагвају).

И у Србији има оних који мисле да би требало приватизовати производњу воде и водоснабдевање. Трбало би помно изучити шта се догађало с таквим настојањима у неким земљама (Италија – одбацила приватизацију 2011, Боливија – раскид уговора с Aguas del Illimani, који су били увели чак таксе на кишницу и бунаре, па је влада одлучила да водоводе врати у државно власништво; Уругвај – референдум о води 2004, који је прогласио воду за основно људско право и јавно добро; Будимпешта продала свој водовод, али га је касније откупила по много вишој цени, итд.), колико је социјалних ломова и трошкова тиме изазвано. Вода је, не без разлога, од настанка цивилизације била *res extra commercium*, односно *res communes omnium*. Од те основне премисе за разговоре о политици воде, чак и кад нам се „жури да уђемо у Европу“, не може се, изгледа, утећи.

ЛИТЕРАТУРА

- Вода за пиће и опасан отпад непристојно близу. *Полиџика*, 22. 7. 2013.
 Дејан Спаловић. Вода однела подлогу испод асфалта у Булевару. *Полиџика*, 6. 8. 2013.
 Закон о водама, *Службени гласник РС*, бр. 30/2010. од 7. 5. 2010.
 Милосављевић, Б. и сарадници. Још једном о „страшном месту“. *Полиџика*, 11. 7. 2013.
 Нови загађивачи прете рекама. *Полиџика*, 18. 8. 2013.

Одлука о изради Стратешке процене утицаја на животну средину за Стратегију управљања водама на територији Републике Србије, *Службени гласник РС* бр. 30/2013.
Уредба о утврђивању Програма управљања водама у 2011, *Службени гласник РС*, бр. 20, 2011.

A Water Blueprint-taking stock, moving forward. European Commission>Environment (dostupno na www.ec.europa.eu)

Anastasijević Davor, Nataša Lukić, Viktor Pocaajt, Aleksandra Perić, Boris Katavić. Analiza odabranih elemenata u vodi u pogonima za pripremu vode za piće u Beogradu, *Hemijska industrija*, 65 (2), 2011: 187–196.

Bogdanović, Slavko (ur.). *Arhuska konvencija u pravu i praksi Republike Srbije*, Друштво за политику и право животне средине, Novi Sad, 2012. Dostupno na www.OSCE.org/Sr/Serbia/98688.

Climate change 2007: Synthesis Report. Dostupno na www.ipcc.ch

Communication from the Commission to the European parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the Regions. A Blueprint to Safeguard Europe's Water Resources. *European Commission*, SWD (2012) 381 final ili COM (2012) 673 final.

Council Directive of 21 May 1991 concerning urban waste water treatment (91/271/EEC). *Official Journal of the European Communities*, № L 2009.

Directive 2000/60/EC of The European parliament and of the Council of 23 october 2000, *Official Journal of the European Communities*, 22. 12. 2000.

Directive 2009/128/EC of The European parliament and of the Council of 21 october 2009, *Official Journal of the European Union*, 24. 11. 2009.

Formirana Asocijacija voda Srbije. *Danas*, 23. 3. 2007.

Goldsmith, Sebastian. *El Agua, un recurso escaso. La Troika impulsa su privatizacion en Europa*. Dostupno na <http://agenciatigris.blogspot.com>.

Gore, Al. *An Inconvenient Truth*, Simon and Schuster Audio, 2008.

Plić, D. i saradnici. Neracionalno korišćenje vodnih resursa, у: *Prvi simpozijum o upravljanju prirodnim resursima*. Zbornik radova, fakultet za menadžment Zaječar, Bor, 2011. Dostupno na www.fmz.edu.rs/pages/05-arhiva/simpozijum.

IPCC Fifth Assessment Report (AR5). Dostupno na www.ipcc.ch.

Jelovac, J. Ekologija, poslednja rupa na svirali (1): srpske reke teku uzvodno, *VESTI online* 15. 7. 2013 (dostupno na www.vesti-online.com).

Kupamo se u znoju i vodom sa izvora. *Blic*, 13. 8. 2013.

Kvalitet vode i vazduha zabrinjavajući (izjava T. Knežević). Dostupno na www.Danas.RS (od 4. 6. 2012).

Lazić Sanja, Dragana Šunjka, Mira Pucarević, Nada Grahovac, Slavica Vuković, Dušanka Indić, Snežana Jakšić. Monitoring atrazina i njegovih metabolita u podzemnim vodama Republike Srbije, *Hemijska industrija*, Vol. 67 (2013), № 3: 513–524.

Marković, Pera. *Stanje i problemi u oblasti upravljanja vodama na lokalnom nivou*, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, 2011.

Nacionalna strategija RS za aproksimaciju oblasti životne sredine (dostupno na www.MISP-Serbia.RS/WP-content/uploads/2010/05/EAS-strategija-SRP)

Odluka o osnivanju Nacionalne konferencije za vode. Dostupno na www.rdvode.gov.rs.

Petrella, Ricardo. La „nueva“ politica europea del agua, *Le Monde diplomatique en español*, junio 2013.

Srpska voda nije za prodaju (izjava Branimira Ljumovića). Dostupno na www.udruzenjevodovoda.org/tribina.

Veljković, Nebojša D. Sustainable development indicators: case study for South Morava river basin, *Hemijska industrija*, Vol. 67 (2013), № 2.

Veljković, Nebojša i Milorad Jovičić. Trendovi koncentracija nitrata u vodotocima Srbije, *Voda i sanitarna tehnika*, 2009, № 1.

Vergara, Josep M. i saradnici. *El Cambio climatico. Analisis y politica economica*, La Caixa, Barcelona, 2009. Dostupno na www.la.caixa.es/studios.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<http://www.peacelink.it/consumo/a/23304.html>
<http://www.peacelink.it/consumo/a/24298.html>
<http://contrattoacqua.it/chi-siamo/il-comitato-internazionale>
<http://www.tercerainformacion.es/spip.php?article53153>
<http://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Aquiferoguarani.jpg>
<http://ec.europa.eu/resource-efficient-europe>

WATER POLICY OF SERBIA AND THE EUROPEAN UNION

by

TRIVO INĐIĆ
Association “Technology and Society”
9 Đura Jakšić Street, Belgrade
E-mail: trivo.indjic@gmail.com

SUMMARY: The paper provides a critical view of the state of water and water policy in Serbia. It points out the slow acceptance of technical and legal standards of the EU, whose member Serbia aspires to become. The author offers some critical remarks of the EU Water Framework Directives and the EU policy of commercialization and privatization of water as a capital natural resource.

KEYWORDS: water, water policy, Serbia, European Union

ГЕНЕТИЧКИ ИДЕАЛИЗАМ И СТРУКТУРА ДРУШТВА

НИКОЛАЈ КОНСТАНТИНОВИЧ ПЕЧЕЊИН

Национални истраживачки нуклеарни универзитет, Саров, Русија
E-mail: adaevan@yandex.ru

САЖЕТАК: Чланак¹ упознаје читаоца с проблемима односа научне теорије и инспиришуће идеје. У том сједињавању рађа се генетички идеализам. Он изобличује стварност, али омогућује истраживачу да заокружи теорију. У овом раду реч је о генетичком идеализму истраживача друштва. Показано је како делимична неутрализација генетичког идеализма омогућава да се проучава структура друштва кроз структуру habitus-a. Описана је структура друштва као збир веза међу социјалним институцијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјалне институције, структура, теорија, хабитус, идеализам, револуција, односи, знања, социјални капитал

ХАРМОНИЈА, ТЕОРИЈА, ИДЕЈА

У природним облицима усаглашени су сви делови. Чак и у најдеструктивнијим и најсуровијим формама, на пример, у експлозијама, када једна животиња прождире другу, у тешкој аутомобилској хаварији и у патњама блиских погинулог – увек су делови усаглашени. У супротном случају, део не припада целини, и природног облика нема. То је аксиом, и он је примењив на све природне форме.

Знању је својствено исто ограничење: ако није усаглашено унутар себе, онда оно не постоји као природна форма. При томе, научно знање мора да одговара двама допунским критеријумима: оно не може да противречи подацима експеримента и не може да изобличује из искуства познату структуру истраживаног фрагмента природе. У чланку је реч о значају последњег од наведених критеријума научности знања. А он је написан као полемичка примедба на позицију изложену у збирци материјала у броју 6 (из 2010) часописа *Друшћивене науке и савременосѝ* (Общественные науки и современность).

* * *

¹ У чланку су коришћени материјали из монографије *Прометјејеви дарови. Сѝрукѝурно-морална теорија ѝривредне делатносѝи*, чије је писање било омогућено захваљујући донацији Фонда Јегора Гајдара у 2011. години.

Целину природних облика људи могу да спознају рационално, ослањајући се на искуство. А могу и просто да осећају целину природних облика као хармонију и естетско задовољство од сазнања. Други пут је сумњив у смислу његове истинитости, али је делотворан и пожељан, зато што открива директан пут у праксу.

Истраживач тражи хармонију. Његов арсенал је невелик: експеримент и теорија. У експерименту истраживач добија знање као „нарамак“. Неке податке он прихвата, неке одбацује. Истраживач критикује податке добијене у експерименту и трансформише их помоћу теорије у научне чињенице. Али ако се подаци покажу посебно упорни, истраживач трансформише теорију. Он тежи хармонији чак по цену радикалних промена знања о природи.

Најпознатији пример: квантна теорија приморава нас да сматрамо природним чудесно својство честица да у две етапе прелећу из једне тачке простора у другу. Испочетка честица борави истовремено у полазној тачки простора и у скупу могућих нових тачака. При томе, одмах у свим тачкама она пребива као јединствена целина, макар и виртуелно. А затим честица ишчезава свугде, осим у једној од крајњих тачака, где од виртуелне она постаје реална. Таквим каламбуром квантна теорија објашњава експериментално регистровано „напипавање“ (како је тај процес окарактерисао Исак Њутн) простора честицама пред њихово узајамно деловање.

Ма како се шашавом чинила квантна теорија у том делу, она уноси хармонију у емпиријске податке. Ниједна друга од досад развијених теорија не може толико грациозно да прихвати податке истраживања микросвета у свој њиховој потпуности.

Истраживач цени теорију. У њеном интересу он спроводи експерименте, тежећи да заснује хармонију теорије. Али што више података он добија, то више налази проблеме, и они се не смањују с растом теоријског и емпиријског пртљага. У тим условима истраживач не може да стане и каже да је сада теорија хармонична. Он ће је развијати. То јест, теорије су предодређене за неограничено усавршавање.

Од истраживача околина очекује констатације да је знање које је он формирао помоћу теорије спремно за практичну примену. Али истраживач не може да одустане од истраживања ако теорија није хармонична. Он ће наставити рад и мучиће се због незавршености истраживања. Ево проблема. Али истраживач с њим излази на крај наоружавши се идејом. Најчешће, „отрцаном“ идејом, коју не треба заснивати. Она је прозрачна, проста, лаконска. Она је савршена, захваљујући једноставности.

Добивши као парњака идеју, теорија прекида неограничено усавршавање и током неког времена истраживач чисте савести предаје практичарима свој недовршен рад, зато што се теорија променила под утицајем идеје. Она је уградила идеју у себе и усвојила њену хармоничност. Истраживач је добио естетско задовољство од формирања конгломерата идеје и теорије, сматрајући да је задовољство донела хармоничност теорије. Он је ублажио истраживачки жар и предао теорију практичарима.

Јасно је да конгломерат теорије с идејом нипошто није увек истинит. Он може да не одражава стварну хармонију природе, замењујући је својом вештачком хармонијом. Али конгломерат има неоспорну врлину: он омогућује практичарима да добију на располагање готову теорију.

ГЕНЕТИЧКИ ИДЕАЛИЗАМ

Идеја је, дакле, постала ослонац логичких конструкција истраживача. Када је теорија само почињала да се формира, она се чврсто држала емпиријских података. Она је била позитивистичка, материјалистичка, натуралистичка, припадала је неком другом истраживачком правцу. Сада је пак она постала идеалистичка теорија, чија је полазна тачка – идеја. Идеалистичка не зато што истраживач следи принципе објективног или субјективног идеализма, већ зато што га идеја коју је прихватио из дана у дан приморава да престојава везе свих у експерименту добијених података и да реформише теорију. Идеја једнолично мења теорију.

Јавља се еволуционишући идеализам, који је „од нуле“ почео формирање нове когнитивне природне форме, конгломерата идеје и теорије. Том идеализму потпуно одговара назив „генетички“. А његово истраживање може да помогне добрим теоријама да пронађу излаз из логичких ћорсокака, у које су их увеле споља унете неуспешне идеје.

Карл Попер је историјски материјализам назвао идеализмом. Он се позивао на идеалистичност неких појмова које је користила теорија историјског материјализма. Али ако се суди по развоју Поперових погледа [Поппер 1992б: 482–490], стварни узрок формирања његове позиције био је раскорак реалности друштвеног живота у социјалистичком друштву и прогноза историјског материјализма. Раскорак, чија појава није била могућа без утицаја хармонизујуће идеје, која је споља унета у теорију историјског материјализма.

Мислиоци су и пре Маркса започели детаљна истраживања друштва на линији историјског материјализма. Истраживала се друштвена подела рада. Истраживале су се социјалне институције, њихове промене у историјском развоју. Уопштавањем се дошло до закључака: у „хоризонталној“ подели рада разни облици рада допуњавају један други; у дијалектичкој „вертикалној“ подели рада регулишући рад (истраживала су се, као минимум, два типа таквог рада – рад владара и рад капиталиста) противречно се комбинује с регулисаним радом (такође не мање од два типа – рад најамног радника и рад роба). Фактички, истраживања су открила сложену структуру друштва с активним социјалним институцијама. Као резултат могло је да настане детаљно описивање структуре друштва. Али пракса револуционарне борбе захтевала је једноставност идеја ради изласка у узаврелу социјалну средину. Одговор на тај позив постала је идеја пролетерске револуције. Њу је прихватио низ истраживача; њоме би се завршавала историја класних односа.

Под притиском идеје у теорији историјског материјализма почео је да расте генетички идеализам. Он је давао конгломерату теорије исто-

ријског материјализма и идеје пролетерске револуције хармонични лик, разумљив свакоме ко је спреман да следи логику конгломерата. Као резултат настале су социјалне револуције извршене у многим земљама.

Генетички идеализам теорији историјског материјализма дао је хармонију, очигледну логику, схватљив програм деловања. И сам тај генетички идеализам учинио је конгломерат историјског материјализма и пролетерске револуције изврнутим, а значи и лажним, моделом друштва.

Идеја пролетерске револуције покварила је природу – она није дозволила историјском материјализму да опише везу социјалних института с једне и односа међу људима с друге стране. Она није дозволила истраживачу да увиди да управо социјалне институције мењају активност људи, а не обрнуто. Да узајамно преклапање многих личних избора доводи до неутрализације особености сваког избора, и да резултујућа деловања људи у потпуности зависе од социјалних института. Теорија историјског материјализма, чије основе су поставила истраживања друштвених односа који се објективно развијају (материјализам), завршена је констатацијом свемоћи идеје пролетерске револуције, која је овладава масама (генетички идеализам).

Генетички идеализам је агресиван, па ипак истраживач не мора да се од њега непомирљиво брани. Не мора зато што генетички идеализам – мењање теорије идејом – отвара пут пракси, а без изласка у праксу наука је бесмислена. Али такође не треба чинити хармонизујућом прву идеју на коју се наиђе, зато што ће неуспешна идеја покварити теорију, покварити модел изучаваног фрагмента природе и довести до лажних закључака.

ГЕНЕТИЧКИ ИДЕАЛИЗАМ ТЕОРИЈЕ ОТВОРЕНОГ ДРУШТВА

Изврнути модел друштва формирао се не само у теорији историјског материјализма. Идеја демократске револуције изопачила је теорију отвореног друштва Карла Попера. Она није омогућила да се из разноврсних осматрања активности социјалних институција, које је у великом броју начинио Попер, дође до постојања структуре друштва коју стварају активни социјални институти. Попер је знао да се институти, чак и ако су њихово стварање свесно иницирали људи, развијају сами, по сопственим узроцима, који су често сакривени од истраживача.² Он је констатовао да су се социјалне институције појавиле на планети раније него разумни човек.³

² „... чак они институти који настају као резултат свесних и намерних људских деловања, показују се, по правилу, као *йосредне, ненамерне и често нејожељне сйоредне йоследице шаквих дејсйава*. Само мали број социјалних института је свесно пројектован, док је њихова апсолутна већина једноставно 'израсла' као непројектовани резултати људских деловања' – писао сам раније. Сада можемо да додамо да чак већина од тих немногбројних института, који су били свесно и успешно пројектовани (рецимо, нови универзитет или синдикат), никада не функционишу у складу с планом њиховог стварања...“ [Поппер 1992б: 111].

³ „... ми имамо све основе да сматрамо да је човек, или пре његов предак, прво постао социјално а тек потом људско биће (узимајући у обзир, посебно, да језик претпоставља друштво). Ипак, из тога следи да су социјални институти, а с њима и типична социјална пра-

Али није уопштио, није почео да проучава структуру веза међу социјалним институцијама које поседују толико значајну самосталност, није формулисао закључке. Узрок његове апатије у односу на самосталност социјалних институција била је идеја која је допунила теорију отвореног друштва. Идеја демократске револуције⁴ – панацеје од свих социјалних беда.

Рушилачку силу генетичког идеализма у теорији отвореног друштва јарко карактеришу речи самог Карла Попера упућене руском читаоцу, написане 1992, пола века после стварања теорије [Поппер 1992б: 488–490]. Из логике расуђивања ствараоца теорије ишчезли су сви трагови утицаја социјалних институција на развој светских догађаја. Историја је у третману Попера постала поље борбе политичара. Злонамерних политичара (из затворених друштава) и добронамерних (из отворених друштава), који за собом воде своја друштва и стварају историју. Отворена друштва (западна демократска заједница демократских нација) захваљујући прилагођености преживљавају, затворена друштва због своје стагнације пропадају.

Попер се обраћа политичарима, захтевајући да људима објасне вредност учвршћења слободе и одговорности, вредност борбе за мир и борбе са сиромаштвом, вредност смањења прираста становништва и вредност ненасиља. Он се нада да ће убедити политичаре да не напуштају демократски пут, нада се да ће их научити правилним методима очувања и развоја отворених друштава. Попер не примећује да његове реминисценције поводом првобитних аксиома теорије отвореног друштва илуструју искривљавање теорије отвореног друштва, које се фактички одиграло пре пола века под утицајем идеје демократске револуције. Некада је он жестоко критиковао Платона зато што је овај за развој демократије сматрао нужним васпитавање добрих владара, а сада сам покушава да преваспита политичаре.

Узрок Поперове недоследности је у томе што се он током педесет година потпуно саживео с конгломератом теорије отвореног друштва и идеје демократске револуције. И конгломерат није оставио истраживачу аргументе којима би он, наоружавши се, почео да изучава структуру веза социјалних институција које образују друштво.

ЗНАЧАЈ СОЦИЈАЛНИХ ИНСТИТУЦИЈА У ТЕОРИЈИ ХАБИТУСА

Теоретско осмишљавање социјалних институција почело је пре више од хиљаду година. Истраживала се власт, принципи њеног наслеђивања, принципи уређивања града, дома, државе, истраживала се војна умешност, традиције. Све то су – истраживања социјалних института. Посебно активно, с одређеним циљем и вишестрано социјалне институције истраживале су се током последњих двеста година. Али истраживање у

вила или социолошки закони морали да постоје пре појаве оног што се неким људима допада да називају ‘људском природом’ или људском психологијом.“ [Поппер 1992б: 110–111].

⁴ У недемократској држави једини начин да се добију разумне реформе јесте – насилно сменити владу и увести демократију. [Поппер 1992а: 167].

коме је централно место дато структури међусобно повезаних социјалних институција било је предузето само једном. Његов аутор је Пјер Бурдије.⁵

Јединство активних социјалних института Бурдије је описао у облику индивидуалног хабитуса човека. Социјалне институције, блиске подруштвљеном човеку, формирају у његовој личности модел својих веза – habitus, који мотивише поступке. Снага социјалних институција управо је у томе што оне заједно мотивишу људе, намећући човеку понашање које зависи од сваке институције и од диспозиције институција.

Теорија хабитуса је самобитна. Многе њене поставке немају додирних тачака с другим социјалним теоријама. Посебно, теорија хабитуса суштински коригује прихваћену представу да је човек слободан у избору поступка, да ма какве околности приморавају човека на деловање, он сам одлучује како да поступи. По прихваћеним представама, само несвесна деловања не зависе од воље човека, а сваки свесни поступак резултат је његовог сопственог избора. Теорија хабитуса, напротив, констатује принудност апсолутне већине поступака које човек чини. Социјалне институције формирају такво стање човека при коме он по сопственој жељи извршава поступке неопходне социјалним институцијама. То јест, слобода поступка је најчешће химерична. Намерно извршени поступак доноси осећај моралног задовољства, и човек од раније зна о задовољству које га очекује зато што зна моралне норме које обично следи, и чије праћење му је већ доносило задовољство. Испада да кроз морално задовољство управо социјална институција диктира какве поступке мора да чини човек.

Истовремено са задовољством, код човека може да се појави и осећај стида. Стид такође формирају социјалне институције, они институције чије је моралне норме, као значајне за човека, он нехотично нарушио. Јер – у свом поступку човек је следио моралне норме само једне социјалне институције, а нарушио је норме других институција.

Конгломерат идеје и теорије такође изазива задовољство код човека. Он мотивише поступке. Поставши значајан за човека, конгломерат постаје социјални институт који нормира комуникацију људи и мотивише њихове поступке.

Човеков избор зависи од односа активности социјалних институција, које изазивају задовољство, и активности социјалних институција које формирају стид због нарушавања њихових моралних норми. То јест, стварно слободне поступке, који се ослањају на сопствене рационално засноване судове, човек чини ретко. Па ипак, слободни поступци човека су могући, они постоје, и њихов значај је изванредно велик.

Истраживање поступака зависних од активности социјалних институција, које је започео Бурдије, за сада није добило достојан развој у друштвеним наукама. Разлог је, очевидно, тај што свако истраживање које

⁵ П. Бурдије је разрадио и искористио у својим текстовима специјалан појам „поље“, чији је смисао близак општеприхваћеном појму „социјална институција“ и појму „моралне норме“, како је он коришћен у чланку. Као допунске појму „поље“ за карактеризацију социјалних института Бурдије је користио појам „социјално пространство“ и „институција“. [Бурдје 1994].

открива зависност поступака људи од активности социјалних институција провоцира активизацију идеје слободне воље човека, чини је агресивном. Ако се истраживач свесно не супротстави нападу идеје слободне воље, она лако образује конгломерат с било којом теоријом, укључујући теорију активних социјалних институција. Конгломерат постепено замењује теорију и даје социјалним институцијама облик технике коју је створио човек, технике чија се намена састоји у испуњавању прописаних функција. Истраживача конгломерат принуђује на закључак: социјалне институције људи специјално стварају да би дали подобну форму односима људи једних с другима и с окружујућом средином. Такав закључак је широко распрострањен.

СОЦИЈАЛНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У РУСКОМ ДРУШТВУ СМУТНОГ ПЕРИОДА

Јегор Гајдар је у 2009. години истраживао социјалне институције смутног периода [Гајдар 2010: 6–16]. Он је започео констатацијом да се револуционарно рушење социјалних институција дешава брзо, током неколико дана, и чини живот људи неподношљивим. Он је затим показао колико су далеке од реалности представе економиста теоретичара из развијених земаља о управљању државом у друштву које преживљава демократску револуцију. Гајдар је, упоређујући смутне периоде разних епоха и држава, почео да истражује путеве стварања теорије друштва у прелазном периоду. Он није истраживао структуру веза социјалних институција друштва, зато што је није сматрао значајном. Разлог људских недаћа, по његовом схватању, биле су „пропале“ социјалне институције, које су оставиле људе без уобичајених норми понашања.

Гајдар је сматрао очевидним да су социјалне институције створили људи ради постизања користи. И ако се десило да оне не доносе корист, онда је могући узрок један – институције су разрушене. Гајдарова убеђеност поникла је од конгломерата идеје слободне воље с теоријом отвореног друштва. Под притиском конгломерата нису видљиве особености друштва које се састоји од активних социјалних институција, чијим је описивањем Бурдије створио теорију хабитуса. Гајдар није видео потребу за сличним истраживањем.

Социјалне институције су инертне, а везе између њих сложене и променљиве. То омета институције да се брзо урушавају, али омогућава да се брзо мења активност. Почетком деведесетих у Русији је пропала структура друштва, а социјалне институције су се сачувале. Променила се њихова активност. За социјалне институције то је тривијалан догађај – оне мењају активност при промени времена дана, дана недеље, времена године и временских прилика, и обавезно мењају активност при сваком ма колико мало значајном социјалном догађају. Али саме институције задуго остају практично непроменљиве.

Веза социјалних институција представљена је у индивидуалном хабитусу човека корелативношћу моралних норми [Печенин 2009б и 2009в].

Структура хабитуса више или мање тачно понавља структуру друштва. Усмеравајући се на то да изучава структуру друштва, свако од нас изучава структуру свог хабитуса. А то значи да ми и данас можемо да проучавамо структуру друштва почетком деведесетих истражујући моралне норме које су тада постојале и које су до данас остале у сваком од нас. Норме се мењају, временом се кваре. После векова, од неких за нас уобичајених моралних норми у индивидуалним хабитусима људи остаће само рудименти. Али моменталног и потпуног рушења социјалних институција и њихових моралних норми не може бити.

Рушење социјалних институција у Русији деведесетих које је истакао Гајдар било је не рушење већ смањење активности због рушења низа организација које су обезбеђивале функционисање институција. Али саме социјалне институције су остајале, и неке од њих је било могуће вратити у живот. Управо тако је обнављала структуру друштва влада Русије формирана почетком две хиљадитих.

ГЕНЕТИЧКИ ИДЕАЛИЗАМ И СТРУКТУРНОСТ ПРИРОДЕ

Генетички идеализам вреба сваког истраживача, а идеја напада сваку теорију. Теорија која истражује друштво као целокупност активних социјалних института није изузетак. Она се формира у конгломерату с идејом сличности структуре природе и структуре знања о њој. Конгломерат је овде исто тако плод генетичког идеализма, као и код свих напред поменутих и многих других теорија. Да би следио идеју сличности структуре природе структури знања о њој, истраживач мора стално да упоређује структуру знања о истраживаном фрагменту природе са структуром тог фрагмента. При томе, истраживач мора да црпи знање о структури истраживаног фрагмента природе одасвуд, из свих доступних извора, независно од поузданости чињеница које наводе извори – само ако се у тим чињеницама више или мање јасно испољава структура фрагмента природе.

Структура постоји увек. Чак и у случајевима када истраживани фрагмент природе није систем, он има структуру. Другачије једноставно не може бити. Другачије не могу да буду усаглашени његови делови, и он не може да постоји као природна форма. Делови су увек делови структуре. Део сазвезђа Андромеде је галаксија Маглина Андромеде – систем чији су елементи узајамно дејствујуће звезде и друга космичка тела. Галаксија Маглина Андромеде је систем, а сазвезђе Андромеде није систем. То је структура централне пројекције космичких тела на замишљену небеску сферу. То је структура знања, и само у облику структуре знања она је фрагмент природе.

Успешност сазнања које је руковођено идејом сличности структуре природе и структуре знања о њој расте не зато што истраживачи узајамном критиком исправљају један другоме грешке и повећавају квалитет индуктивног закључивања, како је сматрао Џон Стјуарт Мил. И не зато што истраживач периодично, како је сматрао Попер, почиње да преиспитује поставке које је раније сматрао истинитим. Ни критика ни самокри-

тика саме по себи не могу да одбране теорију од развоја у општеприхваћеном али лажном правцу. И ако ми видимо несумњиви раст делотворности научног знања из века у век, онда је разлог томе то што структура научног знања из године у годину повећава сличност са структуром проучаваних фрагмената природе. Знање о структури сазвезђа Андромеде миленијумима је остајало део знања о структури непокретних небеских тела, не мењајући се под критиком и самокритиком научника. Откриће структуре система и подсистема покретних космичких тела довело је до формирања нове структуре научног знања о космосу, у којој се за структуру сазвезђа Андромеде нашао статус структуре централне пројекције космичких тела на замишљену небеску сферу.

Идеја сличности структуре природе и структуре научног знања утиче на карактер аргумената и закључака аутора чланка. Та идеја реформише теорију друштва, зато што приморава истраживача да види структуру друштва коју су образовале социјалне институције (да види оно што се не мења непосредно иза карактера комуникација људи који се мења).

Генетички идеализам, то јест формирање конгломерата идеја и теорија, сам по себи не смањује и не повећава квалитет добијеног знања. Смањење квалитета знања дешава се ако прихваћена идеја приметно искривљује структуру теорије у поређењу са структуром истраживаног фрагмента природе. Стога идеја сличности структуре природе и структуре научног знања има предност пред сваком другом било каквом идејом – она сама за себе ствара повратну спрегу, која враћа конгломерату својство високе поузданости као допуну хармонији. Њен генетички идеализам повећава квалитет било које теорије, с којом она заједно образује конгломерат. Такав генетички идеализам повећава шансе теорије да буде истинита.

Генетички идеализам омогућује да се прелази од теоретских истраживања на практична деловања, и у томе је његова вредност. Његова делотворност расте, зато што се идеје које образују конгломерате с теоријама све брже зближавају с идејом сличности структуре природе и структуре научног знања.

Хтео бих да приметим да се поређење структуре знања о природи са структуром природе одавно примењује у науци. Моделирање фрагмената природе помоћу математике најстарије је и најтачније описивање структуре природе. Оно омогућује истраживачу да чини поузданим своје представе о природи. Налазећи квантитативне подударности међу мереним величинама, истраживачи миленијумима сакупљају математичка уопштавања која карактеришу структуру природе. А време потврђује структурну подударност математике и природе. Током две и по хиљаде година није изгубила значај позната Питагорина констатација да је у простору равни однос дужине кружнице према дужини дијаметра те кружнице увек једнак. Није изгубила, зато што она описује структуру природе.

Математика констатује квантитативне подударности, уопштава их, примењујући интерполације и екстраполације. Математика је калуп структуре природе. И захваљујући вези математичких модела са структуром природе, истраживач који примењује математику смањује број

експеримената у природи. Он проверава своје теорије у односу на подударност према природи помоћу математичке анализе, без стварања материјалних модела, то јест брже и јефтиније.

Друго универзално описивање природе је логика. Она је архаичнија од математике, стога се примењује свугде. Индуктивни закључак човек мора да направи прихватајући чак и најједноставнија решења. Дедуктивни закључак је сложенији, али и он је доступан свима. При томе, дедуктивни закључак је могућ управо зато што сваки фрагмент природе има структуру. Што је начињено више осматрања разног квалитета над фрагментом природе, тим очигледније између појединости иступа опште – структура фрагмента природе и структура природе у целини. А спозната структура омогућује да буде откривена у ма ком посебном фрагменту природе и у ма ком посебном суду, стварајући услове за дедукцију.

Као допуна математици и логици у 20. веку били су формулисани методолошки принципи добијања научног знања, који примењују имплицитно поређење структуре знања са структуром природе. Реч је о методолошким принципима структурализма и аналитичке филозофије. У њима се користе својства језика која омогућују да се проналазе проблемска места у језичким описима фрагмената природе. Исправљајући језички опис, доводећи га у склад са структуром језика, структурализам и аналитичка филозофија приближавају структуру теорије структури природе. Тај пут је могућ зато што се вишевековно формирање сваког живог језика прати непрекидним усавршавањем његове структуре, уподобљавањем структуре језика структури природе.

СТРУКТУРА ДРУШТВА

Да би се истраживала структура друштва, треба допустити да структура друштва постоји, и да постоји као фрагмент структуре природе. То јест, структура друштва постоји независно од тога какве одлуке доносе историјске личности. Кнез Свјатослав, кнез Владимир Црвено Сунашце, кнез Јарослав Мудри – они су били истакнути људи руске историје, неповљиве личности. Њихови поступци били су изазвани не дивљаштвом њихових природа, мудрошћу расуђивања која се мењала, као што не престају да понављају коментатори, већ односима социјалних институција, пре свега односима градова. Уједињени трговинским и војним односима, средњовековни градови делили су између себе приоритете, као што то чине све социјалне институције. Међу градовима обавезно се издвајао пар најзначајнијих. Тако је било увек и свугде. Два града су међусобно делила приоритете, непрестано сплеткарећи један против другог. А кнежеви, које су фактички градови унајмљивали за рад, у својим поступцима потпуно су зависили од градова.

Брат иде на брата не зато што је грамзив и окрутан, већ зато што га град, чије интересе кнез штити, мотивише, формира моралне норме које га приморавају да буде суров, не остављајући места великодушности.

Та структура феудално-државног друштва универзална је. Њене црте понављале су се у свим културама. Кијев и Новгород, Рим и Картагина, Венеција и Ђенова – у сваком случају било је особености односа, али суштина је увек једна – конфликт социјалних институција.

У градској структури друштва развијени су односи власти и потчињавања, капитала и најамног рада. Узајамна веза власти и капитала испољава се посредно кроз структуру целог друштва [Печенин 2009а]. То јест, никакве наредбе власти не доводе до промене капитала другачије него кроз промене у целој структури друштва. И обратно, претензије капитала да утиче на власт нису основане без одговарајућих промена у друштву.

Унутар односа „власт – потчињавање“ и „капитал – најамни рад“ такође постоји структура. Њу образују односи социјалних институција, у посебном свету доступном истраживачу у облику усаглашених или конфликтних моралних норми (социјалних, етичких, моралних – све варијанте назива одговарају за карактеристику норми комуникације међу људима које диктирају социјалне институције).

Посебан свет образују односи између људи. Људи комуницирају у групама двају облика – у малим и у ситуационим групама. У ситуационим групама људи комуницирају само на основу моралних норми, а у малим групама – на основу личних наклоности (и личног непријатељства) [Печенин 2009а]. У групама и у односима између група преплићу се многоструки односи социјалних института међусобно, а такође личне симпатије и антипатије људи. Односи група резултат су односа социјалних институција и односа људи. Они не стварају свој свет.

Поменућу још и то да у структури савременог света поред набројаних односа (власт – потчињавање и капитал – рад) постоје, као минимум, два типа односа: односи поводом елитистичке и праведне потрошње и односи поводом сазнања које произилази из историјски насталог научног знања и из истраживања фундаменталних својстава природе. Описа тих односа и заснованости њиховог постојања у чланку нема, пошто су то релативно слабо истражени друштвени односи, и за њихово детаљно описивање потребан је други обим текста.

Нови типови односа у структури друштва тешко се појављују. Миленијуми пролазе док се не оформе развијене социјалне институције које у себи носе принципијелно нов квалитет. Али ако социјалне институције већ имају своју нишу, оне могу да се рађају и мењају релативно брзо. Али да ишчежавају брзо не могу. Социјалне институције могу брзо да се „скрију“ за време нереди, да смањују своју активност. Управо то њихово својство Јегор Гајдар је прихватио као њихову пропаст. Социјалне институције оштро смањују своју активност, али не пропадају, као што то може да изгледа истраживачу који се ослања на конгломерате теорија с идејама које игноришу структуру друштва.

Потпуна класификација социјалних институција садржи неколико десетина таксона. Структура друштва је сложена. Али његова сложеност не може да буде повод за одбијање рационалне корекције оних тенденција у саморазвоју социјалних институција које периодично руше структуру

друштва, доносећи несрећу људима. Суровост социјалних институција није литерарна слика већ реалност. Потреба за заштитом човека од агресије социјалних институција почела је (у историјским размерама) да се схвата релативно недавно. Културу заштите формирале су испочетка цркве, затим друштвене организације и хуманитарни програми. Чинили су они то и настављају да чине сада у условима активности социјалних институција које међусобно конкуришу.

Савремена контрола људи над активношћу социјалних институција неоправдано је слаба. Институције формирају своје односе исто као што то чине животиње – слепо и сурово. Оне се сукобљавају, а људи, мотивисани њима, понижавају и уништавају друге људе у ратовима, револуцијама, у економским авантурама. Социјалне институције се тако развијају зато што су њихови ментални облици једноставни – моралне норме. Природни одабир – то је граница сложености њихових односа. Преживљавају најприлагођенији. Институције које испадну из структуре друштва смањују своју активност, услед чега се њихове моралне норме кваре. Друге постају све активније, хипертрофирано развијају своје моралне норме, али се такође кваре. Кваре се структурно, постају „ломљиве“ због одсуства конкуренције. Појава чак и слабог али агресивног конкурента брзо руши такве социјалне институције.

Кварење једних социјалних институција и појава других праћени су тријумфом мизантропије. И за то су криви људи, зато што се некритички односе према социјалним институцијама, не контролишу њихово стање, не управљају њиховим односима.

Неутешно је, али човек до сада није научио да потпуно примењује свој ум. Није проучио структуру друштва и није приступио потпуној контроли његовог развоја штитећи људе од агресије социјалних институција.

ХАБИТУС И ГЕНЕТИЧКИ ИДЕАЛИЗАМ

Формулисаћу две максиме, корисне за истраживача друштва: увек упоређивати резултате истраживања са структуром друштва, познатом из извора различите поузданости (и у структури неистинитог знања постоје истините подударности у односу на структуру изучаваног фрагмента природе); не избацивати из резултата појединачних истраживања никакве показатеље њихове зависности од структуре друштва. Само тада ће поређење резултата све очигледније доводити до појаве несумњиве реалности – структуре друштва. Такав мора да буде кредо истраживача друштвених односа. У томе је основа узајамног приближавања резултата истраживања које спроводе разни људи помоћу разних метода. Само о знању које узима у обзир подударности структуре научног знања и структуре изучаваног фрагмента природе може се говорити да је оно научно знање.

Ослањање истраживача на структуру фрагмента природе којег спознајемо омогућава наукама да се активно развијају, зато што репродук-

ција представа о структури природе у сваком истраживању ради као универзални методолошки принцип. Он се широко примењује у наукама физичког типа и доноси изванредне плодове. Друштвене науке одавно су спремне да то следе. Смета, судећи по свему, необузданост генетичког идеализма, који израста из најразноврснијих идеја.

Међу истраживачима савременог друштва успехе постиже теорија социјалног капитала. Сходно овој теорији, руски економски односи имају специфичну динамику [Курбатова, Левин и Каган 2010: 37–51]. У деведесетим годинама предузетник је успешно давао мито власти да би добио погодне услове за посао. Владала је сила слабих корупционих веза. Корупција је у тим годинама била социјални институт који је био признат де факто на свим нивоима власти. За предузетника она је била социјални капитал, а социјални капитал вертикалних структура власти које су остале од социјализма исцрпио се током неколико година после распада СССР.

Данас се друштво променило. Држава је обновила вертикалне структуре власти. Почеле су да се формирају локалне затворене заједнице у којима делују снажне везе (понекад законске, али чешће корупционе). Затворене заједнице штите себе, што омогућује њиховим учесницима да чувају свој социјални статус. Тим социјалним капиталом не може се користити онај ко не припада затвореној заједници. Таквим предузетницима прихватљивији је социјални капитал „из деведесетих“.

Предузетник, а заједно с њим и истраживач који развија теорију социјалног капитала, може да оцени оно што се дешава једном фразом: раније је било боље. Налазе се и пристојније формулације, које више приличе научнику, али оне не мењају суштину. Закључци истраживача су само констатације сличне онима које је дао Шпенглер, карактеришући развој западног друштва. Макс Вебер је поводом њих приметио да су Шпенглерова посматрања слична речима човека који је погледао кроз прозор: „Пада киша“. Ако би истраживач описао положај у садашњем руском друштву детаљније, ослањајући се на теорију социјалног капитала, практични закључци остали би исто тако жалосни. Разлог је у томе што теорија, у облику у каквом је направљена, игнорише активну улогу социјалних институција у структури друштва. Она је образовала конгломерат с идејом слободне воље и с идејом доминирања економских односа у друштву, и постала је хармонична. Та теорија не види структуру друштва.

Идеја доминирања економских односа води порекло од Адама Смита, од слике „невидљиве руке тржишта“, која покреће људе и ствара друштвено богатство.⁶ Идеја је развијена у историјском материјализму, фактички заменивши економским односима све друштвене односе. Признање

⁶ Милтон Фридман је додао том низу још и способност економских односа да се супротставе политици. „Очевидно, у сфери власти, као и у тржишној средини, постоји ‘невидљива рука’, али она делује у правцу дијаметрално супротном ‘невидљивој руци’ Адама Смита: човек који има намеру да помоћу интервенције власти служи само друштвеним интересима бива ‘невидљивом руком усмерен’ на промовисање појединачних интереса, иако тај циљ ‘није улазио у његове намере’“ [Фридман и Фридман 2007: 20].

овој идеји дао је и Пјер Бурдије, употребивши појам „капитал“ за карактеристику сфера друштвеног живота (економске, културне, социјалне, политичке и др.).

За Бурдијеа је социјални капитал био подесна карактеристика друштва која је омогућавала да се упоређује активност људи у свим сферама друштвеног живота. Бурдије није издвајао социјални капитал од структуре друштва. Као и културни, и сваки други капитал, социјални капитал у Бурдијеовом тумачењу манифестација је хабитуса. Без представе о хабитусу он губи смисао. Иза сваке карактеристике фрагмента друштва код Бурдијеа стоји целина хабитуса, целина структуре друштва. И економске односе у друштву Бурдије сматра потчињеним јединству друштва.

Данас теорија социјалног капитала није повезана с теоријом хабитуса. Код већине истраживача она се сјединила с теоријом друштвених мрежа, и добијена симбиоза теорија образовала је конгломерат с идејом слободне воље и идејом доминирања економских односа у друштву. На путу генетичког идеализма конгломерат је одвео структуру теорије недопустиво далеко од структуре друштва.

Међутим, постојање структуре хабитуса, идентичне структури друштва, омогућава да се следи други вектор истраживања социјалних институција.

КОНТРОЛА АКТИВНОСТИ СОЦИЈАЛНИХ ИНСТИТУЦИЈА

Друштво су основале узајамно зависне социјалне институције. Оне су уједињене, као минимум, у четири блока: 1) власт – потчињавање; 2) капитал – најамни рад; 3) елита – једнакост; 4) знање – истраживање. Свака социјална институција јединствена је као тело, јединствена као покретачки систем, јединствена као настајући и развијајући организам, јединствена као носилац своје скромне менталности – моралних норми. Међу собом су социјалне институције повезане и као тела која контактирају, и као системи који један другом предају ресурсе, и као преци с потомцима, и као носиоци моралних норми. Сви контакти институција значајни су за њих, али структура веза социјалних институција друштва ствара се односом моралних норми и хабитуса људи.

Четири блока социјалних институција међусобно се односе на следећи начин. Фундамент за целу структуру друштва образују социјалне институције личне комуникације, која по својој природи тежи ка изобиљу. Власт је способна да у потпуности пригуши комуникацију међу лицима, али то ће разрушити основу власти, стога је власт принуђена да ограничава себе. Врхунац самоограничења власти је остављање слободе онима који организују производњу. То јест, управо власт ствара услове за појаву производње. Сваки поступак човека мотивисан је моралним нормама које су представници социјалних институција у структури хабитуса.

Заједно с појавом социјалних институција производње, појављују се и економске социјалне институције (трговина, зеленаштво, финансирање

производње, осигурање и др.). Производња тежи изобиљу, као и комуникација између људи. Капитал гуши вишак производње, подржавајући високе цене. Али он је и опрезан зато што му производња ствара базу. Врхунац самоограничења капитала постаје његово допуштање такве производње која социјално изједначаје потрошњу с аутпутима производње. Капитал уједначаје потрошњу да би сачувао себе и отвара пут за формирање социјалних институција једнакости.

Заједно са социјалним институцијама једнакости формирају се и социјалне институције елите. Елита критикује норме социјалне једнакости у потрошњи и гуши вишак активности социјалних уједначаватеља. Али гуши не сувише усрдно, зато што управо социјална једнакост у потрошњи даје елити могућност да стекне искључивост. Елита ограничава своје амбиције, а врхунац њеног самоограничења постаје једнакост људи у могућности да добијају знање.

Као резултат, сваки савремени човек у овој или оној мери постаје истраживач. Тиме је он принуђен да се бави већ у средњој школи. Истраживачке задатке пред њега поставља научнопопуларна литература, филмови, телевизијске емисије. А у последње време делотворност мотивисања дилетантских истраживања веома је порасла захваљујући ресурсима интернета. Све су то социјалне институције истраживачке науке, који мотивишу опште фундаментално истраживање природе.

Генетички идеализам, стављен у наслов, својствен је и материјалима овог чланка. Идеја структурности природе овде се ујединила с теоријом хабитуса и омогућила да се начине закључци с којима је читалац имао могућност да се упозна.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдје, П. *Начала*. Пер. с фр. – Socio-Logos, Москва 1994.
- Гайдар, Е.Т. Смуты и институты. *Общественные науки и современность*, № 6, 2010. С. 6–16.
- Курбатова, М. В.; С. Н. Левин и Е. С. Каган. Структура социального капитала как фактор институционального развития региона. *Общественные науки и современность*, № 6, 2010. С. 37–51.
- Печенин, Н. К. Онтогенез habitus-а человека. *Психология и психотехника*. № 6, 2009а.
- Печенин, Н. К. Психика социального института. *Психология и психотехника*. № 11, 2009б.
- Печенин, Н. К. Филогенез habitus-а человека. *Психология и психотехника*. № 9, 2009в.
- Поппер, К. Р. *Открытое общество и его враги*. Т.1: Чары Платона. Феникс, Международный фонд „Культурная инициатива“, Москва 1992а.
- Поппер, К. Р. *Открытое общество и его враги*. Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. Феникс, Международный фонд „Культурная инициатива“, Москва 1992б.
- Фридман, М. и Р. Фридман. *Свобода выбирать: Наша позиция*. Пер. с англ. Новое издательство, Москва 2007.

Превео Рајко Буквић

GENETIC IDEALISM AND STRUCTURE OF SOCIETY

by

NIKOLAY KONSTANTINOVICH PECHENIN
National Research Nuclear University, Sarov, Russia
E-mail: adaevan@yandex.ru

SUMMARY: The article introduces the reader to the problem of relations between scientific theory and idea. Out of these relations genetic idealism is born. The genetic idealism distorts reality, but it allows the researcher to make complete theory. The genetic idealism of the society researchers is described in this work. It is shown how the partial neutralization of idealism allows us to study the genetic structure of society through the structure of the habitus. The society structure is presented as the sum of the links between social institutions.

KEYWORDS: society, social institutions, structure, theory, habitus, idealism, revolution, relations, knowledge, social capital

ДРУШТВЕНОПОЛИТИЧКИ СТАТУС СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ – ОД ЛЕОПОЛДОВСКИХ ПРИВИЛЕГИЈА ДО ДЕКЛАРАТОРИЈЕ

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ

E-mail: gavral@yahoo.com

ДЕЈАН МИКАВИЦА

E-mail: mikavica@ff.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет – Одсек за историју
Др Зорана Ђинђића 2

САЖЕТАК: Аутор полази од дефинисања српских привилегија 1690–1695. и њиховог различитог тумачења аустријске (царске) и угарске (жупанијске) власти. За бечки двор Срби су представљали народ, док су за угарске сталеже они били само призната верска скупина на вековној угарској територији. Овај камен спотицања по питању Срба увелико је одређивао односе између двора и Угарске, а на основу тога Срби су неретко коришћени као систем уцене за смиривање нараслих националних страсти угарских (мађарских) сталежа. Српска јерархија, која је у овом периоду била и духовни и политички вођа српског народа, трудила се, колико год је могла, да лавира између ових различитих интереса и тумачења правног статуса српског народа, тежећи да према ситуацији, привилегијама добијеним од аустријских царева, обезбеди бољи и правичнији правни статус, признат и од угарских и царских власти истовремено. Српске привилегије су због значаја српског народа за Монархију током 18. века више пута потврђиване, али увек са једном или више ограничавајућих клаузула, док коначно седамдесетих година 18. века није дошло до потпуног сужавања и свођења привилегија из сфере народно-црквених у црквено-школски оквир.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: царски двор, Угарска, српске привилегије, илирска дворска депутација

УВОД

Сеобом под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године некад многобројни српски народ у средњовековној Угарској, проређен у време Великог бечког рата, знатно је попуњен и обједињен, а привилегијама

добијеним од цара Леополда I стекао је посебан правно-политички и верски статус. Од стране Бечког двора Срби су признати као народ, али не и од стране угарских сталеза, Сабора, жупанија и Угарске дворске канцеларије, који су их третирали као дошљаке, странце, верску скупину грчко-несједињених, или још горе – као шизматике који су били прихватљиви једино као кметови угарског племства у социјалном, односно као унијати и католици у верском погледу [Радонић: 1–48; Ивић 1929; Адамовић 1902: 5–15; Радонић Костић 1954; Гавриловић 1991: 7–25; Гавриловић 2005: 7–31; Микавица 2011: 18–20]. Српски народ на територији Хабзбуршке монархије, упркос тако јасно дефинисаном ставу угарских власти према њима, остварио је своју специфичност у верском и политичком погледу [Његован 2012: 260–261]. Промене у посебном привилегијалном статусу српског народа у Монархији наступиле су општом државном, централистичком политиком просвећеног апсолутизма, када су српске привилегије сведене из народно-црквеног у црквено-школски оквир под непосредном контролом државних власти.

ПРИВИЛЕГИЈАЛНО ПРАВО

Првом Привилегијом од 21. августа 1690. цар Леополд је српском народу у Хабзбуршкој монархији признао слободу вероисповести, право на избор архиепископа и епископа од њиховог рода и језика. Истом привилегијом је признао и власт представника српског народа (црквене јерархије) над црквама, манастирима, свештенством и народом. Српском православном свештенству обећао је ослобађање од дажбина, епископима право канонске визитације, а целој нацији употребу старог календара. Ову привилегију је патријарх Чарнојевић примио у Коморану, где се налазио у јесен 1690. године, од стране јенопољског српског епископа Исаије Ђаковића [Гавриловић 2001: 14]. Другу Привилегију од цара Леополда I Срби су добили тачно годину дана после прве, односно 20. августа 1691, непосредно после битке код Сланкамена, у којој су скоро пресудно допринели победи хришћанске војске над Турцима. Њоме су права архиепископа још увећана на тај начин што су сви Срби били зависни од њега, како у духовним тако и у световним стварима и што му је припадало и право кадуцитета [Гавриловић 2001: 15]. Трећа Привилегија, издата 4. марта 1695, стечена је у време кад су Срби носили на својим плећима највећи терет рата на Сави, Дунаву и Тиси. Овом привилегијом је православној цркви, чија је организација као епископалне цркве призната 1694. године, додељено право на убирање десетине од православних верника, али је ово право после неколико година враћено Царској дворској комори и архиепископу је осигуран новчани еквивалент за њу [Адамовић 1902: 35–60; Радонић Костић 1954: 28–29, 65–67; Гавриловић 1996: 12–15; Гавриловић 2001: 16].

Питање српског војводе и посебне српске територије са органима сопствене власти у Привилегијама је заобиђено, односно Србима је све то обећано ако царска војска трајно загосподари Србијом, па та питања нису била актуелна првих година после Сеобе. Али кад су Срби почели да губе наду да ће се вратити у Србију, ова питања, а посебно питање

сопствене територије, постала су за њих изузетно важна, па је 1694. на Збору народних првака у Баји затражено да се српском народу за трајно насељавање препусте Мала Влашка у Славонији и област између Дунава и Тисе („Куманија“). То им је обећано од стране Двора, али обећање није испуњено и они су се расељавали у разним правцима, а посебно дуж Тисе и Мориша, где су 1702. створене Потиска и Поморишка војна граница са немачким командама у Сегедину и Араду, а са Србима официрима и војницима-граничарима [Адамовић 1902: 45–50; Радонић: 26–27; Симеоновић Чокић: 61; Гавриловић 1991: 11].

У начелу, Двор није одбацивао захтев Срба за сопственом територијом, али га је одлагао за погоднија времена и тиме је код њих одржавао наду да ће тај захтев и испунити ако му Срби остану верни. На првом Црквено-народном сабору у Крушедолу 1708. будимски Срби, као најсвеснији део српског грађанства у Угарској, тражили су „Славонију и Срем између Дунава и Саве све до хрватске границе, и Бачку и Банат између Кереша и Мориша“, а уз то „да два саветника од нашега народа и од грчке вере буду код царског двора [и] код Угарске канцеларије... а да те саветнике бира главна скупштина [Сабор] српског народа“. Међутим, митрополит Исаија Ђаковић то није сматрао довољним, мислећи да Срби морају посебно да придобију Мађаре, у чијој држави су се налазили, да привилегије морају бити прихваћене од стране Угарског државног сабора (Диете), инартикулисане у мађарско законодавство и проглашене у свим жупанијама, како би Срби, племићи и грађани, постали равноправни са поданицима других националности и вероисповести. Али ни од тога ништа није било остварено, па је државноправни положај Срба у Монархији остао недефинисан: од стране Двора признати су као народ, односно као некакав *согрус сергатум*, али без сопствене територије и своје националне управно-политичке власти [Адамовић 1902: 89–91; Радонић: 46–47; Симеоновић Чокић: 60–61; Гавриловић 1991: 11–13].

Будући да су Срби примљени од стране аустријског цара на оне земље које су освојене од Турака и да су од њега добили своје привилегије, сматрани су својином Двора (*patrimonium domus Austriacae*), што је требало да значи „да Краљевина Угарска нема никаква права над тим народом, који је од ње потпуно одвојен, но да једино његова Царска милост може њиме управљати“. Али пошто су Срби били насељени на тлу Краљевине Угарске, њена политичка тела сматрала су да све што се тиче српског народа спада у унутрашња питања Краљевине, односно да њихове ствари треба третирати као *provinciale et politicum Hungariae*. С обзиром на то да су Срби, знатним делом, ушли у састав Војне границе, они су остали у делокругу војних власти са Дворским ратним саветом на челу. За разлику од њих, они који су се нашли у статусу контрибуената потпали су под Царску дворску комору, док су они који су дошли под спахије потпали под јурисдикцију угарских жупанија, Угарског сабора и, касније, под власт Угарског намесничког већа у Будиму [Форишковић 1986: 280–281].

У основи, правно-политички положај Срба био је врло деликатан и противречан. Бечки двор је могао да их узме у заштиту од угарских стале-

жа, па и од агресивних католичких бискупа, али и да, по потреби, сужава српске привилегије а да при томе не наилази на противљење угарских власти, које су Србе сматрале нежељеним гостима, улезима и страним телом у оквиру свог државноправног устројства, упорно одбијајући да њихове привилегије инартикулишу у своје законодавство, иако су, под притиском владара, као угарског краља, морале да их проглашавају по жупанијама и слободним краљевским градовима.

СУЖАВАЊЕ ПРИВИЛЕГИЈА

Слабост правног положаја Срба у Монархији, који се сводио на царски „patrimonium“, показала се врло рано, јер је владару остављена слобода да мења одредбе и смисао њихових привилегија, односно да у њих уноси ограничавајуће клаузуле и да их тако фактички обеснажи, што се и догодило током 18. века и то управо преко институције формално намењене њиховој заштити [Гавриловић 1991: 13]. Већ 1713. цар је у Привилегије унео клаузулу да оне важе само „уколико то не буде вређало права других“, чиме је отворана могућност различитог тумачења српских права и њиховог ограничавања. Протести народних представника против овога остајали су без резултата [Адамовић 1902: 101–105; Симеоновић Чокић: 63–65; Веселиновић 1996: 106–162].

Дугу владавину царице Марије Терезије (1740–1780) обележило је систематско сужавање српских привилегија. Попуштајући мађарском и хрватском племству и католичкој цркви, царица је 1741. на Угарском сабору, као хрватска и угарска краљица, обећала да ће расформирати Потиску и Поморишку војну границу и заједно са коморском Славонијом и Сремом инкорпорисати их у Угарску, као и да ће у Троједној краљевини оставити на снази законе против некаатолика, односно православних и протестаната, који су важили од 1723. године. Овим законима је утврђено да некаатолици не могу стицати непокретна добра, као и да српски православни митрополити немају јурисдикцију над клером и народом у Троједној краљевини. Али пошто због Рата за аустријско наслеђе (1740–1748) није смела ни Србе да одбије од своје политике, она је 1743. последњи пут потврдила српске привилегије, а 1744. дозволила да Срби одрже свој Црквено-народни сабор на коме се један од главних захтева односио на оснивање „националног магистрата од три духовна и десет световних чланова, који би као народна депутација били у Бечу и бранили свој народ од свих насртаја са разних страна“ [Гавриловић 2001: 36]. Срби су захтевали дозволу за ступање у органе јавне власти у Угарској, право на стицање поседа, слободу трговине и занатства, као и ослобађање сељака од кметства [Адамовић 1902: 101–105; Симеоновић Чокић: 68–70; Гавриловић 2005: 37].

Захтеви српског Сабора нису усвојени, али је већ 1745. царичиним декретом створена Илирска дворска комисија, која је у лето 1747. свој назив променила у Илирска дворска депутација, као висока политичка установа у Бечу, изједначена с другим дворским канцеларијама. Иако на чело Комисије односно Депутације нису дошли људи из средине српског

народа, њено постојање током три деценије (1745–1777) „као својеврсног министарства за српске послове... допринело је даљем потврђивању националне и верске самосвести код српског народа“ [Форишковић 1996: 281].

У време Марије Терезије извршена је милитаризација у Војној граници, која је ишла на штету ранијих народних самоуправа, а расформиране су Подунавска, Потиска и Поморишка граница, чиме је ослабљен не само српски официрски сталеж него и цела народна заједница као политички чинилац у Монархији. У угарском Провинцијалу, ишчезавањем коморских власти и коморских поседа, Срби су губили релативно подношљив положај коморских поданика – контрибуената и постајали жупанијски поданици и спахијски кметови. Ипак, они су и надаље успевали да очувају своје духовно-политичко јединство у оквиру Карловачке митрополије, а и врховна власт у Бечу сматрала их је за јединствену „илирску нацију“, што је код њих одржавало мисао о аутономности и онда кад су њихове привилегије сведене само на црквену и унеколико на школску сферу [Гавриловић 1991: 15].

Време Илирске дворске депутације протицало је у сукобу са Угарском дворском канцеларијом која је настојала да ограничи њен делокруг и сузбије њене иницијативе, а Србе пред Двором да прикаже као непоуздан елемент који злоупотребљава добијене привилегије. Предмет полемике између њих биле су и привилегије као такве. Председник Илирске дворске депутације, гроф Кенигсегс-Ербс, оптуживао је 1753. угарске власти и бискупе, који су сматрали да „домаћи“, угарски закони имају предност у односу на привилегије, односно да се привилегије морају прилагођавати угарском законодавству. Насупрот њима, Кенигсегс-Ербс је тврдио да су привилегије дате Србима „из важних државних разлога“, односно због посебних заслуга у ратовима против Турака, и да оне представљају изузетак од закона па се против њих нико не може позивати ни на који закон, него да обични закони морају узмакнути пред привилегијама, осим ако неко не цени краљевску власт која их је дала српском народу. Осим тога, привилегије имају значаја и у спољној политици Монархије, посебно према Руској царевини као савезнику Аустрије [Швикер 1998: 149–151].

У име Угарске дворске канцеларије став према српским привилегијама изнео је њен саветник, гроф Фрања Колер, који је свој опсежни елаборат завршио констатацијом да је до српско-мађарског трвења морало доћи јер су многе српске привилегије у супротности са угарским земаљским законима и са уставним уређењем Краљевине Угарске тим пре што их Срби злоупотребљавају. Најзад, те привилегије сматрао је у многим тачкама превазиђеним, а ширење Срба по целој Угарској отежавајућом чињеницом за њихово потпуно спровођење [Швикер 1998: 154–163; Симеоновић Чокић: 73–74].

Нови председник Илирске дворске депутације, гроф Јохан Кристијан Бартенштајн, побијао је Колерове тврдње и истакао да је Угарска ослобођена помоћу Срба, а да „правда захтева да се то Србима не заборави; оно што је Србима уговором од стране владара обећано, не може им се, без њихове кривице, одузети, нити се може оспоравати да је митрополит *ири-*

родни засиујиник Срба јер се привилегије односе првенствено на сферу вероисповести“ [Симеоновић Чокић: 76].

Марија Терезија је, с једне стране, доносила позитивне „резолуције“ у односу на тужбе карловачког митрополита Павла Ненадовића због гажења привилегија и натурања уније православним верницима, али је истовремено толерисала акције унијата пошто је, у потаји, желела да православне поданике покатоличи.

Године 1762. митрополит Ненадовић поднео је опсежну представку у којој је спецификовао многе случајеве кршења привилегија и указао на опасност од закона из 1741, посебно у Троједници, навео примере запостављања православних у јавним службама, цеховима, школама, указао на сметње при грађењу цркава, малтретирање свештеника итд., после чега су Илирска дворска депутација и Угарска дворска канцеларија дуго расправљале о свему томе, да би фебруара 1763. Царица донела декрет према којем:

Србима нема места на [угарском] земаљском сабору пошто су њихове привилегије добиле снагу по краљевској милости и њихови послови не спадају на диету него на краљевски престо, где су *сиџурно чувани*; српске привилегије није потребно нарочито узаконјавати на угарској диети јер су већ издате путем Угарске дворске канцеларије, а још је и заштитни патент од 16. фебруара 1715. био проглашен сталезима на Диети; ако Срби у привилегијама и слободама буду повређени имају се обратити редовним властима, сем што се митрополит и његов клир имају у личним и духовним стварима обраћати Илирској дворској депутацији која је *Forum privilegium*, где ће моћи наћи помоћи [Швикер 1998: 171–176; Симеоновић Чокић: 78–79].

Не улазећи у друге царичине одлуке, остаје нам само да закључимо да је овим Патентом био пресечен пут Србима према Угарском сабору који се, истина, састао следеће, 1764. године, а после тога тек 1790. У међувремену, 1769, после смрти митрополита Павла Ненадовића, одржан је последњи расправни српски Црквено-народни сабор.

Овај српски сабор трајао је три и по месеца, а Бечки двор га је искористио да у највећој мери понизи и ослаби српски епископат, иначе међусобно завађен, и да учврсти своју власт над српском црквом. Ограничавањем власти црквене јерархије ограничавана су свеукупна права Срба у Монархији. Тај сабор, под туторством комесара, грофа Андрије Хадика, „одлучио је умногоме против своје воље о даљој судбини Срба у Угарској“ па је од старих српских привилегија „још мало шта остало“ [Грбић 1990: 73–76].

На основу резултата Сабора, а по наређењу савладара, цара Јосифа II, Илирска дворска депутација, под председништвом грофа Фрање Колера, израдила је збирку прописа из привилегија, царских патената и резолуција као генерални норматив за српске ствари, тзв. Регуламент од 27. сеп-

тембра 1770, којим су законски уређени односи у српској цркви, односно њена организација од врха до дна. Црквена јерархија је суштински ослабљена у корист државне власти, али и верника [Костић 1932: 44–47].

Пошто је против Регуламента било доста жалби, израђен је, почетком 1777. године, Други регуламент, али без битних разлика. После исказаног незадовољства и немира међу Србима, укинута је, 2. децембра 1777. године, Илirsка дворска депутација, а због незадовољства у Цркви и народу царица је 16. јула 1779. од битних одредаба оба регуламента сачинила тзв. Деклараторију (Деклараторни рескрипт), прописујући „целу организацију српске цркве независно од жеља и захтева и српскога клира и народа, и без много обзира на пропис српских привилегија... тако да је њим створен нов правни положај српскога народа у Угарској“, с тим да његове привилегије од тада важе само „на основу и по смислу тога рескрипта“, као и да је митрополит само духовни старешина Срба, а да у световним стварима „није глава српскога народа“.

Деклараторија из 1779. донела је потпуну надмоћ државе над црквом.

Са привилегија феудалног права прешло се на апсолутистичко законодавство модерног стила, а са паритетног односа државе и цркве прешло се на апсолутно подвлашћење цркве држави...; народно-политичка аутономија Срба у Угарској претворена је у црквено-школску [Костић 1932: 83–85].

ЗАКЉУЧАК

Српски народ је одувек био важан историјски и политички фактор на Балкану. Великом сеобом 1690. под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем духовна и политичка елита српског народа измештена је на територију Хабзбуршке монархије. Бечки двор и цар Леополд I су Србима који су се нашли на тлу Угарске признали посебан правни статус у оквиру привилегија додељених 1690, 1691. и 1695. године. За Бечки двор Срби су представљали народ, док су за угарске сталеже они били само призната верска скупина на вековној угарској територији. Овај камен спотицања по питању Срба увелико је одређивао односе између двора и Угарске, а на основу тога су Срби неретко коришћени као систем уцене за смиривање нараслих националних страсти угарских (мађарских) сталежа. Српска јерархија, која је у овом периоду била и духовни и политички вођа српског народа, трудила се, колико год је могла, да лавира између ових различитих интереса и тумачења правног статуса српског народа, тежећи да према ситуацији, привилегијама добијеним од аустријских царева, обезбеди бољи и правичнији правни статус, признат и од угарских и од царских власти истовремено. Српске привилегије су због значаја српског народа за Монархију током 18. века више пута потврђиване, али увек са једном или више ограничавајућих клаузула, док коначно седамдесетих година 18. века није дошло до потпуног сужавања и свођења привилегија из сфере народно-црквених у црквено-школски оквир.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Адамовић Јова (1902). *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовешћенског сабора 1861*. Загреб: Српска штампарија.
- Веселиновић Рајко (1986). *Србија под аустријском влашћу 1718–1739*. у: *Историја српског народа IV/1*. Београд: Српска књижевна задруга
- Гавриловић Владан (2001). *Дипломатички сјиси код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*. Ветерник: ЛДИЈ.
- Гавриловић Владан (2005). *Темичварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*. Нови Сад: Платонеум 2005.
- Гавриловић Славко (1991). О борби Срба у Хабзбуршкој монархији за политичко-територијалну аутономију (1690–1850). *Зборник Мајнице српске за историју*, 43: 7–25.
- Гавриловић Славко (1996). Настојања патријарха Арсенија Чарнојевића око права на десетину и земљишни посед 1690–1706. *Зборник Мајнице српске за историју*, 53: 7–39.
- Грбић Манојло (1990). *Карловачко владичанство*, књ. II, Сава Мркаљ, Топуско 1990.
- Ивић Алекса (1929). *Историја Срба у Војводини*. Нови Сад: Матица српска.
- Костић Мита (1932). *Гроф Колер као културно-просветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*. Београд: Српска краљевска академија.
- Микавица Дејан (2011). *Српско шипшање на угарском сабору 1690–1918*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Његован Драго (2012). Војводина – регион заснован на српском етничитету и његовом оспоравању, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 139: 259–273.
- Радонић Јован – Костић Мита (1954). *Српске привилегије од 1690. до 1792*. Београд: Научна књига.
- Радонић Јован (б. г.). Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708) у: *Зборник Војводина II*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.
- Симеоновић Чокић Стеван (б. г.). Српске привилегије, у: *Зборник Војводина II*. Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду.
- Форишковић Александар (1996). Правни положај Срба у Хабзбуршкој монархији, у: *Историја српског народа, IV/1*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Швикер Јохан Хајнрих (1998). *Политичка историја Срба у Угарској*. Београд: Матица српска.

SOCIO-POLITICAL STATUS OF SERBS IN THE HABSBURG MONARCHY
FROM THE PRIVILEGES OF LEOPOLD TO DECLARATORIA

by

VLADAN S. GAVRILOVIĆ
and
DEJAN MIKAVICAUniversity of Novi Sad,
Faculty of Philosophy, Department of History
2 Dr Zoran Đinđić Street
E-mail: gavral@yahoo.com
E-mail: mikavica@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: The authors begin with the defining of the Serbian privileges 1690-1695 and their different interpretations by the Austrian (imperial) and Hungarian (county) government. For the Viennese court, Serbs were a nation (natio Rascianica), while for

the Hungarian classes they were just a recognized religious group living in the ancient Hungarian territory. Because of these two different opinions, the privileges were the most important thing for the Serbs living in the territory of Hungary. At the same time, the Viennese court repeatedly upheld Serbian privileged status, but with various restrictive clauses. Serbian privileges were considerably reduced over time and, finally, in the seventies of the 18th century they were completely devalued.

KEYWORDS: Hungary, Serbian privileges, Illyrian royal deputation

ТЕРОРИЗАМ И ОБАВЕШТАЈНА МОЋ ДРЖАВЕ

МИЛАН Ј. МИЈАЛКОВСКИ

Универзитет у Београду
Факултет безбедности
Господара Вучића 50
E-mail: mmijalkovski@fb.bg.ac.rs

ВЕСЕЛИН Б. КОНАТАР

Агенција за националну безбједност Црне Горе
Булевар револуције 1, Подгорица
E-mail: knadja@t-com.me

САЖЕТАК: Свет је одувек представљао арену у којој су се водили, а нажалост још се воде разноврсни сукоби, како видљиви тако и невидљиви. Најчешће је реч о сукобу суверених субјеката (држава), док прву деценију 21. века у највећој мери карактеришу бројни асиметрични сукоби државе (или савеза држава) с једне, и несуверених терористичких субјеката с друге стране.

Свака угрожена држава, као и у сваком другом сукобу, има реалне изгледе да се успешно одбрани и победи само уз адекватну обавештеност о агресору, који у конкретном случају подразумева терористички колективитет. Руководјена тим сазнањем држава настоји да развије адекватну обавештајну моћ, као неодвојиву компоненту националне моћи, чија успешност против терориста, како пракса показује, може да буде: оптимална, делимично успешна или слаба (неадекватна, неуспешна и сл.). Следствено томе, у раду су размотрени неки аспекти националне обавештајне противтерористичке моћи и немоћи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тероризам, национална моћ, обавештајна моћ, обавештајна немоћ, противтерористичка моћ и противтерористичка немоћ

Највећи број држава савременог света заокупљен је решавањем бројних и разноврсних безбедносних изазова и претњи, чији су основни садржаји претежно несмртоносни тј. неоружани, невојни. У том комплексу проблема, тероризам¹ представља једну од најопаснијих претњи по безбед-

¹ Тероризам се може дефинисати као систематска употреба ванредних мера, силе, ради постизања политичких циљева. Историјски корени овог појма потичу из периода који је претходио паду Робеспјера, познатијег као „терор“ (1793–1794). По много чему можемо сматрати да је тероризам, у истој мери као и рат, оно што је Клаузевиц назвао „наставком политике другим средствима“. Међутим, такво поистовећивање носи своје опасности, јер

ност многих држава. Карактерише га безобзирност и надреална окрутност, усмерена према пажљиво одабраним непосредним жртвама.

Држава као примарна жртва терористичке агресије планира, организује и остварује своју одбрану тако што усклађено и плански употребљава своју уобичајену и неуобичајену моћ. Реч је о специфичном, асиметричном², сукобу два учесника или две стране, у којем фактор изненађења игра веома значајну улогу. Наиме, целокупна ангажованост терориста је и усмерена на извођење изненадних и бруталних смртоносних напада над непосредном жртвом. Уколико им пође за руком да реализују такву намеру, психолошки ефекат, који је у највећем броју случајева и крајњи циљ терористичког акта, има за последицу изазивање страха и панике код ширег круга људи. Из тога се може закључити да се нападнута држава, уколико не поседује адекватне механизме да правовремено региструје и онемогући делатност терориста, излаже ризику да се, често и систематски, суочава са смртоносним терористичким експонирањем и изненађењима.³

Све компоненте националне моћи, укључујући мере и активности противтерористичких снага, имају дефинисане задатке у широком спектру одбране државе од тероризма. Међутим, са сигурношћу се може констатовати да обавештајне мере, што подразумева прикупљање обавештајних података о терористима, или обавештајно-оперативна делатност, представљају најзначајнију компоненту у овој врсти одбране, првенствено из разлога што је терористичка делатност тајна, илегална, противзаконита и у недовољној мери позната јавности. За разлику од опсежних терористичких припрема које се одвијају у дубокој илегалности, извођење терористичког чина, тј. сâм терористички акт (или више повезаних), представља крај сложеног циклуса с којим се јавност упознаје. Дакле, све своје делатности, како пре тако и после насилног испољавања, терористи пажљиво прикривају, што онемогућава њихово откривање на уобичајен начин.

Безбедносне и обавештајне службе државе надлежне су, овлашћене и оспособљене да применом неуобичајених делатности, односно специфичних (тајних) метода и средстава, открију противзаконито деловање терориста, прате њихов ток, искористе прикупљена сазнања за унапређивање сопствене оперативно-обавештајне способности, информишу државно руководство о карактеру терористичке претње, анализирају и прогнози-

се тероризму даје легитимитет тиме што се ставља у исту равн са ратом, чије вођење спада у привилегију држава. Због тога ћемо за тероризам рећи да представља облик борбе резервисан за недржавне групе, ма каква била њихова моћ или структура... Дакле, то је вид нелегалног рата, коме је свако правило страни [Бартелеми и др. 2003: 123].

² Асиметрија је свесно одсуство симетрије ("праве пропорције"), док је дисиметрија недостатак симетрије (обично због грешке, али то у неким случајевима може бити промишљено). „Гледано у целини, асиметрија снага појачала се до те мере од краја хладног рата да су се 'мали ратови' умножили и постали претња међународној стабилности“ [Бартелеми и др. 2003: 13].

³ Иако се по својим убилачким способностима терористичке групе не могу поредити с владама којима на располагању стоји војни потенцијал, њихова бројност, оданост и непредвидљивост омогућили су им да стекну утицај који је потпуно непримерен њиховим мршавим војничким ресурсима [Jurgensmeyer 2000: 5].

рају обим и карактер терористичке агресије и уз одобрење и помоћ правосудних органа своја оперативна сазнања претварају у материјалне доказе. Истовремено, извођењем акција и операција, неретко оружаних, сузбијају деловање терористичких састава. Наведене, наравно, само кључне чињенице из овог аспекта одбране од тероризма указују на огроман и често пресудан значај националне обавештајне протитвтерористичке моћи, коју безбедносне службе државе показују на територији матичне државе, а обавештајне службе у њеном ближем или даљем окружењу.

Искуства из противтерористичке праксе указују на то да стање заштићености државе од терористичке агресије може да буде: највише могуће (оптимално), делимично прихватљиво (добро), или неадекватно (неприхватљиво, слабо). Ову оцену треба да изричу надлежни државни органи (Влада, Савет за националну безбедност и др.).

ОБАВЕШТАЈНИ ЧИНИЛАЦ И НАЦИОНАЛНА МОЋ

Независно од тога што појам „моћ“⁴ има велики број значења, она су углавном блиска и најчешће је реч о нечијој способности да производи промене у свом окружењу ради задовољења сопствених потреба. Произвођење жељених промена представља комплексан комуникацијски друштвени процес, у коме „показивање сопствене моћи“⁵ наилази на одобравање или противљење субјеката из окружења.

Држава⁶ као најорганизованији људски колективитет употребљава своју моћ с циљем да оствари и одржава оптималну националну безбедност. Реч је о „сложеном, чињенично заснованом, непрекидном и динамичном програму нормативно-теоријске изградње, институционалне организованости и свеобухватне оперативне ангажованости нације (држа-

⁴ Моћ представља способност да се утиче на људско мишљење, понашање и акције. [Morgenthau 1978: 962]; Моћ је способност да се утиче на нечије сврхе или циљеве, способност да се утиче на друге и да се остваре резултати. [Нај 2006: 92]; Моћ је општа способност државе да контролише понашање других. [Holsty 1967: 193]; Социјални психолози Ц. Френч и Б. Равен у студији *Темељ социјалне моћи* постављају схему са више „димензија (ресурса) моћи на које се ослањају они који имају моћ: а) легитимна моћ, б) моћ остварена награђивањем, в) моћ остварена присилом, г) моћ путем идентификовања, д) моћ знања, њ) моћ која проистиче из права, е) информациона моћ [према Stepanov 2008: 59].

⁵ Моћ се може испољити на различите начине, као: а) моћ деловања; б) моћ одлучивања; в) моћ мобилизовања; г) моћ располагања; д) моћ дефинисања. (...) Амерички политиколог Џон Кенет Галбрајт у студији *Анаџомија моћи* разликује три основна облика моћи: кондигну, компензацијску и кондиционирану [према Stepanov 2008: 61].

⁶ Држава је монопол легитимне физичке принуде у спровођењу права и наредби које сама донесе. Сврха државе, наиме, може бити двојака: она може желети да подстиче срећу или само да спречава зло... природе или зло људи. Уколико се ограничи на ово друго она тежи само сигурности, и да ту сигурност (...) супротстави свим осталим могућим сврхама сједињеним под именом позитивног благостања. И различитост средстава, која држава примењује, даје њеној делотворности различиту димензију. (...) Држава је такав друштвени ауторитет који је у стању да организује и регулише јавни живот и да успостави стабилан систем важећих правила и социјалних вредности. (...) У држави као „апарату за принуду“ оличена је њена унутрашња улога. Овом унутрашњом улогом држава осигурава да свако испуњава своје законске обавезе... и да заштити природна права сваке особе (као право на живот, право на слободу и право на имовину) [према Stepanov 2008: 45].

ве) на правовременом и успешном отклањању стварних и могућих, спољних и унутрашњих опасности по безбедност националне територије, суверенитета, личног, физичког, духовног и имовинског интегритета грађана, и остваривања колективних друштвених права грађана у социјално-економској, друштвено-политичкој, образовној, научној, културној, еколошкој и другим областима⁷.

Када се говори о националној моћи у сфери безбедности, она представља способност државе да усклађеним и рационалним коришћењем својих ресурса производи промене, како унутар својих тако и граница у окружењу, и израз оптималне заштићености виталних државних вредности. У најопштијем смислу, „потребе државе су физичка безбедност њених грађана и њене територије, која је границама одваја од других држава, квалитет живота њених грађана у свим областима друштвеног живота, кредибилна суверена власт и повољан међународни положај.“⁸ [Мијалковски и др. 2010: 20].

Држава то може постићи строгим уважавањем следећих чињеница: 1. она је најодговорнија за свој опстанак, што подразумева поседовање рекспектабилних сопствених способности (самопомоћ); 2. мора постојати свест да се на међународном плану воде непрекидне борбе за (над)моћ, у смислу да „јаче државе принуђавају слабије да раде оно што иначе не би радиле“; 3. борба за (над)моћ државе и показивање моћи представља сложен процес, у коме су испреплетене законитост (“владавина права“) и незаконитост (“закон јачег“), односно моралност и аморалност; 4. национална моћ се, осим самосталном ангажованошћу, може оснажити удруживањем са другим државама (савезништвом); 5. независно од количине националне моћи, општа небезбедност међународног система резултује стањем само релативне безбедности сваке државе.

Треба имати на уму да положај неке државе у међународној заједници зависи од унутрашњих, спољашњих, друштвених и природних чинилаца. Број варијабли се у постојећим теоријским изворима креће од 2 до 13⁹, и свака од њих има одређен утицај у стварању и показивању националне моћи, односно директно утиче на то да национална безбедност буде повољна или неповољна у односу на моћ других субјеката међународних односа, или у односу на неко раније стање националне моћи.

Имајући у виду садржај, начин испољавања и снагу утицаја чинилаца националне моћи, може се констатовати да се у многим изворима превиђају неки други важни чиниоци, пре свега обавештајни, те из тих разлога сматрамо да је прихватљива и подела на „територијалне, природне,

⁷ Мијалковски, Милан. Комплементарност људске, националне и колективне безбедности. *Војно дело*, књ. 2. Београд: Војноиздавачки завод, 2008: 115.

⁸ Мијалковски Милан и Ивица Ђорђевић. *Неухвайљивост националне моћи*. Београд: Војноиздавачки завод, 2010: 20.

⁹ Површина територије, број становника, привреда, економски систем, политички систем, природна богатства, технолошки развој, етничка сродност, финансијска моћ, национални дух, војна сила, идеологија, култура итд. Више у: [Дугин 2004], [Нај 2006]; Мирковић, Тодор. Савремени центри моћи и утицаја – нова констелација снага у свету. *Војно дело* књ. 1, 2005. [Килибарда 2008].

геополитичке, демографске, економске, политичке, технолошке, војне, обавештајне и идентитетске¹⁰.

Зашто је неопходно регистровање обавештајног чиниоца националне моћи? Зато што је у савременом свету незамислив стабилан опстанак било ког људског колективитета, посебно најорганизованијег (држава), уколико, поред осталог, није адекватно информисан о прикривеним и тајним намерама и плановима актера у свом непосредном и даљем окружењу, вођених различитим интересима. На значај обавештајног чиниоца националне моћи указује и то што свака савремена држава, у складу са својим потребама и могућностима, има најмање две, већински број држава неколико, а најмоћније државе и више од десет обавештајних и безбедносних служби. Резултате њиховог рада првенствено користи руководство матичне државе ради успешнијег вођења спољне и унутрашње политике.¹¹

У најсажетијем смислу речено, огроман значај обавештајног чиниоца националне моћи лежи у отклањању свих стратегијских изненађења за матичну државу.

ИСТИНЕ И ЗАБЛУДЕ О НАЦИОНАЛНОЈ ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКОЈ (НЕ)МОЋИ

Обавештајна моћ одређене државе представља специфичну компоненту њеног система одбране, чија је кључна специфичност у томе што је приоритетно усмерена на откривање угрожавајућих делатности против матичне државе, чији носиоци настоје да их тајно реализују. То значи да ће се држава, уколико тајне делатности буду успешно реализоване, суочити с њима тек када је претрпела неку штету. Следствено томе, национална обавештајна моћ показује свој престижни статус само онда када у континуитету, правовремено и успешно идентификује постојеће и потенцијалне носиоце тајних угрожавајућих делатности усмерених против националне безбедности. У супротном, обавештајна национална моћ губи свој престижни статус. Међутим, увек треба имати у виду да њена кредибилност вишеструко зависи од политичке елите матичне државе која, свесним или несвесним коришћењем или некоришћењем њених информација, јача или урушава националну безбедност државе.¹²

¹⁰ Видети: [Мијалковски и др. 2010].

¹¹ „Свако ко је заокупљен националном политиком мора бити заинтересован и уверен да обавештајна делатност води, а не прати националну политику“. US Congress, Nomination of Henry A. Kissinger, Washington, D.C. US Government Printing office, 1973, p. 529.

¹² Неколико месеци пре напада на Њујорк и Вашингтон 11. септембра 2001, у дневним обавештајним брифинзима председника САД налазило се у просеку 40 чланака који су се односили на терористичку мрежу Ал Каида и њеног вођу Осаму бин Ладена. Службеник Савета за националну безбедност одговоран за тероризам обавестио је помоћника председника за питања националне безбедности, тадашњу државну секретарку Кондолизу Рајс, да су индикације да је у току припрема напада на САД достигле свој врхунац. Шестог априла 2001. године ЦИА је у дневни брифинг за председника, укључила чланак под насловом „Бин Ладен одлучан да нападне САД“. Два месеца пре напада изведеног септембра 2001, у званичном брифингу је наведено да ће Бин Ладен „извести значајан терористички напад против интереса

Пошто терористи представљају карактеристичне носиоце тајних делатности, које предузимају ради угрожавања безбедности одређене државе, треба имати на уму да несмртоносне делатности чине око 99%, а смртоносне око 1% терористичког циклуса, чије је основно обележје наизменичност: несмртоносне – смртоносне – несмртоносне делатности. Упркос томе, најразорније су смртоносне делатности, јер њиховом применом терористи јавно исказују безобзирну моћ на један од следећих начина: 1. изводе изненадни оружани напад над непосредном жртвом, ради њеног убиства или телесног (ређе психичког) повређивања; 2. изненадно нападају непосредну жртву ради њене отмице, злостављања, сакаћења, убиства или ослобађања. Овакви поступци су усмерени на застрашивање примарне жртве и изнуђивање уступака, што у суштини и представља њихов крајњи циљ.

Може се рећи да обавештајне и безбедносне службе државе представљају најзначајнију врсту снага за неоружано онеспособљавање терориста, док специјалне антитерористичке јединице представљају ударну врсту снага за њихово оружано онеспособљавање. Иначе, противтерористичке делатности условно се могу поделити на системске (доношење правних, доктринарних и других докумената, попут директива, инструкција, планова и сл.) и функционалне (супротстављање, борба против терориста итд.).

За сагледавање значаја обавештајне противтерористичке моћи важно је имати на уму да режим функционисања одбране одређене државе од тероризма може да буде уобичајен (редован) и појачан (ванредан), а о врсти режима одлучује руководство државе. У сваком случају, функционисање обухвата комплекс усклађених, истовремених и вишефазних противтерористичких делатности. Једна или више врста снага може предузимати превентивне делатности против једног структурног елемента терористичког колективитета, док друга врста снага предузима онеспособљавајућу делатност против другог структурног елемента, ради његовог потпуног онеспособљавања. Значи, једна врста снага може предузимати превентивне, а друга реактивне мере и делатности, итд. Сагласно с наведеним, функционисање одбране државе погођене тероризмом најчешће обухвата истовремену примену више врста усклађених офанзивно-дефанзивних мера и садржаја, који се према врсти снага које их реализују могу разврстати у посебне групе, и то: руководеће-надзорне, оперативнo-доказне и онеспособљавајуће (Схема 1).

Упркос наведеном разврставању, квалитетан обухват значаја и показивања националне обавештајне моћи у динамичној одбрани државе од тероризма изискује њено сагледавање, како у ужем тако и у ширем смислу.

САД и/или Израела током наредних неколико недеља. Напад ће бити спектакуларан и смишљен тако да изазове масовне жртве“. Упркос свим извештајима, америчка влада није реаговала и десило се оно што је ушло у анале историје обавештајних неуспеха. Резултат овог историјског неуспеха условио је највећу реорганизацију обавештајног апарата САД од 1947. године. Видети: Betts, J. Richard. Two Faces of Intelligence Failure: September 11 and Iraq's Missing WMD. *Political Science Quarterly*, Vol. 122, No. 4, Winter 2007–2008, pp. 585–606.

Схема 1. Нужна усклађеност противтерористичких садржаја државе

Извор: аутори

НЕКЕ ОДЛИКЕ НАЦИОНАЛНЕ ОБАВЕШТАЈНЕ ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКЕ (НЕ)МОЋИ У УЖЕМ СМИСЛУ

Независно од укупног броја безбедносних и обавештајних служби одређене државе, свака од њих има прецизно одређену организацијску структуру,¹³ а карактеришу је принципи хијерархије и субординације, што значи да све њене организацијске јединице усклађено функционишу. Ове институције на основу законских надлежности и овлашћења, као и редовних и ванредних захтева надлежног државног органа, предузимају оперативно-обавештајне мере ради откривања прикривених намера и планова терориста, као и ради предупређивања њихових активности у погледу угрожавања безбедности виталних вредности матичне државе. У конкретном, за јавност невидљивом а често жестоком сукобу оперативне методе представљају основно оружје обавештајних и безбедносних служби. Употребљиве информације или подаци о терористима тежишно се прикупљају на специфичан (неуобичајен) начин, тј. применом тајних оперативних метода и средстава.¹⁴ Подаци који се обавештајно-оператив-

¹³ Свака безбедносна и обавештајна служба има руководеће и извршне органе, односно њихова хијерархијска лествица указује на постојање више нивоа на којима се планира, организује и реализује обавештајно-оперативна делатност службе посматране као целине. Већина обавештајних и безбедносних служби има агентуру, а поједине имају и специјалне снаге.

¹⁴ Амерички секретар за унутрашњу безбедност Џенет Наполитано је на претресу пред Одбором за безбедност Представничког дома Конгреса (10. 2. 2011), поред осталог, рекла: „Није спорно да смо после 11. септембра начинили више значајних корака у обезбеђењу наше земље од тероризма, али претња је и даље присутна. На неки начин, претња је данас можда највећа од тих напада пре скоро 10 година. Суочавамо се с претњом многих савезника Ал Каиде, који деле исту екстремистичку идеологију насиља. Све већи је нагласак на регрутовању Американаца и западњака за извођење напада. Те групе настоје да за извођење напада регрутују људе који су повезани са Западом, али који немају јаке везе с терористичким групама, од којих би можда могла да стигне дојава обавештајним агенцијама.“ Видети: Пешић, Звонимир. Претње напада екстремиста опасније него 11. септембра [Правда, 11. 2. 2011: 1].

ном делатношћу прибављају о терористима условно се могу разврстати на оперативне и доказне.

Оперативни подаци представљају аутентичан „производ“ обавештајног чиниоца, као стуба националне моћи или немоћи, и у многим ситуацијама такви „производи“ бивају претворени у доказне. Оперативни подаци имају огроман значај у поступку откривања и разјашњавања терористичке делатности, као и битних појединости у вези с њиховим носиоцима. Почетна оперативна информација о неком структурном елементу одређеног терористичког колективитета најчешће указује на нужност праћења његових делатности. Природа поступка оперативног истраживања је таква да почетни обавештајни податак, добијен на одговарајући начин, ствара услове и намеће захтев за примену других оперативних метода, па и оних за које је потребно одобрење надлежног судског органа. У зависности од јачине, организацијске структуре, размештености, планова и агресивности терориста, безбедносне и обавештајне агенције ради проширивања и квалитативног оснаживања оперативних сазнања, осим уобичајених (редовних) делатности, често предузимају ванредне делатности, које су познате као оперативне акције и операције. Тај задатак обавештајна и безбедносна служба извршава применом специфичних оперативних поступака¹⁵ и он може да буде временски ограничен или неограничен, а постигнути резултати оптимални, делимични (релативно добри) или слаби. Разлози томе могу да буду бројни и разноврсни.

Под оптималном националном обавештајном противтерористичком моћи, у ужем смислу, треба подразумевати способност безбедносних и обавештајних служби одређене државе да константно на територији матичне државе и у њеном окружењу, предузимањем офанзивно-дефанзивних делатности, свеобухватно остварују увид у све кључне делатности терориста,¹⁶ уз континуирано унапређење сопствених оперативно-обавештајних капацитета¹⁷. Овакав ниво обавештајне моћи обезбеђује матичну државу од свих врста терористичких изненађења, с једне стране, и означава њихову способност да у сваком тренутку преусмере тежиште свог ангажовања ради ваљаног онеспособљавања (дезинформисање, дезорганизовање, лишавање слободе или живота) најопаснијих појединаца и састава терориста, с друге стране. Реч је о захтевној али пожељној врсти способности обавештајног чиниоца националне моћи.

¹⁵ Уобичајене оперативне методе су: проверавање, тајно осматрање, праћење, снимање, тајни претрес, тајно пресретање електронских порука, контрола поштанских пошиљака, тајно дезинформисање и упозорење.

¹⁶ Постоји безброј облика тероризма, који се међусобно разликују по својим политичким циљевима, средствима, мрежама којима се располаже, логистици која им се пружа итд.

¹⁷ Обавештајни чинилац САД је највећи на свету. Чине га 16 агенција које запошљавају више од 100.000 људи и имају буџет од 50 милијарди долара. Од 2001. године наовамо, одбрана САД од терориста представља један од његових приоритетних задатака. У складу с тим, обавештајна заједница САД успоставила је такозвану TIDE листу терориста, на којој се налази 550.000 имена особа које припадају „терористичком окружењу“, а на ужем списку се налази 4.000 особа, који активирају све надлежне службе САД приликом провере путних докумената. Опширније: Мишић, Милан. Шпијуни на жеравици. *Политика*, 8. 1. 2010: 1; и Мијалковски, Милан, Црни септембар, *Одбрана*, Београд, 15. 2. 2010: 1.

Међу бројним предусловима за остваривање оптималне националне обавештајне моћи ради одбране одређене државе од тероризма, посебно су неопходни следећи: а) политичка стабилност и стабилан национални идентитет државе; б) адекватни закони о ангажовању обавештајног чиниоца; в) оптимална усклађеност обавештајних противтерористичких потреба и могућности државе; г) врхунска стручност и професионалност припадника обавештајног чиниоца; д) квалитетан менаџмент и предикција; њ) ефикасна и ефективна примена свих оперативних метода; е) опремљеност обавештајног чиниоца квалитетним оперативно-техничким средствима; ж) респектабилно искуство кадрова обавештајног чиниоца; з) ефективна размена обавештајних информација са обавештајним чиниоцима пријатељских, савезничких и партнерских земаља.

Мали је број држава савременог света које у овом ужем смислу успевају да константно обезбеде оптималну обавештајну противтерористичку моћ. Расположена сазнања указују на то да неке државе успевају да обезбеде овакву оптималност само за одређени период, или само у погледу заштите појединих потенцијалних мета напада терориста. Треба нагласити да недостатак, потпуни или делимичан, само једног од регистрованих предуслова за обезбеђивање оптималне националне противтерористичке моћи може узроковати да обавештајни чинилац изгуби кредибилност, односно поприми обележје обавештајне немоћи за борбу против тероризма.¹⁸

У вези с наведеним, под релативно добром (непотпуном) националном обавештајном противтерористичком моћи у ужем смислу, односно постојањем извесног степена немоћи у супротстављању терористима, треба подразумевати ограничену способност обавештајног чиниоца који, уместо потпуног надзора, само делимично „покрива“ делатности терориста. Дакле, није у стању да обезбеди квалитетне податке који гарантују оптимално спречавање насилног испољавања терориста.¹⁹ Реч је о стању које отвара простор за терористичка изненађења.

¹⁸ Мадридски лист *El Mundo* крајем маја 2005. објавио је документа полицијске информативне службе на основу којих се закључује да је обавештајни апарат Шпаније био у току припрема чланова ћелије Ал Каиде за напад на путничке возове у Мадриду, но и поред тога није успео да их спречи (терористички напади су изведени 11. марта 2004. и у њима је убијена 191 а рањено 1430 особа). Наиме, осумњичени Џамал Зоугам је „током десет година пажљиво посматран и прислушкиван“ од стране шпанске, мароканске и француске тајне службе.

¹⁹ Захваљујући ефикасности обавештајног чиниоца Руске Федерације у 2010. години спречено је више десетина напада исламистичких терориста на територији те земље. Међутим, иако је располагао обавештајним информацијама о могућим самоубилачким терористичким нападима у Москви на измаку 2010. и почетком 2011. године, није успео да идентификује њихове непосредне извојаче и одабране непосредне жртве. Последица тога јесте самоубилачки терористички напад на московском аеродрому Домодедово 24. јануара 2011. у коме је погинуло 36 људи, а рањено више од 160. Садржај поруке о преузимању одговорности за овај напад објављен је на веб сајту „Кавказ центар“, чији аутор, вођа исламистичких терориста из Чеченије Доку Умаров, између осталог указује на нужно и много опсежније ангажовање обавештајног чиниоца Русије на њеној заштити од терориста. У њој се, поред осталог, каже: „Видели сте специјалну акцију која је извршена по мом наређењу, а биће још таквих акција. Међу нашем браћом има на стотине оних који су спремни да се жртвују.

У савременом свету није занемарљив број држава које уместо оптималне или релативно добре обавештајне моћи у борби против терориста карактерише погубна обавештајна противтерористичка немоћ. Реч је о државама у којима није адекватно (или није уопште) обезбеђено више од половине, или чак сви предуслови који су неопходни за остваривање оптималне националне противтерористичке моћи. Поуздан показатељ о оваквој немоћи државе јесте систематско насилно испољавање терориста на делу или на читавој њеној територији. Иако на овакву врсту обавештајне немоћи најчешће утичу неки државни и друштвени чиниоци, не може се амнестирати обавештајни чинилац.²⁰

НЕКИ АСПЕКТИ НАЦИОНАЛНЕ ОБАВЕШТАЈНО-ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКЕ (НЕ)МОЋИ У ШИРЕМ СМISЛУ

За ваљано разумевање националне обавештајне противтерористичке моћи, у ширем смислу, треба поћи од констатације да она представља само једну, али веома важну компоненту извршне власти. Стога је изузетно значајно ефикасно функционисање ове компоненте извршне власти државе. С друге стране, треба имати на уму да све компоненте извршне власти, заједно са законодавном и судском влашћу, најчешће имају пресудан утицај на остваривање, оснаживање и показивање националне обавештајне противтерористичке моћи у ширем смислу.

Општепозната је чињеница да се носиоци обавештајне моћи налазе у појединим министарствима, пре свега унутрашњих или спољних послова, одбране, или су посебна владина институција, чиме представљају посебан систем, познат као обавештајно-безбедносни систем. Њиме руководи председник или премијер државе, а најчешће посебан орган – Савет за националну безбедност. Реч је о државном субјекту који одлучује о начинима решавања свих важних питања у вези с националном безбедношћу, а у односу на носиоце обавештајне моћи има руководећу, наредбодавну, усмеравајућу, координациону и надзорну улогу. То значи да има адекватан увид у рад обавештајно-безбедносног система, као и у постигнуте резултате остварене у циљу одбране матичне државе од тероризма. Сходно томе, руководећи орган има могућност да активира употребу целокупне националне моћи против носилаца терористичке претње. Због тога је неосновано и тенденциозно, а догађа се, да носиоци обаве-

Можемо да изведемо акције у било које време и где год желимо.“ Видети: Пешић, Звонимир. Умаров: Биће крви. *Правда*, 9. 2. 2011: 1.

²⁰ У овом смислу, евидентна је противтерористичка немоћ ирачког обавештајног чиниоца. Наиме, огранак терористичке Ал Каиде у Ираку месецима изводи систематске нападе у којима је убијено неколико стотине особа. На пример, само 18. јануара 2011. извели су укупно шест одвојених напада у којима је убијено 45 Ирачана и рањено двоструко више. У самоубилачком терористичком нападу у Тикриту убијено је 45 особа, у четири напада у Багдаду је рањено 12 особа, у Мишахди је рањено петоро људи, а 20. јануара је у самоубилачком терористичком нападу на путу за Кербалу, шиитском светом граду, погинуло 50, а рањено 175 особа. Видети: Пешић, Звонимир. Терористички напади. *Правда*, 21. 1. 2011: 1.

штајне националне моћи у извесним ситуацијама буду етикетирани као главни кривци за пропуштања у националном систему одбране од тероризма, која доводе до насилног испољавања терориста. Стога је неопходно разобличити ову сложену релацију.

Под претпоставком да је одређена држава одлучна да се одсудно брани од агресије терориста, то подразумева да има задејствоване адекватне носиоце обавештајне моћи. Логично је да солидно усклађене обавештајне противтерористичке потребе и могућности одређене државе дају оптималне одбрамбене резултате. Уколико, упркос свему, обавештајни противтерористички резултати нису оптимални, неопходно је открити узроке такве само делимичне, а не потпуне успешности. Тај задатак је првенствено у надлежности државног органа који руководи обавештајним чиниоцем, и уколико га не изврши успешно несвесно ће помоћи терористима да реализују своје несмртоносне и смртоносне делатности. У том правцу је потребно изложити само неке могуће ситуације или варијанте.

Пожељна (најповољнија) варијанта је она када и обавештајни чинилац и орган државе који њиме руководи функционишу као јединствен и ефикасан систем. Оваква варијанта одбране државе од тероризма подразумева да обавештајни чинилац темељно надзире све кључне делатности терориста,²¹ а у сарадњи са судском компонентом власти оснажује своја оперативна сазнања и извештава надлежни државни орган, који доноси одлуке о покретању националног противтерористичког система. Истовремено, надлежни државни орган поставља захтеве обавештајном чиниоцу у вези са праћењем и онемогућавањем носилаца терористичке претње и, наравно, надзире његов рад. Таква руководеће-надзорна ангажованост, поред осталог, подразумева правовремену интервенцију и могућност корекције у случајевима када се констатују слабости у функционисању обавештајног чиниоца. Из наведеног се закључује да је већа одговорност надлежног државног органа (Савета за националну безбедност и др.) за ефикасну одбрану државе од терориста него одговорност обавештајног чиниоца.²² Ова круцијална чињеница се у том веома сложенем процесу често превиђа, намерно заташкава или тенденциозно тумачи.

²¹ Из депеша америчког дипломате у Лондону, које су објављене на сајту Викиликс а пренели су их београдски медији (почетком 2011), поред осталог, евидентна је забринутост британских обавештајаца због могућег новог таласа терористичких напада на тлу Велике Британије. Наиме, један високи званичник британске обавештајне службе МИ6 оценио је да ће радикални муслимани рођени и одгајани у Великој Британији пролазити детаљну обуку за терористе и постајати „оперативци-самоубице“ које ће бити веома тешко открити, све док не буде прекасно, односно да они неће бити у стању да правовремено спрече нападе на домаћем тлу, јер ће такозвани домаћи терористи бити ван њиховог домаћаја и неће на време бити под присмотром.

²² Председник САД Барак Обама је приликом састанака (5. 1. 2011) са шефовима свих америчких обавештајних служби, а у вези с пропуштањима која су довела до покушаја рушења путничког авиона изнад Детроита 25. децембра 2009. године од стране Ал Каиде, поред осталог, констатовао да обавештајне службе „нису успеле да повежу расположиве информације“, задатак који је требало да реализује надлежни државни орган. Опширније: Мишић, Милан. Шпијуни на жеравици. *Политика*, 8. 1. 2010: 1.

Насупрот изложеној, пожељној варијанти одбране државе од тероризма, догађа се да обавештајни чинилац оптимално успешно надзире терористе и о томе правовремено и квалитетно извештава надлежне државне органе који, из неких разлога, не доносе адекватне одлуке у циљу отклањања постојећих претњи, чиме погодују њиховом одржавању или ескалацији. Дешавало се да обавештајни чинилац, на основу својих оперативних сазнања, реално процени степен угрожености виталних вредности матичне државе тероризмом у датом тренутку и предвиди развој догађаја у догледно време, предлажући надлежном државном органу мере које треба предузети ради спречавања ескалације тероризма, што због различитих мотива државног органа не буде уважено. Када се прогноза обавештајног чиниоца оствари, тј. дође до насилног терористичког испољавања, уместо неопходне самокритичности надлежног државног органа најчешће се у оптицај пуштају разноврсна, конфузна и контроверзна оправдања, углавном на штету обавештајног чиниоца државе. Постоје и примери када организацијске целине обавештајног чиниоца (безбедносне и обавештајне службе) веома успешно надзиру терористе на територије матичне државе и у њеном окружењу и о постигнутим резултатима правовремено извештавају надлежни државни орган, који из неког разлога (нестручност, неопрезност, издаја и сл.) није у стању да квалитетно анализира обавештајне информације о терористима, што за последицу има успешан напад на одабрану непосредну жртву. Уколико овај државни орган у процесу анализе последица терористичког изненађења не покаже смелост да увиди своју слабост, а инокосни руководиоци обавештајног чиниоца (шефови служби) демонстрирају снисходљивост и повлађивање, такво обострано поступање представља огроман успех за терористе и знак да се ништа битније неће мењати у постојећем систему одбране државе од тероризма.

У студији под насловом *Несвети ѿперор – Босна, Ал Каида и усјон глобалног шихада*, Џон Р. Шиндлер [2009: 103] износи бројне чињенице о интересантном нескладу у виђењу проблема тероризма америчких обавештајца и политичара. Наиме, иако су веома квалитетно надзирали све активности контингента терористичке Ал Каиде у Босни и о томе извештавали руководство САД, оно је игнорисало њихова обавештајна сазнања, процене и предвиђања, што је условило напред описане догађаје из 2001. године. Највећи број терориста од њих 19 који су напали циљеве у САД 11. септембра 2001. краће или дуже време несметано је вршио припреме и спроводио терористичке активности у БиХ.²³ И многи други

²³ „Босни се догодио Клинтон... Дobar рад обавештајне заједнице је узалудан услед ниског статуса који је Клинтонова Бела кућа доделила обавештајним агенцијама. Џејмс Вулси, први директор ЦИА – који се за време свог мандата само једном срео с председником – сећао се да су ЦИА и обавештајна заједница биле правичне у својим проценама и да су се клониле мешања у политику. *„Зайраво, уошћие нисмо давали никакве йолийичке савейе“*, али непристрасне процене уопште нису занимале клинтоновце... Чак и кад су америчке обавештајне агенције успевале да докажу да је већи део извештавања о Босни мало више него пропаганда Странке демократске акције, било је вероватније да ће функционери Беле куће више веровати извештајима у штампи него поверљивим проценама Министарства

извори потврђују неразумно игнорисање солидних резултата америчких обавештајаца из тог периода од стране политичке елите САД.²⁴

Национална обавештајна противтерористичка моћ може се показивати и применом многих необавештајних оперативних метода од стране обавештајног чиниоца. У овом смислу, америчке обавештајне службе су у периоду од 2001. до 2007. године извеле опсежну операцију против чланова и састава терористичке Ал Каиде.²⁵

Евидентни су и случајеви када обавештајни чинилац, првенствено због сопствених субјективних слабости, константно показује делимичну моћ или потпуну немоћ у надзирању терориста, коју државни орган који њиме руководи није у стању да региструје. Потпуну или делимичну немоћ обавештајни чинилац „уверљиво“ правда немогућношћу инфилтрације у терористички колективитет, уз могућност оптужби због изведеног терористичког напада на рачун неког другог државног органа, док надлежни (руководећи) државни орган, уместо да захтева одговорност и радикално унапређење рада обавештајног чиниоца, прихвата немушта образложења додатно излажући државу великим опасностима.

Међузависност ове релације карактеришу и случајеви када обавештајни чинилац функционише веома успешно, што значи да се његови резултати максимално користе за онемогућавање терориста да нападне непосредну жртву. Међутим, таква оптимална функционалност временом постаје делимично успешна, првенствено из разлога што неки други чиниоци националне моћи не успевају да спрече или подстичу „регрутацију“ нових терориста, којом се надокнађују остварени губици (ухапшени или убијени) међу њима. Реч је о немогућности законског санкционисања, а као пример могу послужити индоктринарно-пропагандне делатности, које представљају непресушан извор за ангажовање потенцијалних терориста. Овим се указује и на значај законодавне и судске компоненте власти у одбрани државе од тероризма, чији утицај на обавештајни чинилац може да буде огroman.

О чему је реч? Уколико законска регулатива државе спутава обавештајни чинилац да се ваљано ангажује у надзору терориста,²⁶ у том слу-

одбране или чак Уједињеним нацијама. Обавештајну заједницу напросто нису слушали, из идеолошких разлога.“ [Шиндлер 2009: 103]

²⁴ Упечатљив доказ о томе представља истражни извештај Холандског института за ратну документацију сачињен на основу испитивања преко 900 сведока и обима 3.496 страна текста, структурисан у шест поглавља. Аутор једног поглавља (Cees Viebes), који је имао слободан приступ документима холандске тајне службе и који је контактирао и са службама осталих западних земаља и БиХ, поред осталог, констатује: „Ту се налази целокупна историја тајне алијансе између Пентагона и радикалних исламистичких група са Средњег истока које су помагале босанским муслиманима – неке од њих су исте оне групе против којих се Пентагон сада бори“. Видети: Richard, J. Aldrich. *America used Islamists arm the Bosnian Muslims. Guardian*, 22. 4. 2002: 1.

²⁵ Видети: [Мијалковски и др. 2010: 254–292]

²⁶ „Видим потенцијалну опасност од 3.000 особа, које се у сваком моменту могу превернути, да ли због психичког или неког другог стања, и направити терористички акт који ће имати много веће последице од овога“, изјавио је директор Обавештајно-сигурносне агенције (ОСА) БиХ Алмир Џуво на седници (12. 7. 2010) Заједничке комисије за одбрану и сигурност БиХ у вези с нападом на Полицијску станицу у Бугојну, 27. јуна 2010. Истовремено,

чају, независно од његове мотивисаности, стручности и професионалности, он вероватно неће бити у стању да се успешно супротставља терористичкој претњи матичној држави. Треба имати на уму и то да законодавна компонента власти има и надзорну надлежност у односу на обавештајни чинилац, што, уколико се успешно остварује, доприноси регистравању евентуалних пропуста и утиче на њихово отклањање. Поред тога, важно је истаћи да и судска компонента власти може снажно да подстиче или спутава ефикасност обавештајног чиниоца у надзору терориста, будући да надлежни судски орган одобрава обавештајном чиниоцу примену многих оперативних метода. С друге стране, важно је истаћи и то да судски органи током истражних радњи долазе до многих информација, чијим коришћењем обавештајни чинилац може унапредити сопствени ангажман.

Размотрени узорак у вези с националном обавештајном противтерористичком моћи и немоћи у ширем смислу омогућава да се сагледа сложеност и ризичност функционисања система одбране државе од тероризма, првенствено с аспекта улоге обавештајног чиниоца. Стога је неопходна свестраност и свеобухватност у сагледавању националне обавештајне противтерористичке моћи.

На крају, срж свих противтерористичких активности треба да чине напори тежишно усмерени на превентивно деловање, које увек даје боље резултате у односу на реактивно деловање.

* * *

Тероризам у савременим условима представља веома комплексан облик угрожавања безбедности многих држава и претњу свету у целини, те је стога, дугорочно гледано, успешна одбрана држава од ове специфичне претње најчешће веома неизвесна. У складу с тим, велики број држава настоји да изгради национални одбрамбени систем којим ефикасно могу заштитити своје виталне вредности. Као један од стубова националне моћи јавља се обавештајно-безбедносни систем, са стратешким задатком да матичну државу обезбеди од свих врста изненађења, укључујући и она изазвана терористичким делатностима.

Под националном обавештајном противтерористичком моћи у ужем смислу треба, дакле, подразумевати способност обавештајног чиниоца да у складу са својим законским овлашћењима благовремено открива, прати, документује, пресеца и процесуира све терористичке активности усмерене према матичној држави. Поред квалитетне законске регулативе, иницијативности, стручности и професионализма кадра, постоје и узроци који могу ограничавати или потпуно урушити моћ обавештајног чиниоца и тиме га онеспособити да квалитетно одговори својој намени. На овај начин се у кризним ситуацијама испољава делимична или потпуна немоћ обавештајног чиниоца.

загражио је од босанско-херцеговачких политичара адекватне законе, обећао да у том случају ових људи за три месеца неће бити на слободи и упозорио да је крајње време „да сви признамо да се ради о радикализму те да радикално треба бити издвојено из вере“. Rožajac, S. U BiH vrebа opasnost od 3000 potencijalnih terorista. *Dnevni avaz*, 13. 7. 2010: 1.

Посебно треба нагласити да надлежни државни органи који руководе обавештајним и безбедносним службама имају пресудну улогу како у изградњи, одржавању и оснаживању националне обавештајне моћи, тако и у погледу њене експлоатације, те с тог аспекта обавештајну противтерористичку моћ треба сагледавати у ширем контексту. Ово произилази из руководећих, налогодавних, усмеравајућих, координацијских и надзорних функција органа који управља обавештајним чиниоцем. Из тих разлога, неадекватна реализација било које од наведених функција може да ограничи или потпуно онемогући обавештајног чиниоца да валијано искаже своје квалитете. Искуства из противтерористичке праксе упозоравају на такву могућност, чије су последице веома често погубне.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартелеми, Курмон и Дарко Рибникар (2003). *Асиметрични рајови: Сукоби јуче и данас, њероризам и нове ирејџе*. Београд: Новинско-издавачки центар „Војска“.
- Бергер, Ј. Петер (2002). *Унуџар џајноџ свеџа Осаме бин Ладен*. Београд: Pharos
- Дугин, Александар (2004). *Основи џеоџолиџике*. Зрењанин: Еуропрес.
- Елзесер, Јирген (2006). *Како је џихад сџиџао на Балкан*. Београд: Јасен.
- Килибарда, Зоран (2008). *Основи џеоџолиџике*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет безбедности.
- Колман, Еван (2006). *џихад Ал Кауде у Евроџи, Авџано-босанска мрежа*. Београд: Удружење дипломаца центра Џорџ Маршал АЛТЕРС.
- Мијалковски, Милан (2008). Комплементарност џудске, националне и колективне безбедности. *Војно дело* књ. 2, Београд: Војноиздавачки завод.
- Мијалковски, Милан (2010). *Тероризам и орџанизовани криминал*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет безбедности.
- Мијалковски, Милан (2010). Црни септембар. Београд: *Одбрана*.
- Мијалковски, Милан и Веселин Конатар (2010). *Необавешџајна роварења обавешџајца*. Нови Сад, Прометеј.
- Мијалковски, Милан и Ивица Ђорђевић (2010). *Неухваџљивосџ националне моћи*. Београд: Службени гласник.
- Мирковић, Тодор (2005). Савремени центри моћи и утицаја – констелација снага у свету. *Војно дело* књ. 1, Београд: Војноиздавачки завод.
- Мишић, Милан. Шпијуни на жеравици. *Полиџика*, 8. 1. 2010.
- Нај, Џозеф (2006) *Како разумеваџи међународне односе*. Београд: Стубови културе.
- Пешић, Звонимир. Претње напада екстремиста опасније него 11. септембра. *Правда*, 11. 2. 2011.
- Пешић, Звонимир. Терористички напади. *Правда*, 21. 1. 2011.
- Пешић, Звонимир. Умаров: Биће крви. *Правда*, 9. 2. 2011.
- Фолк, Ричард (2003). *Велики џерорисџички раџ*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Шиндлер, Р. Џон (2009). *Несвеџи џерор – Босна, Ал Кауда и усџон џлобалноџ џихада*. Београд: Службени гласник.
- Agee, Philip (1975). *CIA – dnevnik agenta*. Zagreb: Globus.
- Aldrich, J. Richard. America used Islamists arm the Bosnian Muslims. *Guardian*, 22. 4. 2002.
- Betts, J. Richard. Two Faces of Intelligence Failure: September 11 and Iraq's Missing WMD. *Political Science Quarterly*, Vol. 122, No. 4, Winter 2007–2008.
- Cees, Wiebes (2003). *Intelligence and the War in Bosnia 1992–1995*. Munster/Hamburg/London.
- Holsty, K. John (1967). *International Politics: A Framework for Analysis*, Englewood Cliffs.

- Jurgensmeyer, Mark (2000). *Terror in the Mind of God*. Berkley: University of California Press.
- Morgenthau, Hans (1978). *Politics Among Nations*. New York: Knopf.
- Rožajac, S. U BiH vreba opasnost od 3000 potencijalnih terorista. *Dnevni avaz*, 13. 7. 2010.
- Sekkaf, Ali Hasan (2005). *Vehabizam/selefizam, ideološka pozadina i historijski korjeni*. Sarajevo: Srebreno pero.
- Stepanov, Radivoj (2008). *Uvod u politiku i politički sistem*. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad & Mediterran Publishing.

TERRORISM AND THE POWER OF THE STATE INTELLIGENCE

by

MILAN MIJALKOVSKI

University of Belgrade, Faculty of Security Studies

50 Gospodar Vučić Street

E-mail: mmijalkovski@fb.bg.ac.rs

and

VESELIN KONATAR

The National Security Agency of Montenegro

1 Revolution Boulevard, Podgorica

E-mail: knadja@t-com.me

SUMMARY: The world has always been an arena where various conflicts, visible and invisible have been happening and unfortunately happen nowadays. The most frequent conflict is (was) the conflict of sovereign subjects (states), while the first decade of the 21st century was mostly marked by many asymmetrical conflicts, between a state (or states) on the one side and not sovereign terrorist subjects on the other side.

Every imperilled state, as in any other conflict, has realistic prospects to successfully defend itself and win only when it is adequately informed about the aggressor which, in this particular case, implies terrorist collectivity. Guided by that knowledge, a state endeavours to develop adequate intelligence as an inseparable component of national power, whose success against aggressor, proven in practice, could be optimal, partially successful or weak (inadequate, unsuccessful etc). Accordingly, some aspects of national intelligence power and powerlessness against terrorism are considered in this work.

KEYWORDS: terrorism, national power, intelligence power, intelligence powerlessness, power and powerlessness against terrorism

СОЦИЈАЛНА ВИТАЛНОСТ У ИСТРАЖИВАЊУ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА¹

ЈОВАНА ЧИКИЋ

Универзитет у Новом Саду – Пољопривредни факултет
Департаман за економију пољопривреде и социологију села
Трг Доситеја Обрадовића 8
E-mail: cikićj@polj.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Рурални развој један је од централних руралносоциолошких појмова. Реч је о појму који заслужује двоструку пажњу: са становишта теоријског утемељења, као и из позиције потребе за операционализацијом ради истраживања и планирања друштвеног развоја села. У раду се појму руралног развоја прилази из перспективе појма социјалне виталности као новог/старог концепта. Осим одређивања овог појма, у раду се социјална виталност операционализује не би ли се на тај начин указало на могућности овог појма као аналитичког оруђа у истраживању руралног развоја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: индикатори социјалне виталности, неоендогени развој, рурални развој, социјална виталност

Бавећи се истраживањем села, сваки социолог се, пре или касније, запита шта се подразумева под руралним развојем, који су му циљеви, чиме је овај процес условљен, шта га изазива и помаже, а шта га успорава и кочи, ко у њему учествује, на који начин и сл. Иако је реч о једном од централних руралносоциолошких појмова, још не постоји општеприхваћено и јединствено одређење руралног развоја. Истраживачи који се баве руралним развојем слажу се да је сложеност овог процеса (која се огледа у његовој мултидимензионалности, мултифункционалности, као и сложеном детерминистичком сплету који га одређује), заправо, кључни фактор који отежава његово одређење. Тако, Синг [Singh 2009: 3] закључује да је рурални развој истовремено процес, феномен, стратегија, али и дисциплина. Ван дер Плег (*Van der Ploeg*) дефинише овај сложен процес као „радикалну реорганизацију начина на који су ресурси мобилисани, на који се комбинују, примењују и развијају“ [Van der Ploeg 2003: 351]. Аутори који се баве истраживањем руралног развоја слажу се да је општи циљ

¹ Рад је део истраживања на пројекту „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја, бр. III 46006).

овог процеса унапређење квалитета живота оних који живе у сеоским заједницама.² Притом, важно је нагласити да је рурални развој процес дубоко укореван у обележјима (руралне) друштвене структуре, те да стога „нема универзално прихваћених правила за идентификовање одговарајућих покретача руралног развоја, уколико они уопште и постоје. То је избор који је условљен временом, простором и културом“ [Singh 2009: 3].

СОЦИЈАЛНА ВИТАЛНОСТ КАО РУРАЛНОСОЦИОЛОШКИ ПОЈАМ

Савремена руралносоциолошка теорија говори о неоендогеној природи руралног развоја [Cloke, Marsden, Mooney 2006; Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, Pérez-Mesa 2010; Van der Ploeg 1995; Shucksmith 2009]. То значи да се, између осталог, инсистира на јачању локалних сеоских заједница као специфичних физичких, еколошких, демографских, економских, културних и социјалних целина. Карактеристике друштвене структуре ових заједница посматрају се као њихови унутрашњи развојни потенцијали заједно с односима у којима су заједнице с другим друштвеним актерима који учествују у развојним променама. То значи да се рурални развој овде посматра као развој заједница (енгл. *community development*³). На овај начин локална сеоска заједница посматра се као систем, а њен развој представља резултат низа симултано одвијајућих, спонтано генерисаних и/или намерно индукованих промена унутар њених (под)система или промена целокупних подсистема, као и интеракције самог система (локалне сеоске заједнице) са сопственим окружењем. Ово последње упућује на то да рурални развој не значи прост збир степена и карактеристика развијености појединачних локалних сеоских заједница, већ је реч о динамичком систему размене „продуката“ развијености.

Посматрање сеоске заједнице као система и позиционирање руралног развоја у оквиру системског приступа олакшава аналитичко раздвајање чинилаца овог сложеног процеса. То значи да се рурални развој посматра као јединство комплексног сплета међуделовања егзогених (деловање околине на систем и система на сопствено окружење) и ендогених чинилаца (међусобно деловање подсистема). Ако се ослонимо на неоендогено тумачење руралног развоја, тада је његова суштина у максимализацији ефеката и минимализацији трошкова процеса трансформације унутрашњих развојних потенцијала под утицајем деловања примењених инпута у жељене аутпуте. Максимализација ефеката и минимализација трошкова значи да се сеоска заједница у процесу развоја посматра као реактиван и проактиван систем [Dale, Ling, Newman 2010: 219] који опста-

² Нпр. Мозли [Moseley 1996: 20, наведено према: Moseley 2003: 4] одређује рурални развој као „дугорочан и одржив процес економских, социјалних, културних и промена у животној средини креираних ради јачања дугорочног благостања целокупне заједнице“.

³ Сети [Setty 2002: 6] дефинише развој заједница као „стимулисање локалних иницијатива, развој локалног управљања и интензивније коришћење локалних ресурса ... уз самопомоћ и ослањање на сопствене снаге, одрживи интерес и сарадњу са другим значајним аспектима овог концепта“.

је, функционише и развија се на основу способности адаптације. А шта је адаптација?

Одговор на ово питање налази се у идеји социјалне виталности. Она се овде дефинише као стање друштвене заједнице које јој омогућава да се, на релативно стабилном нивоу, репродукује, а тиме и ствара претпоставке за развој. Социјална виталност подразумева неколико димензија: еколошку, демографску, економску, културну, политичку.⁴ Она је у исто време и стање (јер се односи на обележја друштвене структуре), али и процес (подразумева динамику друштвених промена). Најкраће, социјална виталност подразумева динамичку равнотежу система која омогућава заједници да се адаптира на стално промењиве услове и односе у којима, као систем, egzистира.

Два су битна момента у одређењу социјалне виталности. Прво, социјална виталност одређена је као динамичка равнотежа система. Насупрот изједначавању равнотеже система са очувањем *status-quo*, идеја о социјалној виталности друштвене заједнице имплицира константну промену. Други је моменат адаптације друштвене заједнице као система. Наиме, овде се полази од става да је социјална виталност иманентно обележје сваког комплексног, реалног и социјалног система. Она настаје као последица реакције између (под)система и околине, али и као производ унутрашњих интеракција подсистема и система. С обзиром на сложеност система који „носи“ одређене карактеристике социјалне виталности, као и на сложеност околине у којој и с којом систем egzистира, један од кључних механизма одржавања динамичке равнотеже система јесте адаптација. Адаптација се овде схвата на трагу Луманове идеје о комуникацији као кључном елементу теорије система⁵ [Luhmann 1995: 138]. То значи да, адаптирајући се на промењиве услове, систем трансформише карактеристике сопствене социјалне виталности, али и социјалне виталности других система с којима је у интеракцији. Као обележје система, адаптивност произилази из социјалне виталности, али је и производи. Наиме, што је заједница као систем социјално виталнија, то је процес адаптације лакши. И обрнуто, олакшана адаптација заједнице као система омогућава јој да јача своју социјалну виталности кроз максимализацију ефеката и минимализацију трошкова трансформације.

Један од кључних механизма ефикасне адаптације, као и унапређења карактеристика социјалне виталности, јесте склоност система ка иновацијама. Иновација, без обзира на врсту и домен, омогућава систему да буде флексибилан⁶, што је од суштинске важности за његово функционисање и развој. Међутим, усвајање одређене иновације носи са собом и одређени ризик, а циљ сваке адаптације система и унапређења његове

⁴ О другачијем виђењу димензија социјалне виталности (виталности заједнице) види у: *Community Vitality – A Report of the Canadian Index of Wellbeing* [2010: 5].

⁵ Луман [Luhmann 1995: 140] дефинише комуникацију као процес селекције информација, чиме се непрестано изнова производи идентитет система. Све док систем производи свој специфичан идентитет, он себи осигурава опстанак.

⁶ Флексибилност као важно обележје заједнице као система употребљава се у значењу које има појам *resilience* (енгл. еластичност, гипкост).

социјалне виталности јесте минималан утрошак ресурса и времена. Питање је онда да ли се усвајањем иновације појачава ризик, а тиме и неизвесност трансформације карактеристика социјалне виталности. Одговор на ово питање је амбивалентан: иновација може да појача неизвесност трансформације, али, у исто време, она доприноси и учењу о новим начинима трансформације. С обзиром на то да нека друштвена заједница (посматрана као систем) егзистира у стално промењивим условима, чини се да је савладавање нових механизма адаптације, односно усвајање иновација – нужност.

Поред реченог, треба истаћи да је социјална виталност иманентно обележје сваке друштвене заједнице јер полази од њених унутрашњих потенцијала који су садржани у обележјима друштвене структуре, као и обележјима односа заједнице с окружењем. С обзиром на предмет истраживања у овом раду, наглашава се да су социјална виталност и рурални развој, и као појмови и као реални феномени, нужно и нераскидиво повезани. Без елементарне социјалне виталности заједнице рурални развој није могућ, ма колико он био индукован и усмераван „споља“.⁷ С друге стране, рурални развој (одређен као унапређење квалитета живота) јача обележја руралне друштвене структуре и тако доприноси социјалној виталности сеоске заједнице.

Идеја о социјалној виталности као аналитичком оруђу у проучавању руралног развоја у својој суштини подудара се с идејом о виталности заједнице (*community vitality*).⁸ Кавај истиче да „виталност сеоске заједнице почива на томе да заједнице обезбеде одржавање адекватне инфраструктуре, да имају приступ услугама, унапређују пословне и економске могућности и обезбеде такво политичко окружење које ће омогућити постизање резултата. Виталност почива и на томе да заједнице промишљају о сопственим предностима, развијају мреже, изграђују облике локалне сарадње и да развијају локалну мотивацију“ [Cavae 2001: 109]. Дејл, Линг и Њуман дају одређење виталности заједнице које је веома блиско овде наведеном одређењу социјалне виталности. Аутори истичу да су виталне заједнице оне које су флексибилне, иновативне и које имају способност адаптације, односно то су заједнице „које задржавају своју функционалност без дугорочног губитка еколошког, социјалног и економског капитала, без обзира на исходе спољашњих промена које су ван њихове контроле“ [Dale, Ling, Newman 2010: 217].

Социјалну виталност сеоских заједница могуће је анализирати на неколико нивоа општости.⁹ Тако на макронивоу социјална виталност подразумева већ поменути ниво сеоске заједнице, као и шира сеоска подручја

⁷ То значи да егзогени модел руралног развоја не може бити дугорочно одржив.

⁸ Идеја води порекло из социјалнопсихолошке литературе из 1960-их и 1970-их година, а данас је честа у савременој америчкој, канадској, аустралијској социолошкој (и средној) литератури која се бави развојем (сеоских) заједница, изградњом капацитета, регионалним и одрживим развојем, партиципацијом, флексибилношћу заједница и сл. [Flora, 1998; Walker, Salt, 2006; Grigsby, 2001; Flora et al., 1999].

⁹ Слично говоре и Ван дер Плег и сарадници [Van der Ploeg et al. 2000: 391–395] када указују на различите нивое у анализи руралног развоја.

(руралне регионе). На мезонивоу, ова идеја обухвата друштвене групе, организације и институције које, поред појединаца, чине мрежу друштвених актера који учествују у руралном развоју. Напоследку, на микронивоу, социјална виталност се односи на појединца и, у овом контексту, она подразумева перцепцију сеоске заједнице као (релативно) пожељног места за живот [Petrović, Samardžija, Janković 2005: 465].

СОЦИЈАЛНА ВИТАЛНОСТ КАО РУРАЛНОСОЦИОЛОШКО АНАЛИТИЧКО ОРУЂЕ: СЛУЧАЈ ПОРОДИЧНОГ ГАЗДИНСТВА

Као научна дисциплина, рурална социологија покушава, између осталог, да пружи одговоре и на два веома важна питања: ко партиципира у руралном развоју и каква је улога пољопривреде у овом процесу. Укрштена, ова питања се односе на упитаност над улогом породичног газдинства у развоју сеоских заједница.

Прићи проблему породичног газдинства из позиције системског приступа значи признати да је реч о једном од базичних подсистема сваке сеоске заједнице. Његова физичка, друштвена, али и теоријско-методолошка неодвојивост од сеоске заједнице условљена је тиме што између породичног газдинства и сеоске заједнице постоји сталан и нужан детерминистички однос. Он се препознаје у томе што је газдинство непосредно повезано с породичним животом и сеоским домаћинством, што је основа сељачке/сеоске економије и организациони израз породичне поделе рада, али и један од кључева за разумевање друштвених односа унутар сеоске заједнице [Самарџија 2005].

Савремена руралносоциолошка истраживања пољопривреде и њене улоге у руралном развоју, на трагу својих претходника, скидају вео пасивности са сељаштва и породичних газдинстава која им је до тада приписивана у теоријским расправама. Како истичу представници руралносоциолошке школе из Вагенингена (Wageningen), фармери и њихова газдинства активни су учесници развојних процеса који, развијајући различите стилове производње, стварају претпоставке за опстанак породичних газдинстава у условима капиталистичке привреде [Buttel 2001: 22]. Појава нове руралне социологије/социологије пољопривреде [Buttel 2001: 14] на мапу је ставила питање једног од кључних чинилаца опстанка и развоја сеоских заједница, а то је рад у пољопривреди. Овде се пољопривреда не посматра као „егзогени фактор који тек повремено додирне вредности, културу и традицију сеоске популације“ [Newby 1983: 72], већ она, и у савременим друштвима, остаје кључни покретач развоја сеоских заједница и услов опстанка (већине) породичних газдинстава.

Шта издваја породично газдинство од осталих субјеката у сеоској економији, као и пољопривреди? Аутори који се баве овим проблемом истичу неколико његових важних специфичности: од породичне радне снаге¹⁰

¹⁰ Повезаност породичног живота и организације рада и производње на газдинству потврђује став о међусобној условљености различитих облика репродукције као основе социјалне виталности породичног газдинства.

и породичне организације рада, преко претежне/доминантне пољопривредне производње и заједничке потрошње, породичног капитала, а посебно власништва над капиталом (пре свега земљом), који чине основу стабилности породичног газдинства до односа газдинства према тржишту¹¹ [Grbić 1997: 15–17; Ellis 1993: 7–8; Zakić, Stojanović 2008: 45].

У контексту предмета овог рада породично газдинство се посматра као мезониво анализе социјалне виталности јер представља посредника између појединаца и сеоских заједница. Такође, породично газдинство може да се посматра као мезониво анализе јер његова социјална виталност представља основу његове репродукције, а тиме и основу активног развоја пољопривреде, као и развоја сеоске економије и сеоске заједнице у целини. У аналитичком погледу, социјална виталност породичног газдинства односи се на могућност газдинства да се репродукује, у биолошком, економском и социјалном смислу.

Истраживање социјалне виталности као руралносоциолошког аналитичког оруђа на примеру породичног газдинства полази, као што је речено, од улоге коју газдинство има у процесу модернизације пољопривреде и унапређења квалитета живота у сеоским заједницама. Притом, модернизација овде није схваћена у традиционалном агро-индустријском и продуктивистичком смислу (као пораст производње и урбанизација села), већ се под модернизацијом подразумева планиран, усмерен и контролисан процес промена у начину организовања живота неког друштвеног система који се заснива на примени расположивих и доступних ресурса (посебно знања и информација) ради јачања унутрашње структуралне и функционалне повезаности самог система, а са циљем да се унапреди његова социјална виталност. Овако одређена модернизација непосредно је повезана с руралним предузетништвом, под којим се подразумева „иницирање, организовање и реализација индивидуалне или колективне економске активности са циљем да се, уз иновативно и оптимално коришћење расположивог капитала (односно, чинилаца економских процеса), максимизира корист, како материјална (у смислу добара, услуга, новца) и нематеријална (у смислу, унапређења квалитета живота, стечене моћи, престижа и сл.)“¹² [Чикић, Петровић, Петровић 2011: 224]. Поред економских, рурално предузетништво има и изражене социјалне импликације које се односе на: а) нов однос према сопственој (личној, групној, институционалној) улози и положају у развојном процесу; б) предузимање ризика у сопственом деловању; в) ново поимање одговорности за (не)учествовање у овом процесу.¹²

¹¹ Непотпуна интеграција у тржиште опстаје и код савременог газдинства јер је оно и даље јединство производње и потрошње, тј. има (делимично) аутоконзумну производњу и (делимично) самостално обезбеђује своју ресурсну базу. „Балансирање“ газдинства између делимичне аутархичности традиционалног сељака и потпуне интеграције у тржишта (производа, капитала, инпута, знања и сл.) чини да оно никада неће у потпуности бити интегрисано у тржиште. То за последицу има специфичан вид економске рационалности. Из тога следи и специфичан однос према модернизацији рада и угао сагледавања њених унутрашњих и спољашњих чинилаца.

¹² Иако се рурално предузетништво пре свега односи на подстицање развоја економских активности, оно не значи и економистичку оријентацију. Ова теоријско-методолошка

То значи да рурално предузетништво подразумева „иновативну примену и комбиновање ресурса ради обезбеђивања могућности да се убрзају друштвене промене и/или одговори на друштвене потребе“ [Mair, Marti 2006: 37], што је компатибилно овде изложеном поимању модернизације, као и Марсденовом тумачењу руралног развоја [Marsden 2003].

Основна претпоставка од које се полази гласи да између развоја руралног предузетништва, јачања социјалне виталности и модернизације рада на газдинствима постоји позитивна повратна спрега, с обзиром на то да је реч о комплементарним аспектима друштвеног/економског живота на породичном газдинству. Притом, јасно је да је овде реч о дилеми „кокошка или јаје“, односно да је немогуће са сигурношћу дати одговор на питање шта производи/условљава оно друго. Тако су потребе и могућности за модернизацију рада на газдинству кључно одређене обележјима његове социјалне виталности, док рад који се модернизује и/или је модернизован битно јача социјалну виталност породичног газдинства. Самим тим, успешност у остваривању циљева репродукције расте код социјално виталнијих газдинстава која успевају да одговоре на потребе модернизације рада. Притом, процес модернизације рада на газдинству непосредно детерминише његову економску репродукцију и обрнуто, а посредно и остале функције репродукције. Уједно, оваква породична газдинства имају (потенцијално) адекватнију основу за јачање руралног предузетништва, као и израженију спремност за останак у сеоској заједници и учествовање у развојним променама које имају за циљ унапређење квалитета живота.

Социјална виталност породичног газдинства одређује сопственост његове адаптације, а тиме и начин на који газдинство врши три базичне функције репродукције (биолошко-демографску, социјалну и економску). Вршећи ове три функције, газдинство ствара своју социјалну виталност, али је и социјална виталност газдинства претпоставка на којој почивају наведене репродуктивне функције. Осим што су у цикличном односу са самим обележјима породичног газдинства, три наведене функције су у међусобном константном реципрочном односу.

Одређивање улоге и положаја породичног газдинства у руралном развоју захтева операционализацију појма социјалне виталности. Притом, ако социјалну виталност схватимо као потенцијал, онда не треба заборавити на оно о чему говори Стојанов када указује да је потенцијал за репродукцију породичног газдинства (као и сеоске заједнице у целини) синергетска величина коју „не чини сложеним само учешће великог броја фактора, него и тешкоће да се прецизно утврди неједнако учешће појединих фактора. Ако се томе дода да је синергистично деловање појединих фактора променљиво и динамично, онда се дају наслутити многе тешкоће сагледавања производних и других потенцијала“ [Стојанов 1997: 23]. Како социјална виталност газдинства директно утиче на његову репродукцију, а репродукција производи виталност, операционализација појма

позиција резултат је увиђања реалног значаја овог фактора у подизању квалитета живота чланова друштвене заједнице [Petrović, Samardžija, Janković 2005: 466].

социјалне виталности неодојива је од идентификације базичних чинилаца биолошке, економске и социјалне репродукције породичног газдинства. Тако, ови чиниоци могу се поделити у три групе. Прву чине чиниоци означени као институционализован друштвени интерес и допринос развоју руралног предузетништва исказан кроз циљеве и мере аграрне политике и политике руралног развоја. Друга група односи се на дифузију знања и иновација као чинилац који утиче на активирање унутрашњих потенцијала, а тиме и јачање структурних и функционалних веза породичног газдинства, са циљем да се унапреди његова социјална виталност.¹³ Трећу групу чине обележја социјалне виталности породичних газдинстава, пре свега унутрашњи развојни потенцијали (на пример – људски, финансијски, социјални, културни, институционални, физички капитал и сл.).

У зависности од тога да ли су део самог система (породичног газдинства) или не, чиниоци се могу, у аналитичке сврхе, поделити на тзв. унутрашње и спољашње, а унутрашњи на субјективне и објективне. Спољашњи чиниоци односе се на обележја околине породичних газдинстава као система. Иако је реч о спољашњим чиниоцима, никако не треба мислити да је њихов утицај тиме умањен, посредан или ограничен. Напротив, утицај ових чинилаца и те како је значајан, понекад чак и пресудан за обликовање унутрашњих чинилаца, а тиме и за репродукцију газдинстава,¹⁴ односно јачање социјалне виталности. Због сложености окружења у којем појединачно газдинство или релативно хомогене групе газдинстава егзистирају, спољашњи чиниоци обухватају скуп хетерогених обележја, од оних најопштијих (на пример, опште карактеристике (руралне) друштвене структуре) до обележја тржишта инпута и аутпута у пољопривреди, дифузије знања и иновација, циљева и мера аграрне политике и сл.

На основу овог дошло се до следеће листе индикатора основних чинилаца социјалне виталности породичних газдинства (Табела 1). Одабрани индикатори требало би да омогуће и олакшају анализу друштвених чинилаца који су утицали на фомирање и манифестовање обележја социјалне виталности породичних газдинстава. Претпоставља се да ће на основу индикатора бити лакше да се утврде и анализирају главни проблеми и недостаци у одвијању модернизацијских процеса (посебно модернизације рада) на породичним газдинствима. Такође, примена ових индикатора требало би да омогући идентификацију типова породичних газдинстава према обележјима социјалне виталности, као и начине/моделе за њено јачање. Циљ избора индикатора је да, у крајњој линији, омогући сагледавање породичног газдинства као чиниоца руралног развоја.

¹³ Друге две наведене групе чинилаца убрајају се у тзв. спољашње развојне потенцијале. Они нису иманентно обележје породичног газдинства, али су нужан елемент у анализи овог система и његових могућности да се репродукује.

¹⁴ Нпр. репресивне мере аграрне политике у другој половини 20. века или позитиван утицај дифузије знања и иновација као чиниоца јачања субјективних унутрашњих развојних потенцијала.

Схема 1. Чиниоци репродукције/социјалне виталности породичног газдинства

* * *

Системски приступ у истраживању руралног развоја и улоге породичног газдинства у овом процесу олакшава процес аналитичког раздвајања тзв. ендогених и егзогених чинилаца развоја са циљем да се омогући истраживање њиховог међуделовања. Позиционирање анализе овог сложеног процеса у оквиру системског модела може бити корисно за утврђивање мреже друштвених актера који, мање или више организовано и синхронно, учествују у друштвеним процесима који би требало да резултирају развојем.¹⁵ Осим овог, системски приступ сам по себи подразумева динамичност, што одговара како самој природи руралног развоја, тако и природи социјалне виталности. Уједно, овај модел „трпи“ мултифункционалност појединих елемената система, с обзиром на то да и сâм полази од идеје о сложености стања и процеса и вишеструким улогама и односима.

¹⁵ Овај начин „коришћења“ системског модела у истраживању и планирању развоја у складу је са савременим теоријским становиштима о социјалном капиталу и социјалним мрежама као кључним претпоставкама за развој.

Табела 1. Одабрани индикатори основних чинилаца социјалне виталности породичних газдинстава

<i>Група чинилаца</i>	<i>Одабрани чиниоци</i>	<i>Индикаџор и опис индикатора</i>
1. Субјективна социо-културна обележја	1.1. Знања и умећа за бављење пољопривредом и/или неком другом делатношћу на породичном газдинству	1.1.1. постојећа знања и умећа за бављење пољопривредом на породичном газдинству 1.1.2. потреба за новим и/или додатним знањима и умећима за бављење пољопривредом на породичном газдинству
	1.2. Спремност на инвестиције	1.2.1. узимање земље у закуп 1.2.2. намера куповине земљишног поседа 1.2.3. намера набавке потребне пољопривредне механизације и опреме
2. Објективна социо-културна обележја	2.1. Људски капитал	2.1.1. социокултурна обележја домаћинстава и породице 2.1.2. социокултурна обележја власника/куће домаћина породичних газдинстава 2.1.3. социокултурна обележја наследника породичних газдинстава 2.1.4. социокултурна обележја радно ангажованих на породичним газдинствима 2.1.5. социокултурна обележја радно ангажованих ван породичних газдинстава 2.1.6. социокултурна обележја жена на породичним газдинствима 2.1.7. социокултурна обележја младих на породичним газдинствима
	2.2. Обележја земљишног поседа	2.2.1. поседовно-парцелна структура укупно коришћеног поседа 2.2.2. поседовно-парцелна структура поседа у власништву 2.2.3. начин настанка поседа у власништву 2.2.4. поседовно-парцелна структура земљишта које се узима у најам 2.2.5. површине под наводњавањем
	2.3. Техничка основа рада на газдинству	2.3.1. број и структура пољопривредне механизације и опреме на газдинству према врсти и типу 2.3.2. структура пољопривредне механизације и опреме на газдинству према старости 2.3.3. опремљеност газдинства потребном пољопривредном механизацијом и опремом
	2.4. Структура пољопривредне производње	2.4.1. структура биљне производње на укупно коришћеном поседу 2.4.2. структура сточарске производње
3. Спољашњи развојни потенцијали	3.1. Дифузија знања и иновација у пољопривреди	3.1.1. учесталост контаката с Пољопривредном саветодавном службом 3.1.2. структура савета о пољопривредној производњи 3.1.3. методе и начин саветодавног рада
	3.2. Обележја аграрне политике и политике руралног развоја	3.2.1. стратегија аграрног и руралног развоја 3.2.2. мере аграрне и политике руралног развоја

Идеја о социјалној виталности сеоских заједница и породичних газдинстава, осим у системском светлу, овде се анализира и из позиције функционалистичке традиције у социологији. Полази се од тога да је породично газдинство систем који функционише настојећи да задовољи сопствене потребе. Међутим, породично газдинство је и подсистем у оквиру ширег система (сеоске заједнице) који својом активношћу и обележјима биолошке, економске и социјалне репродукције функционално доприноси или делује дисфункционално у односу на опстанак и развој сеоске заједнице. Три наведена аспекта репродукције породичног газдинства овде се тумаче на Лумановом трагу, као произвођење идентитета система. Наравно, и само породично газдинство је комплексан систем са својим подсистемима, функционалним нивоима (на пример – сеоска породица, потенцијални наследници, земљишни посед и сл.) који, учествујући у његовој репродукцији, стварају социјалну виталност газдинства.

Како онда социјална виталност породичног газдинства утиче на развој сеоске заједнице у целини? Прво, социјална виталност породичног газдинства одређује могућност његове репродукције. Газдинство које се репродукује, заправо, омогућава задовољење потреба својих чланова. Ако су им потребе задовољене, претпоставка је да ће се чланови тих газдинстава трајније везати за сеоску заједницу посматрајући је као пожељно место за живот. Везујући се за сеоску заједницу, претпоставља се да ће чланови ових газдинстава бити заинтересованији и спремнији да се активно укључе у активности усмерене на унапређење квалитета живота у селу, директно тиме доприносећи јачању социјалне виталности заједнице у целини.

Јасно је притом да ни породично газдинство нити сеоска заједница не функционишу као потпуно хармонични системи, без конфликта и противуречности. Најједноставније би било закључити да конфликти долазе „споља“, односно из других система који не разумеју унутрашњу логику функционисања и деловања породичног газдинства и сеоске заједнице. Конфликт у том случају настаје као „грешка у комуникацији“, односно неадекватна селекција и/или декодирање информација које се размењују. Овакви превиди могући су због тога што размена између система и његове околине подразумева успостављање односа који, истовремено, имају и своју манифестну и своју латентну страну. Међутим, дисхармонија у функционисању породичног газдинства и/или сеоске заједнице могућа је и као последица конфликта у односима подсистема, односно услед неуједначености карактеристика социјалне виталности. До овога долази услед тога што подсистеми немају једнак степен важности за функционисање система, односно конфликти произилазе из различитих позиција моћи које подсистеми заузимају.

Напоследку, примену системског приступа у проучавању социјалне виталности сеоских заједница треба посматрати и у контексту могућности да овај допринесе истраживању њеног друштвеног детерминизма. За разлику од Милошевића [1989: 176], који истиче да би „социологија изгубила своју дијалектичку суштину уколико би се друштвене појаве проучавале

у смислу ланчаног редоследа система⁶⁶, овде се полази од става да системски приступ има могућност да испитује функционисање и развој друштвених система баш на основу интеракција с околином, анализирајући природу тих односа. Утврђивање детерминистичке природе тих односа подразумева уважавање њихове историчности, која се манифестује у стално променљивим обележјима система, околине и њихових међусобних односа. Конкретно, системски приступ у проучавању социјалне виталности омогућава објашњење интеракција различитих подсистема сеоске заједнице, чиме се директно утиче на расветљавање детерминистичких веза међу чиниоцима њиховог развоја. Уједно, системски приступ треба да омогући препознавање улоге и положаја појединих подсистема у процесу укупног развоја сеоске заједнице, али и идентификацију оних обележја те заједнице која утичу на мењање и развијање самих подсистема.

ЛИТЕРАТУРА

- Самарџија, Јована. Становништво и земљишни фонд пољопривредних газдинстава Војводине. *Анализа коначних резултата пописа становништва, домаћинстава и стана* 2002. 2005: електронско издање.
- Стојанов, Младен. Потенцијали развоја села и пољопривреде – покушај синтетичког пресека. У: *Балканско село у променама и регионални рурални развој*. I Међународни научни скуп, Власина, 6–8. септембар 1995. Београд: Југословенско удружење за социологију села и пољопривреде, Завод за социологију развоја села, (1997): 18–27.
- Чикић, Јована; Марица Петровић и Живојин Петровић. Жене у селу и развој предузетништва. *Економика пољопривреде*. Vol. 58, СБ–1 (1–368) (2011): 223–230.
- Buttel, Frederick. Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy. *Cadernos de Ciência & Tecnologia*. Vol. 8. No. 2 (2001): 11–36.
- Cavaye, Jim. Rural Community Development – New Challenges and Enduring Dilemmas. *Journal of Regional Analysis And Policy*. No. 31 (2001): 109–124.
- Cloke, Paul; Terry Marsden and Patrick Mooney. *The Handbook of Rural Studies*. UK: Sage Publications, 2006.
- Community Vitality – A Report of the Canadian Index of Wellbeing 2010*. (http://ciw.ca/reports/en/Domains%20of%20Wellbeing/CommunityVitality/CommunityVitality_Domain-Report.sflb.pdf; приступљено дана: 1. 12. 2012)
- Dale, Ann; Chris Ling and Lenore Newman. Community Vitality: the Role of Community–Level Resilience, Adaptation and Innovation in Sustainable Development. *Sustainability*. Vol. 2. № 2 (2010): 215–231.
- Ellis, Frank. *Peasant economics: farm households and agrarian development*. Cambridge UP, Cambridge, UK 1993.
- Flora, Cornelia; Michael Kinsley, Vicky Luther, Milan Wall, Susan Odell, Shanna Ratner and Janet Topolsky. *Measuring Community Success and Sustainability: An Interactive Workbook*. Ames: Iowa State University, 1999.
- Flora, Jan. Social Capital and Communities of Place. *Rural Sociology*. Vol. 63. № 4 (1998): 481–506.
- Galdeano-Gómez, Emilio; José A. Aznar-Sánchez and Juan C. Pérez-Mesa. The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-East Spain). *Sociologia Ruralis*. Vol 51, № 1 (2010): pp. 54–78.
- Grbić, Vladimir. *Teorije seljačke ekonomije i nova agrarna politika*. Ekonomski institut, Beograd 1997.

- Grigsby, William. Community Vitality: Some Conceptual Consideration. *Rural Development Paper*. № 6 (2001): 1–16.
- Luhmann, Niklas. *Social Systems*. Stanford UP, Stanford, USA 1995.
- Mair, Johanna and Ignasi Marti. Social Entrepreneurship Research: A Source of Explanation, Prediction and Delight. *Journal of World Business*. Vol. 41 (2006): 36–44.
- Marsden, Terry. *The Condition of Rural Sustainability*. The Netherland: Royal van Gorcum, 2003.
- Milošević, Božo. *Mogućnosti i granice kibernetike*. Mladost, Beograd 1989.
- Moseley, Malcom. *Rural Development: Principles and Practice*. United Kingdom: SAGE Publication, 2003.
- Newby, Howard. The Sociology of Agriculture: Toward a New Rural Sociology. *Annual Review of Sociology* Vol. 9 (1983): 67–81.
- Petrović, Živojin; Jovana Samardžija i Dejan Janković. Rural Development Strategy of Serbia. *Savremena poljoprivreda*. Vol. 54, No. 3–4 (2005): 464–468.
- Setty, E. D. *New Approaches to Rural development*. India: Anmol Publications Pvt. Ltd., 2002.
- Shucksmith, Mark. Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts: Disintegrated rural development? *Sociologia Ruralis*. Vol. 50, no. 1 (2010): 1–14.
- Singh, Katar. *Rural development: principles, policies and management*. India: SAGE Publication, 2009.
- Van der Ploeg, Jan Douwe. *Beyond modernization*. The Netherland: Royal van Gorcum, 1995.
- Van der Ploeg, Jan Douwe. *The Virtual Farmer: past, present and future of the Dutch peasantry*. The Netherland: Royal van Gorcum, 2003.
- Van der Ploeg, Jan Douwe; Henk Renting, Gianluca Brunori, Karlheinz Knickel, Joe Mannion, Terry Marsden, Kees de Roest, Eduardo Sevilla–Guzmán and Flaminia Ventura. Rural Development: From Practices and Policies Towards Theory. *Sociologia ruralis* Vol. 40. Iss. 4 (2000): 391–408.
- Walker, Brian and David Salt. *Resilience Thinking: Sustaining Ecosystems and People in Changing World*. Washington: Island Press, 2006.
- Zakić, Zorka i Zaklina Stojanović. *Ekonomika agrara*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, 2008.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<http://nercrd.psu.edu/publications/rdpapers/GrigsbyCommVitality.pdf>; приступљено дана: 1. 12. 2012

SOCIAL VITALITY IN RURAL DEVELOPMENT RESEARCH

by

JOVANA ČIKIĆ

University of Novi Sad – Faculty of Agriculture
 Department of Agricultural Economics and Rural Sociology
 8 Dositej Obradović Square
 E-mail: cikicj@polj.uns.ac.rs

SUMMARY: Rural community development is one of the central rural sociological concepts. The idea itself deserves double attention: from the point of its theoretical foundation and from the perspective of the need to be operationalized because of re-

search and rural development planning. In this paper, the idea of rural development is being approached from the aspect of social vitality as a new/old concept. The concept of social vitality is being defined and operationalized in order to indicate the possibilities of this concept as an analytical tool for researching rural development.

KEYWORDS: indicators of social vitality, neoendogenous development, rural community development, social vitality

РУРАЛНИ ТУРИЗАМ У ВАЉЕВСКИМ СЕЛИМА У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

НАДА И. ВИДИЋ

E-mail: alma.mons@hotmail.rs

САЖЕТАК: Циљ рада је да на конкретном истраживању укаже да рурални туризам, на концепту одрживог развоја, може бити компонента ревитализације села. Рурални туризам је концепт „новог локализма“ у постмодерном друштву, који води оптималном коришћењу локалних природних и људских ресурса и капацитета, а заснован је на идеји одрживог развоја. Концепт одрживог руралног туризма у свету и Србији дефинисан је програмским документима. У овом раду истраживање је усредсређено на рурални туризам у ваљевским селима. Резултати истраживања су показали да одрживи рурални туризам код нас има одлике европских руралних образаца: локалну историју, локалну традицију, локалне културне образце, традиционалну привреду, претежно нетакнуту здраву природу, мир и спокојство – аутентични рурални идентитет, особен рурални *sense of place*. Реч *сељак* може бити синоним за одрживост, тј. парадигма одрживог руралног развоја, односно одрживог руралног туризма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рурални туризам, одрживи развој, ревитализација села, ваљевска села

Рурални туризам је нови локализам у постмодерном друштву, заснован на концепту одрживог развоја у коришћењу локалних природних и хуманих ресурса и капацитета. У руралним просторима Европе на 91% од укупне територије живи 56% становника (EU Rural Development 2007–2013, September 2006).

Појам „руралних подручја“ у Србији није јасно дефинисан, већ се руралним подручјима сматрају она која нису урбана. Закон о територијалној организацији Републике Србије (Сл. гласник РС, број 129/2007) не познаје појам „село“ већ појмове „градови“ и „насељена места“. Према статистичким подацима, у Србији има 4.715 насеља, од којих су 22 града. Сви неурбани простори у нашој земљи су, потенцијални ресурси за развој руралног туризма [Видић 2009, 2010, 2011].

Концепт одрживог руралног туризма, у свету и код нас, темељи се на прагматичним програмским документима. У поменутом документу Европске уније у руралном развоју фокус је на следећим тематским целинама:

- побољшање конкурентности пољопривредног сектора и шумарства,
- побољшање квалитета животне средине и околине,

- побољшање квалитета у руралним подручјима и подстицање диверзификације руралне економије.

У Стратегији туризма Републике Србије дефинисано је, да је рурални туризам „важан производ будућег туризма Србије“ [Strategija turizma Republike Srbije: 2005].

У Србији је прихваћен Национални програм руралног развоја 2011–2013 (17. фебруара 2011). У овом документу дефинисана је политика руралног развоја земље и издвојена су четири рурална региона. Један од тих региона је и „регион високог туристичког потенцијала, са сиромашном пољопривредном структуром“ (стр. 24). Овом региону припадају и ваљевска села, која су предмет овог рада.

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ рада је да: а) на резултатима конкретног истраживања у ваљевским селима укаже на функционисање актуелног руралног туризма; б) истражи да ли одрживи рурални туризам може бити концепт ревитализације села.

МЕТОДИ ИСТРАЖИВАЊА

Рурални туризам је комплексна врста туризма и с теоријског и с практичног аспекта. Из тог разлога, у овом раду су примењене различите методе истраживања.

Из литературе су одабрани радови који се баве актуелним концептом одрживог руралног туризма.

Теренским истраживањем опсервирана је рурална туристичка пракса и функционисање актуелног модела руралног туризма у Ваљевској општини. Ауторка овог рада новембра 2009. године обавила је истраживање. Развијеност руралног туризма у ваљевским селима проучена је из следећих аспеката:

Осмишљавање овог модела и његовог актуелног функционисања. Ово истраживање обављено је на основу ауторкиних теренских опсервација и интервјуа с председником Удружења домаћина „Ваљево“, с унапред припремљеним анкетним питањима.

Туристичка пракса у ваљевским селима. Анализирани су квантитативни и квалитативни индикатори за 70 домаћинстава која пружају услуге у руралном туризму или се припремају за туризам. За њих ћемо користити термин рурална туристичка домаћинства.

Обављено је и анкетно истраживање, путем online мреже, у свих 15 новоформираних регионалних центара руралног развоја у Србији (новембар 2009).

Бенчмарк методом компарирани су концепти одрживог руралног туризма, с примерима из земаља у окружењу. На основу резултата истраживања, синтетичком методом, сачињена је SWOT анализа о руралном

туризму у ваљевским селима, као могућем фактору за њихову ревитализацију.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Рурални одрживи туризам постао је концепт профитабилног и хуманог развоја руралних простора. Ова врста туризма има обрасце руралне средине [Sharpley 2004: 121]: чува природу руралних простора, ревитализује традицију и културну баштину, негује вредности породичних образаца живљења, подстиче социјализацију, доноси додатну зараду, враћа руралном становништву достојанство и самопоуздање, доноси нове квалитативне обрасце функционисања, трансформише и уређује руралне просторе.

Истраживање 1.

Концепти, модели и иницијативе у руралном туризму нису могући без истраживања праксе [Roberts 2008, Saxena 2006, Gehee 2007, Noga 2007, Kosmaczewska 2008].

У овом раду определили смо се за истраживање руралне туристичке праксе у селима Ваљевске општине.

С председником Удружења домаћина „Ваљево“ вођен је дубински интервју, с 12 унапред припремљених питања (новембар 2009). Резултати истраживања путем интервјуа показали су да је рурални туристички развој у Ваљевској општини (користићемо термин: ваљевска села) настао на опозиту психолошког обрасца ових крајева – инагу. Овде је тај психолошки образац, трансформисан у свој опозит, формулисан у пројекту „Ако је он – и ја ћу“. У овом „пројекту“ председник Удружења домаћина „Ваљево“ обучавао је домаћинства о користима које доноси рурални туризам. Ова обука донела је позитивне резултате: извршено је анкетно истраживање свих домаћинстава у ваљевским селима, о томе да ли се баве руралним туризмом и да ли имају намеру да се баве. Поред ових, у анкети је било још 23 питања. На основу добијених одговора формирана је значајна база података о свим домаћинствима, и то о: социодемографским карактеристикама домаћина, величини поседа, производњи у домаћинствима, туристичкој опремљености руралних домаћинстава, неопходним инвестицијама. На основу ових извора ауторка рада је обрадила и анализирала податке.

Социодемографске карактеристике становништва у ваљевским селима анализирани су према броју чланова домаћинстава и њиховој старосној структури. Према броју чланова породице, од 70 домаћинстава са четири члана породице је 25,71%, са три члана 21,43% домаћинстава, са пет чланова 20,00%, са шест чланова 15,71%, са 2 члана 7,14, са седам чланова 4,29%, са осам чланова 2,86%, и, најмање, по 1,43% имају домаћинства са једним односно 10 чланова (табела 1).

Табела 1. Рурална домаћинства у ваљевским селима, према броју чланова домаћинства

број чланова домаћинства	1	2	3	4	5	6	7	8	10
број домаћинстава	1	5	15	18	14	11	3	2	1
%	1,43	7,14	21,43	25,71	20,00	15,71	4,29	2,86	1,43

Извор: Ауторка рада је одабрала и обрадила податке из оригиналног – појединачно попуњеног анкетног листа. Анкетирање је обавио председник Удружења домаћина „Ваљево“, 2004.

Старосна структура становништва изузетно је значајан фактор виталности становништва, извор и ослонац његове економске и духовне снаге. Старосни профил руралних домаћинстава има специфичне вредности у туризму, због специфичности туризма као делатности. Наиме, управо домаћини креирају рурални туристички производ, обезбеђују његову позицију на селективном туристичком тржишту [Видић 2009].

Ова компонента руралне туристичке понуде у ваљевским селима је повољна, што потврђују резултати истраживања. Према њима, од 239 чланова домаћинстава у 50 породица (колико их је одговорило на питање о старосној доби) око 52,30% (125) чланова домаћинстава има мање од 40 година старости (табела 2).

Табела 2. Чланови руралних домаћинства у ваљевским селима, према годинама старости

Кохорте – старосне доби	0–10	10–20	20–30	30–40	40–50	50–60	60–70	70–80	80–90	90–100
Број особа	24	29	31	41	32	31	19	23	5	4
%	10,04	12,13	12,97	17,15	13,39	12,97	7,95	9,62	2,09	1,67

Извор: као код табеле 1

Подаци показују да је највише чланова домаћинстава у доби од 30 до 40 година старости, и то 17,15%, а затим – 13,39% је у старосној доби између 40 и 50 година, 12,97% у старосној доби између 50 и 60 година и 20 и 30 година, 12,13% је у доби између 10 и 20 година, 10,04% је у доби до 10 година, 9,62% је у старосној доби између 70–80 година, 2,09% је у доби између 80–90 година и 1,68 % је у старосној доби између 90–100 година старости (табела 2).

За развој руралног туризма значајна је и величина поседа. У Словенији је прописано да рурална туристичка домаћинства треба да имају најмање хектар обрадиве земље (www.farmatourism.sl). У ваљевским руралним туристичким селима у 27,14% домаћинства величина поседа креће се од 2 до 5ha; 22,86% домаћинства има од 5–10 ha; 14,29% има посед до 2 ha; 11,43% од 10 до 15 ha, 8,57% домаћинства има посед од 15 до 20 хектара односно од 20–30 хектара. Поседе од 30 до 40 хектара има 5,71% домаћинства а посед од 50 хектара има 1,43% (табела 3).

Табела 3. Рурална домаћинства у ваљевским селима, према величини поседа (у хектарима)

Величина поседа (ha)	0,5–2	2–5	5–10	10–15	15–20	20–30	30–40	50
Број домаћинства	10	19	16	8	6	6	4	1
%	14,29	27,14	22,86	11,43	8,57	8,57	5,71	1,43

Извор: као код табеле 1

Код анкетираних домаћинства примарне делатности анкетираних домаћинства су сточарство и ратарство. Свако домаћинство производи храну – здраву храну за потребе домаћинства и за туристе. Производе се млеко, сир, кајмак, гаје се малине. Готово култни значај има сакупљање лековитог биља и гљива. У сваком домаћинству поједини чланови породице су „специјалисти“ за препознавање разноврсних биљака и то преносе туристима.

Подаци о смештајним капацитетима у ваљевским туристичким селима, посматрано према броју лежајева и броју соба, показују да је ово почетна фаза развоја руралног туризма на овим просторима. Наиме, резултати истраживања показују да у руралним домаћинствима има 234 лежаја (табела 4). У домаћинствима са једнокреветном располаже се са 67 лежаја (28,63%), домаћинствима са двокреветним собама 128 лежаја (54,70%) и домаћинствима са трокреветним собама располаже се са 39 лежаја (16,67%).

Табела 4. Рурална туристичка домаћинства у ваљевским селима према броју соба и лежајева

Број соба по домаћ.	1	2	3
Број лежаја	67	128	39
%	28,63	54,70	16,67

Извор: као код табеле 1

Од 70 анкетираних домаћинстава у Ваљевској општини, туристичку категоризацију добила су 32 домаћинства, односно око 50% у 22 села. Остала домаћинства се припремају за туристичку понуду.

Заинтересованост за туризам домаћинства су изразила и у одговору на питање: да ли желите да се бавите сеоским туризмом? На ово питање свих 70 домаћинстава је потврдно одговорило. Заинтересованост за туризам као једну од будућих активности у домаћинствима потврђена је и у одговору на питање о потреби домаћинства за инвестирањем које је у функцији туризма. Одговарајући на ово питање, домаћини су се изјаснили да су им неопходна средства за опремање домаћинстава за туризам (уређивање соба, купатила), хортикултурно уређење дворишта, доградњу нових објеката или реконструкцију постојећих и проширење смештајних капацитета.

Према туристичком профилу туристе у ваљевским селима можемо груписати:

- према географском пореклу туристи су најчешће из Војводине и Београда,
- углавном су породице у питању, често исте и у исто време,
- према старосној граници: просечно су туристи између 40 и 50 година,
- према професионалном статусу углавном су запослени и пензионери,
- према образовном нивоу, туристи су углавном са вишим и високим образовањем.

Туристима у ваљевским селима у понуди су разноврсне активности које су садржане у промотивним средствима. Из богате понуде могућих активности код домаћина у ваљевским селима издвајамо: укључивање у активности у домаћинству, на поседу и окружењу: шетња, планинарење, брање лековитог биља и гљива, припремање зимнице, обилазак споменичке баштине итд.

Пул комуникацијске факторе на конкурентном туристичком тржишту у ваљевским селима чине: проспекти с мапом локације села, проспекти с мапом и подацима о домаћинствима (3 врсте). Постоје и пропагандни проспекти о могућим активностима које се нуде туристима, а садржани су у посебним публикацијама. Канали дистрибуције промотивних туристичких информација, о руралном туризму у ваљевским селима индивидуални су и електронски.

Рурални туризам у ваљевским селима има *сезонски карактер* – доминира летња сезона, а ван сезоне значајни су одређени догађаји и манифестације повезани с празницима, пре свега државним и верским.

Рурални одрживи туризам у ваљевским селима интегрисан је у новоформирану кластер „Ваљево за вас“. Новоформирану кластер има претпоставке за формирање интегралног туристичког производа, у ком би рурални туристички производ био веома значајан сегмент.

Истраживање 2.

Одговори из дубинског интервјуа који је вођен с председником Удружења домаћина „Ваљево“ основа су за сачињену SWOT анализу о руралном туризму у ваљевским селима.

SWOT анализа о руралном туризму у ваљевским селима

Снаге (strengths)	Слабости (weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> – <i>природа изузетних вредности – еколошка средина и производа</i> – <i>богата културна баштина</i> – <i>аутентичности културних образаца и традиције</i> – <i>свежности за трајну едукацију</i> – <i>велике могућности за креативне активности домаћина и туриста</i> – <i>љубавности и дарежљивости домаћина</i> 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>доносиоци одлука не схватају вредности својих руралних туристичких ресурса</i> – <i>несхватање значаја руралног одрживог туризма</i> – <i>недовољна инфраструктурна уређености села</i> – <i>недовољна информисаности о могућностима финансијске подршке за развој руралног туризма</i> – <i>несигурности домаћина за пријем иностраних туриста</i>
Претње (threats)	Прилике (opportunities)
<ul style="list-style-type: none"> – <i>и даље недовољна подршка руралном туризму, с вишег нивоа</i> – <i>брзо превазилажење слабости између: цивилног, јавног и приватног сектора</i> – <i>недовољна иницијатива од стране домаћина</i> – <i>брзо превазилажење свих наведених слабости</i> 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>активирање свих ресурса у ваљевском руралном простору за рурални туризам</i> – <i>боље партнерско повезивање: цивилног, јавног и приватног сектора на ширем подручју</i> – <i>креативнија и иновативнија рурална туристичка понуда</i> – <i>трајна обука из више области</i> – <i>иницијативе пројектно партнерско финансирање</i> – <i>оспособљавање и за туристичку понуду страним туристима</i>

Истраживање 3.

Путем on-line мреже урађено је и истраживање о месту туризма у свих 15 регионалних центара за рурални развој у Србији, са седиштем у Краљеву, Новом Кнежевцу, Лозници, Љигу, Зајечару, Врању, Вршцу, Нишу, Крагујевцу, Лесковцу, Великом Градишту, Новом Саду, Суботици, Сремској Митровици и Крушевцу (новембар 2009). Према резултатима овог истраживања, рурални туризам је изузетно значајан сегмент њиховог рада (постоје и конкретни пројекти). Оцењујемо да то може бити значајан фактор реализовања концепта руралног одрживог туризма, као битног чиниоца ревитализације села. Ови регионални центри могу обезбедити интегративни квалитативни рурални туристички менаџмент (IQRTM), који је у светској пракси ефикасан модел. Истовремено, регионални центри за рурални развој могу селективно профилисати рурални одрживи туристички развој, зависно од географских карактеристика руралног простора

(равничарски или планински простори), величине села, коришћених и потенцијалних природних и људских ресурса.

Истраживање 4.

Бенчмарк методом проучавана су искуства у руралном туризму и у другим руралним туристичким дестинацијама. Одабрали смо примере из Републике Хрватске, Републике Словеније, Републике Аустрије.

У *Републици Хрватској* постоји деоничарско друштво за рурални развој и маркетинг Hrvatski farmer d.d. (основано 1922), а у фокусу је рурални развој континенталне Хрватске. Рурални туризам је део тог концепта, с изузетним резултатима у Истри, коју је рурални туризам трансформисао. Формирана је база података о капацитетима руралног туризма, раде се пројекти, врши се обука и организују промоције (www.hrvatski-farmer.hr).

Република Словенија има модеран, европски концепт руралног туризма. Функционише Association of Tourist Farms of Slovenia (<http://www.farmtourism.sl>). О руралном туризму постоје базе података нормативне уређености с прописаним стандардима, а профилисане су тематске фарме: излетничке, винске, за дужи период.

Република Аустрија је афирмисана дестинација руралног туризма, с асоцијацијама Urlaub an Bauernhof in Österreich (www.farmholidays.com). Профилисане су тематске фарме. Има их 17, за организовање семинара, нуде се специјализовани пакети за: Holiday on organic, Holiday on baby and child, Farms with riding, Holiday on a Health & Wellnes.

Сваки од наведених примера може бити користан за формирање туристичке понуде и у нашој земљи, па тиме и у ваљевским селима.

ДИСКУСИЈА

Концепт одрживог руралног туризма у свету може бити пример у свим аспектима. Наиме, то је концепт који задржава у потпуности обрасте руралне средине у којој се профилисао. Управо одрживи рурални туризам код нас има одлике тих руралних образаца (Sharpley 2004): локалну историју, локалну традицију, културне образце, традиционалну економију, претежно нетакнуту здраву природу, мир и спокојство – аутентични рурални идентитет, особени рурални sense of place.

Рурални туризам – фактор ревитализације села

Резултати истраживања у ваљевским селима потврђују да је рурални туризам значајно трансформисао ваљевске туристичке просторе, већ у овој фази коју означавамо почетном.

Ревитализација села је комплексан, интердисциплинаран, интерсекторски процес, спор, брз или бржи, што зависи од многих фактора: организационих, економских, нормативних. То су потврдили резултати обављених истраживања.

• У хијерархијској пирамиди нематеријалних индикатора о уишцају туризма на ревитализацију села издајамо:

- акултурација културних образаца, домаћина и туриста,
- испољен интерес за рурални одрживи туризам – комплетна понуда је на тим принципима,
- развијену свест о његовој користи за домаћинство и све његове чланове,
- спремност за едукацију у функцији руралног туризма у циљу подизања нивоа услуга,
- већи степен социјализације – развијање пријатељства између домаћина и туриста; размена знања и искустава.

• У хијерархијској пирамиди материјалних индикатора о уишцају туризма на ревитализацију села исиичемо:

- економску додатну добит за свако домаћинство и јачање његове економске моћи,
- пласман производа из домаћинства, кроз пансионску и ванпансионску потрошњу у домаћинству,
- подстицање и диверзификацију производње у домаћинству за потребе туриста,
- естетско и функционално уређење и опремање домаћинстава – ентеријера и екстеријера,
- трансформацију и уређење простора, посебно хортикултурно уређење у функцији туризма.

Истражена прагматична искуства о руралном туристичком развоју код нас и у свету, као и теоријски радови из ове области, указују на то да рурални туризам може ревитализовати руралне просторе на квалитативан начин, на принципима одрживог развоја, и може бити агенс укупног руралног развоја.

Досадашња истраживања показују да рурални одрживи туризам, као фактор ревитализације села, треба да има јасне циљеве и одређене претпоставке.

Циљеви су:

- одрживи развој руралних постора,
- на селу обезбедити квалитетне животне услове и стандарде, пре свега за оне који ту живе, а подстаћи повратак на село,
- профит од туризма треба да буде у функцији обнове и ревитализације домаћинстава и села.

Претпоставке су:

а) *На локалном нивоу:*

- примена концепта интегративног квалитативног руралног туристичког менаџмента,
- појачано партнерство,
- интересно умрежавање у локалној заједници и ван ње,
- пројектно финансирање,
- примена позитивних искустава из домаће и стране праксе.

б) *На реџионалном нивоу:*

- формирани реџионални центри треба да подстичу свим акцијама рурални одрживи туризам, са селективним приступом (Истраживање 4).

в) *На националном нивоу:*

- спроводити донете и креирати стратешке програме руралног развоја, посебно руралног туризма,
- примењивати стимулативну финансијску политику, селективно за рурална туристичка домаћинства,
- нормативном регулативом створити оквире за раст руралног одрживог туризма.

* * *

У истраживачким радовима о руралном туризму, утемељеним на практичним искуствима, предлаже се *концепт интегралног руралног туризма* (Clark, Chabrel, 2007, Saxena et al, 2007, Ilbery et al, 2007, Ribério 2002). Саксена (Saxena et al, 2007: 350) и Илбери (Ilbery et al, 2007: 442) концептуализацију интегралног руралног туризма посматрају кроз седам димензија:

- *Умрежавање (Networking)* – људи, фирми и агенција на локалном нивоу, у циљу развоја и управљања туризмом,
- *Скала одрживог туризма (Scale; The extent of tourism)* – туристичка носивост подручја подручја – carrying capacity,
- *Ендоџеносити (Endogeneity)* – степен до ког је туризам препознат као реалан ресурс,
- *Одрживосити (Sustainability)* – туризам не треба да угрожава подручја, већ да их побољша,
- *Укоренењеносити (Embeddedness) туризма у одређеном подручју, као локалног приоритета,*
- *Комплементарност (Complementarity)* – индиректна укљученост ресурса у туризам, на локалном нивоу,
- *Оснаживање (Empowerment)* – степен политичке контроле над туризмом кроз власништво, законе или планирање.

Оваква концептуализација руралног туризма почиње да се практикује и у ваљевским селима – корак по корак.

Интегрисани рурални туризам препознаје значај и свих ресурса коплементарних туризму, али не као супституцију, већ као интегрални део туристичког руралног система (Petrou 2007, Gartner 2004, Hjalager 2000, Hegarty 2005, Heather 2006, Zapalaska 2004).

Рурални туризам позитивно утиче на укупан развој локалних заједница јер подстиче отварање нових радних места, диверзификује се локална економија, непосредно се продају локални производи, остварује додатни профит (Yague-Perales et al. 2004).

Рурални туризам утиче на акултурацију руралног и урбаног стила живота, повећава углед руралних заједница и чини да су људи поносни што јој припадају (Kosmaczewska 2008 : 143).

У овом раду, на проучаваном руралном простору, руралним домаћинствима била би драгоценна већа подршка локалних заједница и локалних власти, као и већи степен оспособљености за развој туризма.

У свету, у руралној туристичкој пракси на локалном нивоу носиоци туристичке политике су локалне власти (Stevenson 2002). Оне се оспособљавају да створе услове да туристички ресурси постану туристичке атракције (Cameron et al 2001).

Појам оспособљавања у туризму означава подстицање појединаца или група да овладавају својом околином и утичу на промене у квалитету живота. Оне се огледају у јачању економске моћи домаћинства, расту самопоуздања, бољем социјалном повезивању унутар локалне заједнице (Петрић 2007, Видић 2010).

На концепту интегралног руралног туризма у кластеру „Ваљево за Вас“ могуће је интегрисати све његове ресурсе – природне, културне, људске, привредне – у рурални туристички производ с аутентичним идентитетом.

ЗАКЉУЧЦИ

Србија има изузетне руралне туристичке ресурсе и капацитете, природне и људске, али су то још увек потенцијални ресурси, с повољним условима за успон у будућности.

Рурални туризам је комплексна врста туризма, која трансформише свестрано руралне просторе и интегративни је агенс њиховог укупног развоја, што потврђују пракса код нас и у свету. То потврђују и резултати истраживања туристичке праксе у ваљевским селима садржани у овом раду.

Резултати истраживања у ваљевским селима показали су да постоји спремност за укупну трансформацију домаћина и домаћинства и руралних простора, на концепту руралног одрживог туризма.

Ревитализација села је комплексан, интердисциплинаран, интерсекторски процес, спор, брз или бржи, што зависи од многих фактора: организационих, економских, нормативних.

Резултати истраживања у раду потврдили су да рурални одрживи туризам може бити значајан фактор ревитализације села у Србији. При томе, домаћинима и домаћинствима неопходна је експертска и финансијска подршка.

ЛИТЕРАТУРА

- Видић, Нада (2009). *Креативност у руралном туризму код нас*. Рад је саопштен на Међународном научном скупу, Власински сусрети 2009". Објављен је абстракт, а рад у монографији (Видић, Н., 2011)
- Видић, Нада (2010). *Локални туристички ресурси – појенцијали или атракције – резултати истраживања*, Рад је саопштен на II Конгресу географа Србије. Abstract Book стр. 100. Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад; Српско географско друштво, Београд 2010.

- Видић, Нада (2013). *Рурални туризам и локални развој неких руралних заједница – њемајска географско-туристичка истраживања – монографија*, у штампи, Завод за развој села, Београд 2013.
- Cameron, Angela, Ali, Memon, David, Simmons, John, Fairweather (2001). *Evolving Role of Local Government in Promoting Sustainable Tourism Development on the West Coast*. Tourism Recreation Research and Education Centre (TRREC) Report No. 28, Lincoln University, ISSN 1175-5385
- Clark, Gordon, Mary, Chabrel (2007). *Measuring Integrated Rural Tourism*, Tourism Geographies, Vol. 9, No. 4, 371–386,
- Gard, Nancy (2007). *An Agritourism Systems Model: A Weberian Perspective*, Journal of Sustainable Tourism, Vol 15, No 2: 111
- Gartner C. William (2004). *Rural Tourism Development in USA*, International Journal Of Tourism Research, 6:151:164
- Mair, Heather (2006). *Global Restructuring and Local Responses: Investigating Rural Tourism Policy in two Canadian Communities*, Current Issues in Tourism, Vol. 9, No. 1, page: 1–46
- Hegarty, Cecilia, Lucyna, Przeborska (2005). *Rural and Agri-Tourism as a Tool for Reorganising Rural Areas in Old and New Member States a Comparison Study of Ireland and Poland*, International Journal of Tourism Research, Int. J. Tourism Res. 7, 63–77
- Hjalager Melte, N., Antonioli Corigliano, M. (2000). *Food for Tourists – Determinants of on Image*, International, Journal of Tourism Research, Int. Tourism, Res, 2: 281: 293
- Ilbery, Brian, Gunjan, Saxena (2007). *Exploring Tourists and Gafeekeepers, Attitudes Towards Integrated Rural Tourism in the England –Wales Border Region*, Tourism Geographies, Vol. 9, No. 4, page: 441–468, Routledge, ISSN 1461-6688
- Kosmaczewska, Joanna (2008). *The relationship between Development of Agritourism in Poland and local community potential*, Studies in Physical Cultural and Tourism, Vol. 15, No. 2, page: 141–148
- Noga Collins, Geoffrey Wall (2007). *Evaluating Tourism potential: A SWOT Analysis of The Western Negev, Israel*, Tourism Review, Vol 55, No. 1; 51: 63, UDC: 338, 48-4411-22
- Petrić Lidija (2007). *Osposobljavanje lokalnih zajednica za turistički razvoj: primer Hrvatske, Turizam, Vol., 55, No. 461–474, ISSN 0494-2639*
- Petrou, Anastasia, Elba Fiallo Pantziou, Efthalia Dimara (2007). *Resources and Activities Complementaries: the Role of Business Networks in the Provision of Integrated Rural, Tourism. Tourism Geographies, Vol. 9, No. 4, 421–440.*
- Riberio Manuela, Carlos Marques (2002). *Rural Tourism and the Development of less Favoured Area between Rhetoric and Practice*, International Journal of Tourism Research, Int. J. Tourism, Res 4, 211–220.
- Roberts Sherma, John Tribe (2008). *Sustainability Indicators for Small Tourism Enterprises – An Exploratory Perspective*, Journal of Sustainable Tourism, Vol. 16, No. 5, page: 575–594.
- Saxena Gunjan (2006). *Beyond Mistrust and Competition the role Social and Personal Bonding Processes in Sustainable live lihoods of Rural Tourism Businesses: A Case of the Peak District National Park*, International Journal of Tourism Research, 8, 263–277.
- Saxena, Gunjan, Gordon Clark, Oliver Tove, Brian Ilbery (2007). *Conceptualizing Integrated Rural Tourism*, Tourism Geographies, Vol. 9, No. 4, 347–370.
- Sharpley Richard, Lesley Roberst (2004). *Rural Tourism – 10 years On*, International Journal of Tourism Research, 6: 119–124.
- Stevenson, Nancy (2002). *Role Local Government in Tourism in England*, University of Westminster, www.insights.org.uk (23. 11. 2010).
- Strategija turizma Republike Srbije*, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, Beograd 2005. <http://dgt.pmf.uns.ac.rs/download/ektur04v.pdf>

- Vidić Nada (2011). *Rural tourism resources – potential or attraction in the municipality of Novi Sad – research of results*. Annals of the University of Craiova, Series Geography.
- Yague-Perales, Rosa, Isidre March-Chorda (2004). *Tourist Perceptions of Resources and Activities in Rural Areas*, An International Journal of Tourism and Hospitality Research, Volume 15, Number 2, pp. 137–149.
- Zapalaska Aline et al. (2004). *Characteristics of Polish entrepreneurship in the Tourism and Hospitality, Industry, Tourism*, Vol 52, No. 3: 215:234, UDC: 338.486 2 (438).

RURAL TOURISM IN THE VILLAGES AROUND VALJEVO AS AN INSTRUMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

by

NADA I. VIDIĆ

e-mail: alma.mons@hotmail.rs

SUMMARY: The aim of this paper is to show that rural tourism as an instrument of sustainable development can be a component of village revitalization. Rural tourism is a new term in the post-modern society which, based on the concept of sustainable development, should lead to optimal use of local natural and human resources and capacities. The concept of rural tourism is based on programme documents both in the world and in our country. This paper is focused on the research of rural tourism in the villages around Valjevo. The results of this study have shown that sustainable rural tourism in our country is characterized by European rural patterns: local history, local tradition, cultural patterns, traditional economy, mainly pristine, healthy nature, peace and serenity – authentic rural identity, a specific rural sense of place. The word ‘peasant’ can be a synonym for sustainability i.e. a paradigm for sustainable rural development and sustainable rural tourism.

KEYWORDS: rural tourism, sustainable development, revitalization of villages

СЕОСКА КУЋА НА ЈУЖНИМ ПАДИНАМА ПОВЛЕНА: 1800–1970.

ДУШКО КУЗОВИЋ

Косовска 10, 31000 Ужице, Република Србија
dkuzovic@gmail.com
urbanizam@ptt.rs

САЖЕТАК: Кућа у селима на јужним падинама планине Повлен почела је свој развој крајем 18. века, с доласком првих досељеника из Црне Горе и Херцеговине. Заснивајући станиште на новом простору, досељеници су примењивали знања и вештине стечене у месту одакле су се доселили. Природни услови на новој локацији понудили су опус материјала за градњу. Нагли развој економије донео је прелазак са сточарства на ратарство и повећан обим гајења шљиве. Нове делатности су донеле нове изворе утицаја на облик сеоске куће. Спор развој саобраћаја и државне управе имали су свој ниво утицаја на кућу. У исто време организација и односи у породици су се најмање променили. Сума свих утицаја на развој сеоске куће може се пратити на основу сачуваних објеката на терену и писане грађе. На основу објеката на терену могу се установити преломне тачке једне фазе у другу. Знања из ове области могу помоћи разумевању архитектуре села у 21. веку. Објекти приказани у овом раду су у личном пројекту снимљени од 1996. до 2000. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сеоска кућа, народно градитељство, руризам, становање на селу, сеоско домаћинство

УВОД

Стамбени објекти на селу на простору јужних падина планине Повлен почињу свој развој крајем 18. века, када је интензивирано насељавање овог краја. Становништво се доселило из Херцеговине, Црне Горе и источне Босне. Са собом су донели начин живота породице и начин привређивања. У складу с донетим знањем и вештином поставили су на новом станишту почетни оквир стана. Под утицајем локалних потенцијала и ограничења почела је модификација основног типа. Утицаји нису деловали у исто време нити истим интензитетом. Коначан производ деловања свих утицаја може се пратити и могу се одредити карактеристичне тачке у развоју сеоског стана.

Почетком 20. века израђене су комплексне географске анализе, од којих треба истаћи радове Јована Цвијића¹ и Љубе Павловића². Анализом сеоског стана који је делом обухватао и сеоску кућу анализираног краја до сада су се бавили Ранко Финдрик³, Бранислав Којић⁴, Александар Дероко⁵, Доброслав Павловић⁶, Јован Крунић⁷, Ђорђе Петровић⁸, Благота Пешић⁹, Божидар Крстановић¹⁰, Душко Кузовић¹¹ итд.

Проучавањем народног градитељства и конструкције на простору Босне и Херцеговине, који се граничи с простором који обрађује овај рад, бавили су се Мухамед Кадиф¹², Шпиро Солдо¹³, Хамдија Крешевљаковић¹⁴, Астрида Бугарски¹⁵ итд.

ГЕОГРАФСКО ПОДРУЧЈЕ

Простор који проучава овај рад заузима јужне падине планине Повлен. Административно обухвата северне делове општина Бајина Башта, Косјерић и јужне делове општине Ваљево који се налазе око врха планине Повлен и села Таор [Слика 1].

¹ Цвијић, Ј. (1966). *Балканско пољоустрво*, Београд.

² Павловић, Љ. (1925). *Ужичка Црна Гора*, Београд.

³ Финдрик, Р. (1995). *Народно неимарство*, Сирогојно; Финдрик, Р. (1998). *Динарска брвнара*, Сирогојно; Финдрик, Р., (1999) *Вајати знамење младоси*, Сирогојно.

⁴ Којић, Б. (1949). *Сџара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд; Којић, Б. (1941). *Архитектура српског села – Шумадија и Поморавље*, Београд; Којић, Б. (1949). Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу. *Музеји 2*, стр. 143–144.

⁵ Дероко, А. (1968). *Народно неимарство 1 и 2*, Београд; Дероко, А. (1964). *Фолклорна архитектура у Јужославији*, Београд.

⁶ Павловић, Д. (1962). *Цркве брвнаре у Србији*, Београд.

⁷ Крунић, Ј. (1983). Динарска дводелна кућа – њен значај и развој, *Ужички зборник 12*, стр. 354; Крунић, Ј. (1996). *Бајина градова средње Балкана*, Београд; Крунић, Ј. (1994) *Кућа и вароши у области Сџаре Рашке*, Београд.

⁸ Петровић, Ђ. (1955). *Народна архитектура, доксити и чардаци*, Београд.

⁹ Пешић, Б. (1991). О пропорцијама динарске куће. *Гласник ДКС 15*, стр. 109–112; Пешић, Б. (1988) Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник ДКС 12*, стр. 112–113.

¹⁰ Крстановић, Б. (2000). Динарска дводелна кућа у области источне Србије – прилог за типологију народног градитељства Србије, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 49, стр. 207–216; Крстановић, Б., Кесић Ристић, С. (2002). Култна целина у Доњој Јабланици, *Саопштења*, бр. 34, стр. 337–337; Крстановић, Б. (2009). Народна градитељство општине Нови Пазар – карактеристике и резултати теренског истраживања, *Новопазарски зборник*, бр. 32, стр. 109–118.

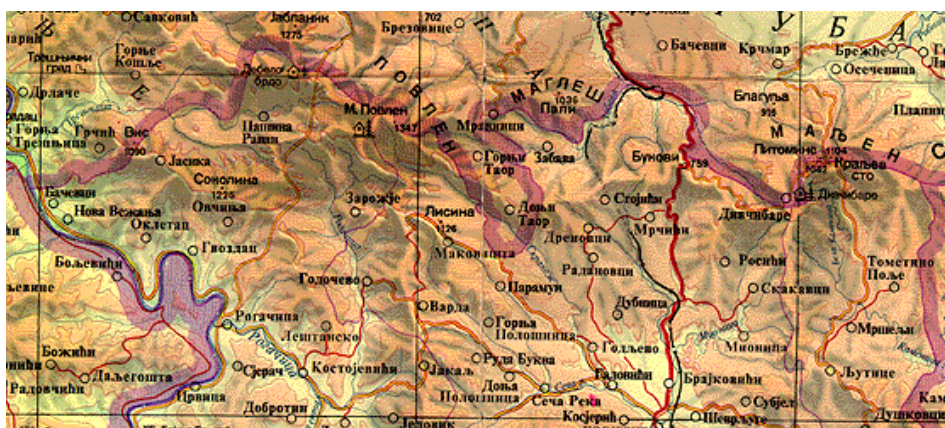
¹¹ Кузовић, Д. (1996/1997). Народна градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, број 25/26, стр. 365–380 +14 таблица, Народни музеј Ужице; Кузовић, Д., (1996) Folk architecture in Kosjerić. International conference “Architecture and urbanism at the turn of the III millennium”, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, стр. 589–595.

¹² Кадиф, М. (1967). *Сџаринска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

¹³ Солдо, Ш. (1932). *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Београд.

¹⁴ Крешевљаковић, Х. (1957). *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво НР БиХ, Сарајево.

¹⁵ Бугарски А. (1967). *Скелетни систем грађење у босанском сеоском градишљству*, у: ГЗМ, Сарајево, стр. 101–112.

Слика 1. Простор планине Повлен

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

За потребе проучавања развоја стамбене куће прикупљена је грађа истраживањем на терену у периоду од 1996. до 2000. године. У Историјском архиву и Народном музеју у Ужицу проучена је архивска грађа која је била доступна спољним истраживачима. Анкетом међу становницима прикупљена је документација о становању и грађењу.

ДОКУМЕНТАЦИЈА И ДИСКУСИЈА

Организација куће

Организација куће доживела је значајну еволуцију и увек је била у складу с начином живота породице, стандардима и обичајима свога времена. Као најважнији покретач промена, судећи по филозофији народног градитељства, може се именовати функција. Она је имала пресудну улогу у организацији куће, а индиректно и у њеном обликовању. Да би смо могли да сагледамо сваку од етапа у развоју куће потребно је да се специфицирају све активности или делатности које се одвијају у „кући“ током 19. века у западној Србији.

Активности које се одвијају у кући током дана су спремање хране, обедовање, послови дораде пољопривредних производа, израда предмета покућства, израда обуће и одеће, у тавану се сушило месо и гљиве, у кошарама на тавану се чувао кукуруз у зрну, сушило биље, сушило поврће, током празника славило а током ноћи се спавало око ватре.

Поред наведеног треба имати у виду да је период у коме се десио наведени развој трајао од половине до краја 19. века, приближно 50 година. То је веома кратко раздобље да би се могао развити посебан облик објекта који би под једним кровом окупљао све наведене делатности, па чак и становање, као у неким северним деловима Европе.

Друга чињеница у вези са овим односи се на то да је овај економски развој био буран и неконтролисан. Становништво није било припремљено на све оно шта га очекује, те је одговарало фрагментарно на сваку од нових појава у делатности и грађењу.

Трећа чињеница која даје додатни тон целом процесу је ниво образовања просечне сеоске породице. Ниво је био низак, те се одговор на сваку нову потребу тражио у трезору традиционалног искуства, а не међу европским савременим решењима која су могла допрети до становништва једино школом.

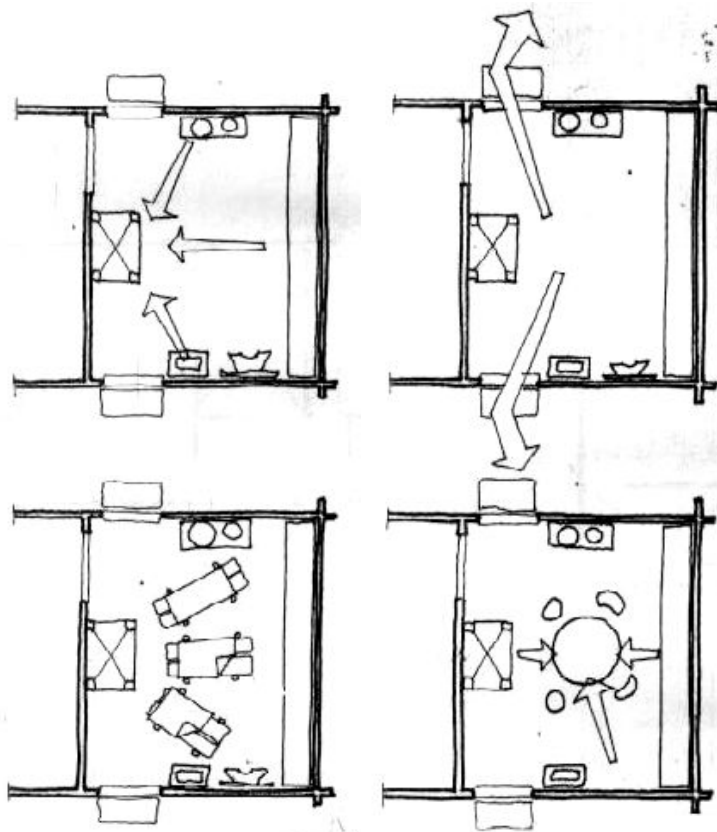
Четврта чињеница коју не треба заборавити односи се на расположив грађевински материјал и градитељско знање. Пuteва није било да би се могли увозити кабасти грађевински материјали, а локална производња је тек била у повоју. С друге стране, школа је било мало и грађевински ученици нису ни имали где да се образују до на градилишту са старијима, који су им могли пренети само оно знање које су имали. То знање се заснивало на локалним материјалима и традиционалним техникама.

Први корак се може датирати у прве дане након досељавања: становништво је наставило да живи према обрасцима и начину какви су важили у њиховом претходном станишту. Овај период може се реконструисати само кроз писану документацију и усмена сведочења забележена крајем 19. века. О начину организације те фазе у развоју стана делом се може судити на основу сачуваних најједноставнијих облика становања на планини Повлен. То су биле једнопросторне организације. Огњиште се налазило на средини просторије и око њега су се одвијале све активности домаћинства током дана и ноћи. Врата су се налазила најпре само с једне стране, а затим и на наспрамном зиду.

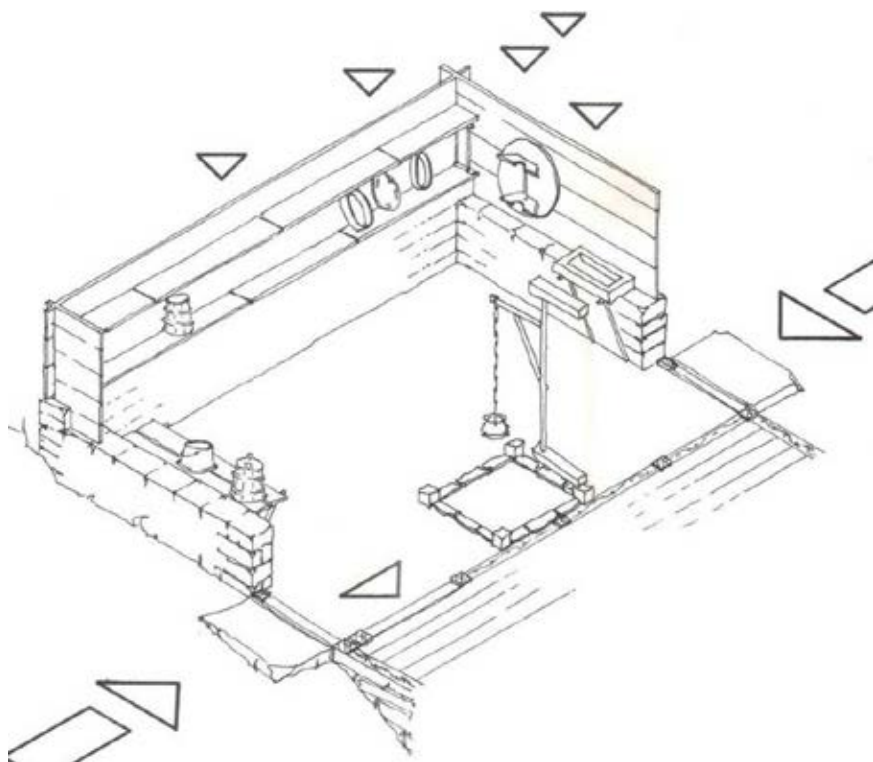
Други корак у развоју организације стана дошао је с поделом једне просторије на два дела. Улаз у другу просторију био је из „куће“ а не споља. Огњиште, које је до тада било на средини просторије, није остало на истом месту, већ је умерено ка средини дела који се звао „кућа“. Да је огњиште остало поред преградног зида, био би проблем на који начин би се зид штитио од ватре. С огњиштем које се налазило на средини једне од просторија постојало је питање грејања друге просторије. Померању огњишта је допринело отварање врата наспрамних само једним дотада постојећим вратима, тако да је пролаз од једних до других врата био без препрека. Прозора на „кући“ није било, већ се унутрашњост осветљавала преко врата. У ту сврху развијена су на сваком отвору по двоја врата: једна велика и једна мала. На „соби“ је било прозора и они су скоро по правилу били у пару, по два, само на чеоној фасади објекта. Који је разлог појави оваквог решења свакако треба испитати, можда у решењима објеката из претходног станишта као што је Херцеговина или утицајима који су довели до формирања куће „осаћанке“, која је као модел коришћена у највећем делу западне и централне Србије.

Трећи корак у развоју организације куће могуће је тражити у кући начињеној делом од бондрука, с различитим начинима испуне, а делом од талпи или брвана. У овом решењу положај огњишта умерен је ка

средишњем преградном зиду. Тиме је огњиште постављено тако да се може организовати загревање једне или две просторије, „собе“, а друго побољшање је у томе да се сада простор око огњишта релативно проширио с једне стране и омогућио већи простор за рад, јело и одмор. Недостатак решења у коме је огњиште постављено на средини „куће“ је у томе што је простор околу веома мали и омогућава само седење, ако се узму у обзир димензије „куће“. Предуслов за померање огњишта ка средињем зиду била је изградња незапаљивог преградног зида, што је бондручна конструкција или касније зид од непечене опеке омогућавао. У односу на волумен куће положај огњишта је на идеалном месту – у тежишту, тако да дим одлазећи увис додирује кровну конструкцију на средини слемена, а не у простору кровне косине, како је то било у решењу с огњиштем на средини „куће“. Огњиште у тежишту волумена захтева отвор за одвођење дима на средини објекта и тиме помаже формирању симетричног изгледа објекта у односу на обе фасаде.

Слика 2. Функције које се обављају у „кући“ и обриси потребне површине за њихово обављање на основи: припрема хране, пољопривредни послови, спавање, обедовање.

Слика 3. Просторни размештај функција у „кући“

Конструктивно решење куће

Конструктивно решење куће се, на основу сачуваних примера, може пратити од периода једнопросторне талпаре покривене сеном, преко дводелне полубрвнаре-получатмаре покривене шиндром, црепом „на копито“, каменим плочама, бибер-црепом и ћерамидом, затим преко једноделне и дводелне бондручаре покривене каменим плочама или шиндром, до дводелне и троделне зиданице покривене бибер или жљебљеним црепом.

Прво решење чине кулаче (или кровнијаре, како их зову на терену) начињене од дрвених рогова ослоњених на венчаницу положену на ниски камени зид. Преко овако постављених рогова постављене су даске, преко њих летва и сложено сено или кровина. По врху су постављени лемези, гране повезане у слемену, које спречавају да ветар развеје кровни покривач. На врху крова је од тесаних дашчица или округлог стабла направљена издувна цев за дим, која служи томе да висока температура дима не запали покривач. Врата су дрвена и састоје се од великих врата, која су затворена ноћу, и малих врата, која су затворена дању. Око основе објекта набацане су облице које притискају покривач и уједно су остава за огревно дрво [Слика 4 и 5].

Друго решење стана, такође привременог, је објект начињен од камена и дрвета. Објект је делом укопан у земљу и у том делу је фасада објекта израђена од притесаног камена зиданог у глини или (ређе) кречном малтеру. Остале стране објекта су начињене од дрвета. По тракастом темељу се налази доњи појас, а испод кровне конструкције горњи појас, идентичног облика. Између ова два појаса налазе се ступци. Поља између стубаца су попуњена талпама, постављеним „на унизу“ у жљебовима на бочним ступцима [Слика 7].

Треће решење конструкције привременог стана (које је у другим крајевима Србије и Босне и Херцеговине трајно решење) састоји се од дрвеног скелета, попут бондрука, на који су с обе стране наковане дашчице. Простор између овако формиране оплате је попуњен мешавином блата и сламе. На овако формираној конструкцији први пут се примењују прозорски отвори [Слика 8].

Талијара њокривена кровином је најстарији објект на терену у којем су људи становали током целе године. То је кућа начињена од тесаних талпи повезаних на угловима „на ћерт“ и покривених сеном или кровином. Примерак оваквог објекта налазио се у селу Брајковићи. Објект је једнопросторни, начињен од талпи повезаних „на ћерт“ на углу. По дну и по врху налазе се доњи и горњи појас. Кров је четвороводан, покривен сеном, а на смену се налазе лемези који притискају кровни покривач да не би био развејан. На објекту постоје двоја наспрамна врата и прозорски отвори висине једне талпе. Објект је 1996. године, када је снимљен, био без функције [Слика 6].

Полубрвнаре-јолучајмаре су објекти који су начињени у једној половини од брвана, а у другој половини од бондрука. По правилу, „кућа“ је направљена од брвана или талпи, док је други део објекта – „соба“ (која може бити састављена и од две просторије) – начињен у бондруку. Део где је „кућа“ може бити начињен од брвана или талпи везаних на углу везом „на ћерт“, или у скелету с испуном од талпи постављених „на унизу“. Бондручни део куће карактерише скелет од хоризонталних, вертикалних и косих греда, који је испуњен на неколико начина. Најчешће је то роштиљ од цепаних хоризонталних и вертикалних летвица који је облепљен глином помешаном са сламом. Друга могућност је испун од непечене опеке. На крају се преко целе површине, и скелета и испуне, навлачи танак слој малтера, који чини површину уједначеном и равном. Пре наношења малтера дрвене површине се љуспају густим ударима просјека или тесле. Сачувани примери су од двопросторне до сложене организације и налазе се готово у свим селима истраживаног простора, а могу бити на тракастим темељима или „на ћелици“ [Слика 10, 14–21].

Бондручне грађевине су начињене у целости у бондручном скелету и с испуном као и код полубрвнаре-получајмаре. Према организацији објекта сачувани су једнопросторни до сложени, а могу бити на тракастим темељима или „на ћелици“ [Слика 11–13, 24–32].

Зидане куће у целости од опеке почеле су да се граде почетком 20. века у висински нижим пределима, а средином 20. века у вишим преде-

лима области. Према организацији могу бити дводелне (следећи дводелну кућу полубрвнару-получатмару), троделне (следећи претходно наведени модел) или сложене – с тремом (што се може назвати посебно развијеном организацијом само за зидане куће). Објекти су зидани у опеци и повезани кречним малтером. Постамент је од тесаног камена, без просторије у простору испод куће или с просторијом испод једне половине куће, као „на ћелици“. Кров је четвороводан, а кровни покривач бибер-преп. Прозори и врата на објекту премоштени су дрвеним надвратницима или озидани у плитком луку. Зидани објекти су сачувани на целом простору истраживања [Слика 33].

Слика 4. Кровињара (кулача) с планине Повлен

Слика 5. Кровињара (кулача) с планине Повлен

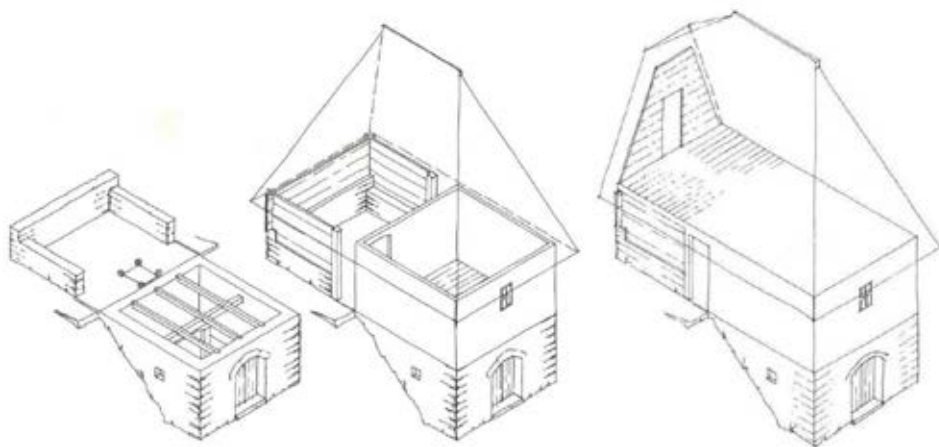
Слика 6. Једноделна талпара покривена сеном из села Брајковићи

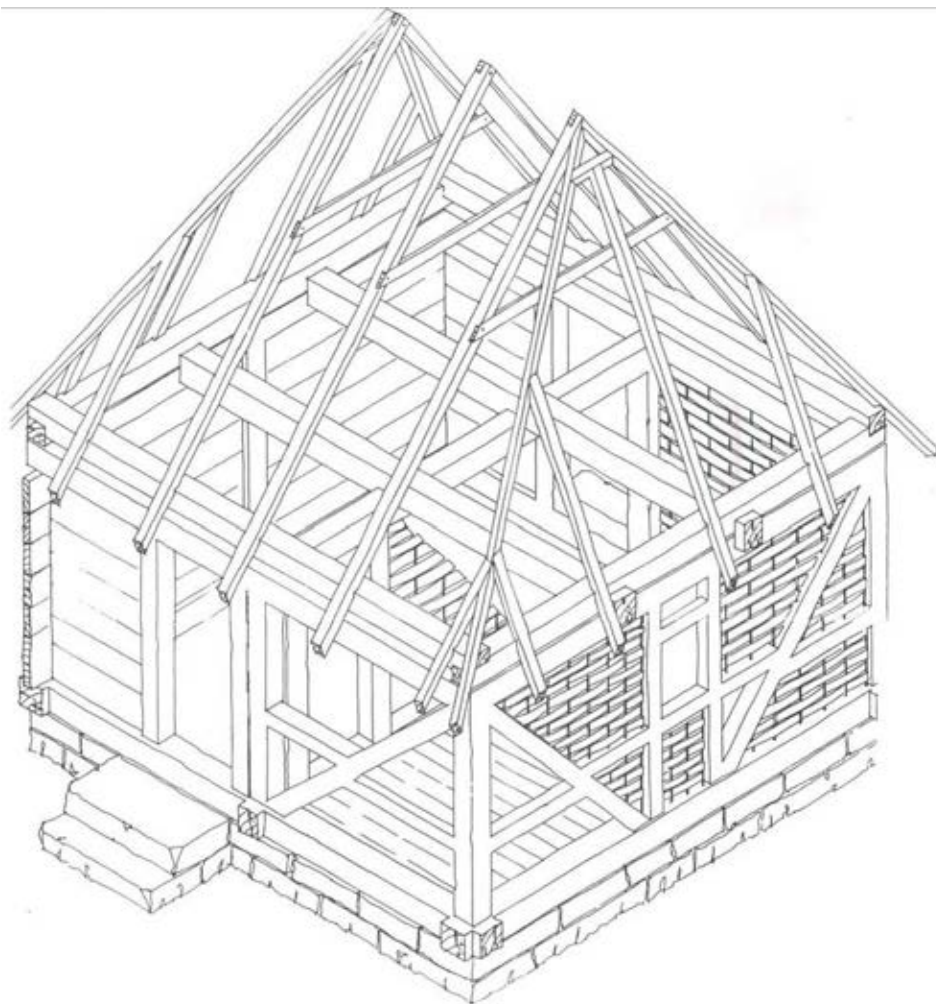
Слика 7. Једноделна полукамена-полуталпара кућа покривена шиндром с Павлина

Слика 8. Колиба – једноделна кованица покривена шиндром с Малог Повлена

Слика 9. Схема куће „на ћелици“ с искоришћеним таваном

Слика 10. Просторни склоп полубрвнаре-получатмаре

Обликовање куће

Кућа је у свим фазама развоја обликована једноставно. Обликовање је резултат примене материјала и изабраног конструктивног решења. На објекту нема сувишних делова, нити оних елемената који немају функцију у конструкцији или функционисању куће. Декорација, уколико постоји, а постоји веома ретко, наноси се касније на већ готов објекат, у периодима одмора или застоја у обављању пољопривредних радова. Конструктивно решење и примењени материјали су уједно и елемент обликовања. На објекту се могу издвојити три карактеристичне области: темељ, корпус објекта и кров. Темељ и кров су код већине објеката и геометријом и

материјализацијом идентични, док се једино разлике које стварају динамику могу приметити у решењу корпуса објекта.

Темељ је по правилу од камена који је зидан уз обилату примену кречног малтера или блата. Посматрано према примењеном материјалу, већа површина је покривена малтером него каменом, и тај однос ствара карактеристичан утисак. Површина темеља је равна и нема посебних испада нити профилације. Камен којим се зида је притесан [Слике 11, 14, 20].

Кров је по правилу четвороводан. Како је објект правоугаон, кров има слеме дужине неколико метара. На слемени се веома ретко срећу декоративни елементи као што је шиба и слично. На крајевима слемењаче нема додатних декоративних елемената. Стреха се завршава равно, без олука или профилисане стрешне летве. Кровни покривач варира од краја до краја. У простору села Годечево, Јакаљ, Варда, где постоје услови, кровови су покривени каменим плочама. У селима Маковиште, Таор, Ренова кровови су махом покривени шиндром, а ако су новијег датума бибер-црепом. Слеме и грбине покривене су само кровним покривачем и немају посебне елементе који покривају истакнуте ивице. Кровни слог код камених плоча јавља се као неправилан, с плочама неједнаких димензија и правилан, с плочама једнаких димензија. Шидра је по правилу сложена у катове, с пером и жлебом. Бибер-цреп је сложен у једноструком слогу [Слике 11, 14, 16–19].

Коријус објекта обрађен је у складу с изабраним конструктивним системом. Код брвнара и талпара, које више не постоје осим на ретким фотографијама, доминантна површина је обрађена у хоризонталним дрвеним елементима. Код полубрвнаре-получатмаре површина је обрађена у дрвеним и малтерисаним партијама. Дрво није премазивано заштитним средствима, тако да временом добија само боју дрвета с патином, а малтерисана површина је кречена у бело. Код бондручних објеката површина зидова је малтерисана и кречена у бело. На површини нема испада нити других профила, а површинска обрада малтера није у коначном слоју обрађена лењиром већ само перашком, те се примећују неравнине које и чине коначан утисак. Врата и прозори на чатмарама, које су се појавиле најкасније, најпре су били у боји дрвета, а затим су бојени у белу или плаву боју [Слике 14-21, 20–31].

Декорације на објекту нема. Конструктивни елементи су уједно и декорација. Ако се примењује декорација, она се аплицира на ступцима и на вратној конструкцији. То се ради након завршетка куће, када време и послови то дозвољавају. Тај посао ради неко од укућана. Декорација је геометријска и настала је као производ алата који се користи, или боље речено који је на располагању. Најчешће су се користили тестера и длето, те произведене форме имају одговарајуће особине. Поред стубова и врата понекада се декоришу и отвори за вентилацију на вајатима и млекарима, или ограда на терасама.

Слика 11. Једнопросторна кућа у бондруку покривена каменом плочом из села Годечево

Слика 12. Једнопросторна кућа у бондруку покривена каменом плочом из села Годечево

Слика 13. Двопросторна кућа у бондруку покривена каменом плочом из села Годечево

Слика 14. Полубрвнара-получатмара покривена шиндром „на копито“ из села Маковиште

Слика 15. Полубрвнара-получатмара покривена шиндром из села Маковиште

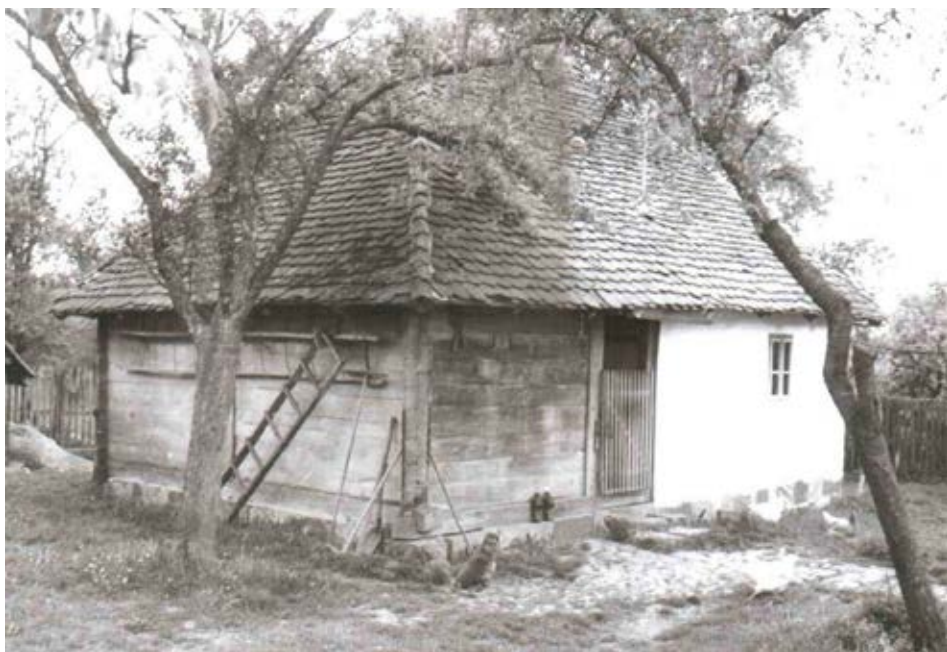
Слика 16. Полубрвнара-получатмара покривена бибер-црепом из села Мионица

Слика 17. Полубрвнара-получатмара покривена бибер-црепом из села Мионица

Слика 18. Полубрвнара-получатмара покривена бибер-црепом из села Парамун

Слика 19. Полубрвнара-получатмара покривена бибер-црепом из села Субјел

Слика 20. Полубрвнара-получатмара покривена бибер-црепом
из села Радановци

Слика 21. Полубрвнара-получатмара из села Брајковићи

Слика 22. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ у целости зиданој из села Годечево

Слика 23. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ затвореној са чела брвнима из села Годечево

Слика 24. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ из села Годечево

Слика 25. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ из села Годечево

Слика 26. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ из села Годечево

Слика 27. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ из села Годечево

Слика 28. Чатмара покривена шиндром „на ћелици“ из села Годечево

Слика 29. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ из села Годечево

Слика 30. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ с искоришћеним таваном из села Годечево

Слика 31. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ с искоришћеним таваном из села Годечево

Слика 32. Чатмара покривена каменом плочом „на ћелици“ с искоришћеним таваном из села Годечево

Слика 33. Зидана кућа покривена бибер-црепом „на ћелици“ из села Годљево

Еволуција куће

Еволуција сеоске куће на анализираном простору само се делимично може пратити кроз сачуване примере. Међутим, користећи примере сачуване у околним подручјима могуће је делимично реконструисати развојни пут који је кућа прешла, од једноделне организације до сложене организације с краја 20. века. Поред евидентирања стања корисно је дефинисати утицаје који су довели до промене. Ти утицаји су се мењали и током времена неки су нестајали а неки настајали. Најважнији утицај чини функција. Она је обликовала простор и потпуно га прилагођавала себи и својим потребама [Слика 34].

Карактеристичне фазе у еволуцији куће

Прва фаза у организацији куће у свом изворном облику није сачувана. И поред тога, може се реконструисати на основу писане грађе. Материјализација објекта могла се извршити на неколико начина: као брвнара или као чатмара. У форми једноставних једнопросторних објеката сачувано је неколико примера у селу Годчево, засеок Биљићи, материјализованих у бондручном систему с испуном. У овој фази на средини просто-

рије, која је уједно објект, налази се огњиште. На једном од зидова налазе се улазна врата. Прозори су мали и покривају висину једног брвна или талпе (код брвнаре), или нешто већи (захваљујући конструктивном систему) у бондруку. Целодневни живот породице одвија се око огњишта, од дневних обавеза до спавања. Мада, постојање других врата неки везују за традиционалне церемонијалне обреде из прошлости, свакако су развој окућнице и потреба брзе и ефикасне комуникације с окућницом имали утицаја на појаву других врата на кући, која су наспрамно постављена у односу на главна врата. Тиме је програм организације куће прве фазе заокружен [Слика 35].

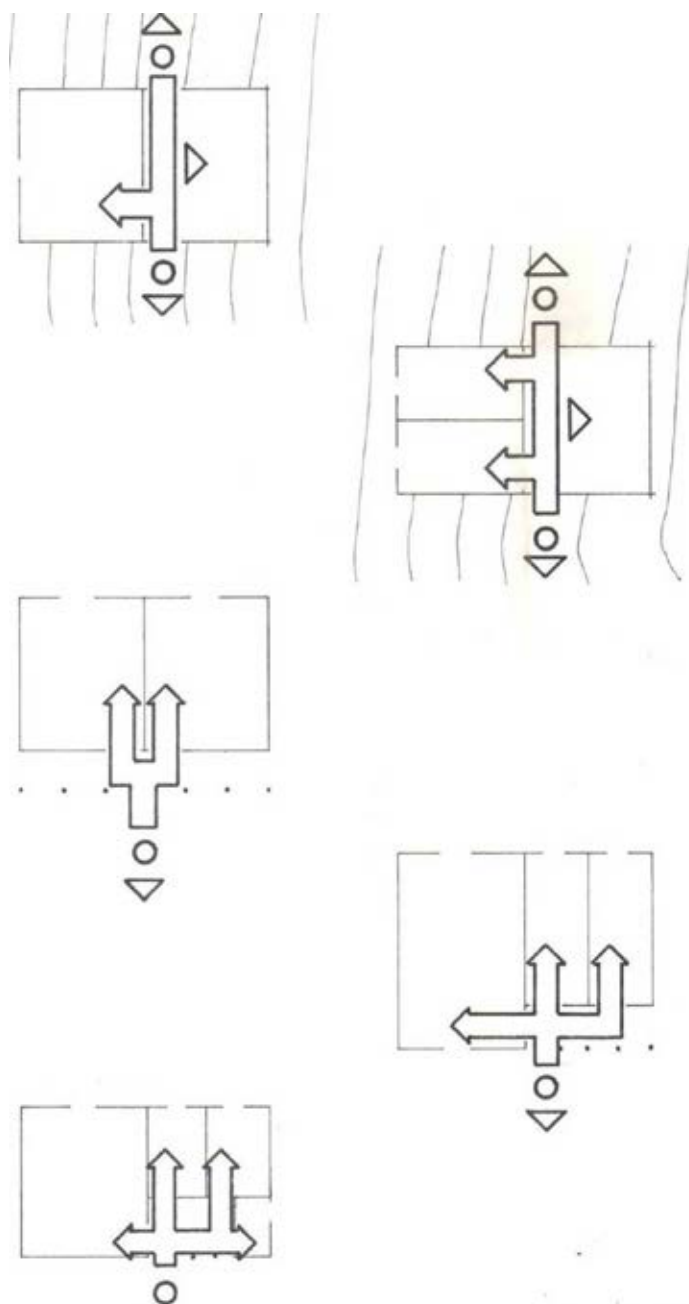
Друга фаза у развоју објекта конституише се поделом једнопросторног објекта на „кућу“ и „собу“. При томе није битно да ли је број соба једна или две, већ је најважнији поларитет који се јавља између просторије за дневне активности и просторије за спавање. Мада цела породица није уживала предности ноћне просторије (и даље је један део настављао да спава у „кући“), подела зона у објекту помоћу зида и врата је свакако велики корак у организацији породице. У оквиру ове фазе постоји неколико варијетета кроз које ова фаза наставља да живи кроз праксу све до 60-их година 20. века. Први варијетет ове фазе је подела собе на две мање просторије које и даље имају исту функцију. Према сведочењима на терену, која су прикупљена током истраживања, у једној соби су спавала „чељад“, а у другој родитељи. Предности овог решења су у великој „кући“ која површином задовољава потребе породице, а недостаци су мале димензије соба. Већина примера који су сачувани има отворено огњиште у „кући“ смештено до преградног зида, а мали број има пећи којима се загревају собе. Оваквих решења има много у полубрвнарама-получатмарам, где су собе реализоване у чатми а „кућа“ у делу с брвнима. Други варијетет је подела основе на три просторије, најпре на пола, чиме се добија велика соба, а затим друге половине поново на пола, чиме се добија мала соба и „кућа“. Оваквих решења има у бондручном али и зиданом конструктивном систему и он је примењиван, као што је речено, до 60-их година 20. века. Утицаји који су довели до оваквог умножавања просторија у објекту, али и повећавања габарита објекта, могу се наћи у повећању економске снаге домаћинства и сређивању политичких прилика у држави [Слика 35].

Трећа фаза у развоју куће почиње с појавом трема. Тешко је дефинисати да ли је трем првобитно био целом дужином фасаде или само у њеном делу. Правећи аналогију с другим објектима на окућници који су доживели еволуцију у исто време као и кућа, као што су магаци, намеће се утисак да се трем пружао целом дужином главне фасаде. У том случају додавање трема представљало је додаток објекту, а не појединачној функцији у кући. Стога све индиције говоре да је трем додат као додаток објекту и да се протезао дуж целе предње фасаде. Примери с једнопросторном организацијом куће и тремом нису сачувани. У новој организацији куће трем је добио улогу привремене оставе за пољопривредне производе или радног места које је раније било у кући, а сада се због

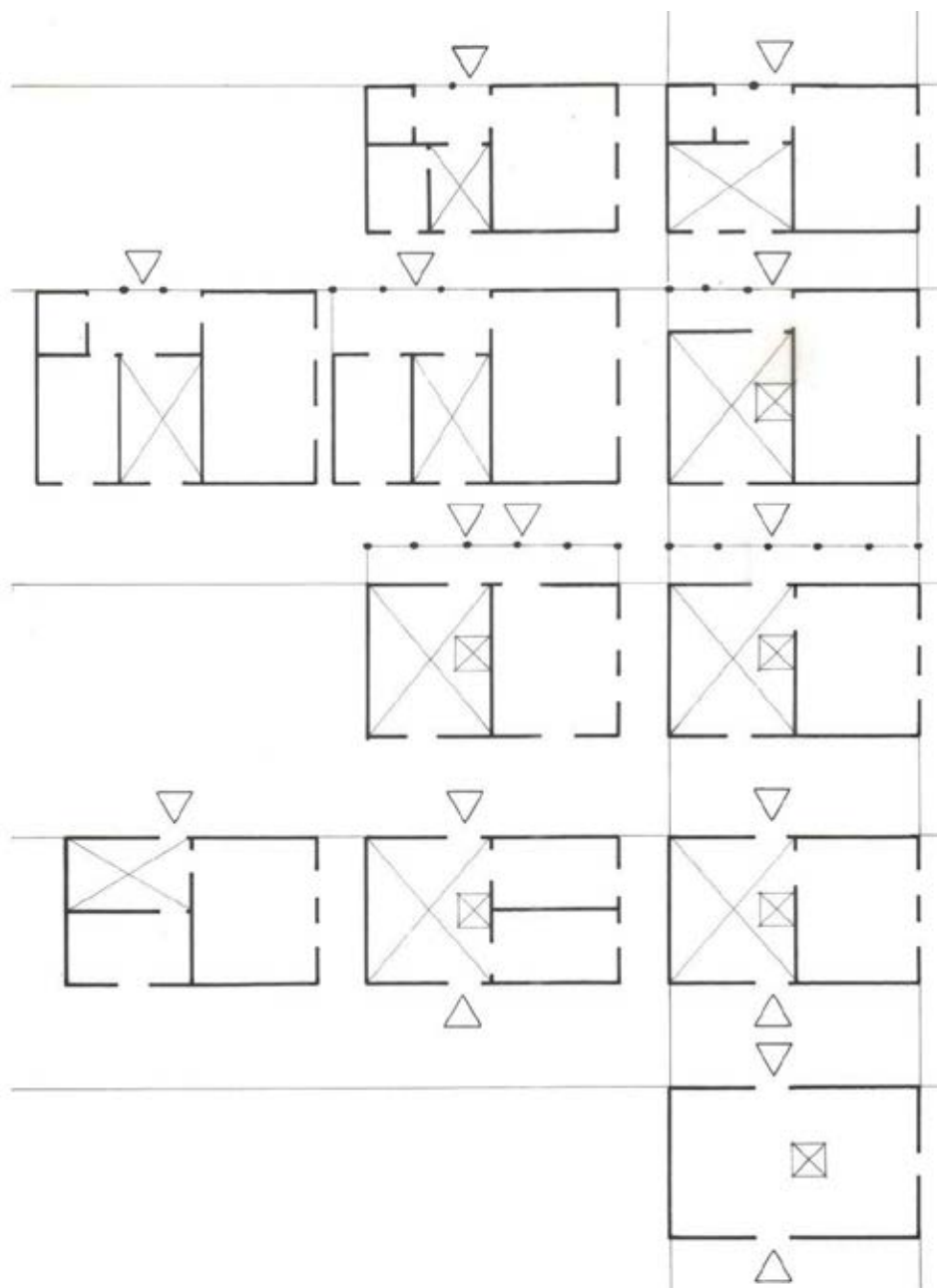
организације више није могло користити. У оквиру ове фазе постоје два варијетета и заснивају се на начину приступа у просторије, односно степен интеграције трема у организацију објекта. Први варијетет се заснива на томе да се с трема приступа у „кућу“ и даље у „собу“. Ово решење указује да је трем једноставно додат на основну организацију објекта, или да нема функционално битне садржаје у улози у кући. Други варијетет карактерише трем преко кога се приступа и у „кућу“ и у „собу“. Трем је функционално више интегрисан у објект тако да, поред улоге у домаћинству, има функцију централне комуникације. Утицај који је довео до појаве трема тешко је и наслутити. Временски се поклапа с крајем 19. и почетком 20. века, које је обележило интензивно ширење шљиве на овим просторима и економско јачање сеоског домаћинства [Слика 35].

Четврта фаза је карактеристична по томе што трем више не заузима целу дужину предње фасаде, већ само њен део. Трем је скраћен, а на његов рачун је проширена соба. Тако настаје организација која садржи велику собу, „кућу“ и трем на делу главне фасаде. Комуникације се заснивају на томе да се у „кућу“ улази с трема а из „куће“ даље у „велику собу“. Међутим, недостатак овог решења је у томе што се комуникација беспотребно увлачи у „кућу“ и то је веома брзо нестало у пракси. Из велике собе је отворена комуникација према трему, тако да трем постаје поново важно кућно чвориште. У оквиру ове фазе постоји неколико варијетета. Први варијетет састоји се од поделе „куће“ на две просторије, од којих је једна соба и у њу се приступа из „куће“ [Слика 35].

Пета фаза садржи прекомпоновање трема, односно функционално некорисног краја. Процес је помогнут губљењем функције трема као радног пољопривредног простора и његовим свођењем само на комуникацију. Угаони део трема претвара се у оставу. Након тога према трему гравитирају велика „соба“, затим „кућа“, а преко ње и мала „соба“ и остава. Трем постаје централни дистрибутивни плато и све више губи функцију радне просторије у кући и добија улогу комуникационог средишта које служи само за потребе комуникације у објекту. У оквиру ове фазе постоје два варијета, који се разликују по томе да ли је „кућа“ подељена на два дела или је јединствен простор [Слика 35].

Слика 34. Схема кретања у зависности од фазе развоја сеоске куће: дводелна кућа, дводелна кућа с подељеном собом, кућа с подужним тремом, троделна кућа с тремом на углу, четвороделна кућа с тремом на средини главне фасаде.

Слика 35. Схема просторног развоја сеоске куће анализираног простора: једноделна основа, дводелна основа с два варијетета, дводелна основа с тремом с једним варијететом, троделна основа с тремом на углу с два варијетета, троделна основа с тремом на средњем делу фасаде.

Упоредна анализа

Архитектура сеоске куће у западној Србији, којој припада и анализирана област, делимично је истражена. Граничне области простора који истражује овај рад на северу су Ваљевска Колубара, на истоку потез Суворора, на југу општине Пожега и на истоку долина реке Дрине.

У овом раду изложени су резултати које је прикупио аутор лично, док ће остали резултати, због рационализације простора, бити само наведени, без илустрација.

Простор јужног дела општине Пожега и северног дела општине Ариље насељава станивништво идентичног порекла и начина привређивања. Куће имају идентичан развој конструктивног система: полубрвнара-получатмара, бондручара и зиданица. Објекти су постављени управно на изохипсе са сутереном, односно „на ћелици“ уколико то дозвољава нагиб терена. Организација објекта је дводелна, односно даља подела простора у објекту врши се поделом најпре собе а затим и на „куће“.

Конструктивно решење је у потпуности идентично као и на истраживаном простору. Темељ објекта је начињен од притесаног камена зиданог у кречном малтеру или благу. По правилу, већа површина зида је покривена малтером. Корпус објекта је решен на неколико карактеристичних начина, с талпама или у бондруку. Кров је четвороводан и покривен каменим плочама, бибер-црепом а постоје и примери са шиндром.

Слика 36. Полубрвнара-получатмара покривена каменом плочом из села Висока код Ариља

Слика 37. Полубрвнара-получатмара покривена каменом плочом из села
Висока код Ариља

Слика 38. Полубрвнара-получатмара покривена каменом плочом из села
Висока код Ариља

Слика 39. Чатмара покривена каменом плочом из села Висока код Ариља

Слика 40. Чатмара покривена каменом плочом из села Висока код Ариља

ЗАКЉУЧАК

Кућа у селима на јужним падинама планине Повлен почела је свој развој крајем 18. века, с досељавањем првих становника из Црне Горе и Херцеговине, а затим из Осата (источна Босна). У организацији и изградњи станишта на овом простору досељеници су примењивали знања и вештине које су стекли у претходном станишту. Тако су прве насеобине личиле на села или градове одакле су они потекли. Природни услови на новој локацији дефинисали су опсег грађевинских материјала који се могу уградити у сеоску кућу. Тек у другој половини 19. века развој сеоске економије донео је масовни прелазак са сточарства на ратарство и ширење гајења шљиве. Нове делатности су донеле нове изворе утицаја на организацију сеоске куће. Спор развој саобраћаја и државне управе имали су утицаја на кућу највише у домену конструктивног решења. У наведеном периоду породични живот се најмање променио и тражио је од куће јасан оквир који она мора да испуни. Начин преношења знања и вештина грађења сеоске куће током 19. века није стицај у школи већ на градилишту, где су старије занатлије поучавале младе. Овај век су обележиле грађевинске групе из Осата које су сваке године долазиле у Србију да граде куће старим и новим насељеницима и они су примењивали свој образац у организацији и обликовању куће. Тек почетком 20. века кроз школство долазе европска искуства у грађењу. Коначан збир свих утицаја на развој сеоске куће може се пратити на основу сачуваних објеката на терену и писане грађе. Такође, на основу сачуваних примерака кућа могу се установити преломне тачке, када је развој сеоске куће прелазео из једне фазе у другу. Знања о утицајима који доводе до промена у организацији и архитектури сеоске куће могу помоћи разумевању стања у архитектури села у 21. веку.

Обликовање куће је производ конструктивног система и коришћеног материјала. Темелји и кров су једнако решени код свих објеката, док су измене примењене само на корпусу објекта. Темелј је од притесаног камена зиданог у кречном малтеру или блату, где је доминантна површина она која је под малтером. На темелју нема профилације и испада. Кров је четвороводан, са слемомом и стрехом која је око 60 цм испред фасадне равни. Кровни покривач су камене плоче (сложене у неправилном и правилном слогу), шиндра (обрађена као издужена или с полублим завршетком) и бибер-цреп. Нема покривача по слемени и грбинама. Корпус објекта резултат је материјала и конструктивног система. Најједноставније решење је с брвницама и талпама који се слажу хоризонтално. Дрво временом добија боју природне патине. Полубрвнара-получатмара има фасадну површину делом обрађену у дрвету, а делом је малтерисана и кречена у бело. Чатмаре имају целокупну фасадну површину малтерисану и кречену у бело. Столарија, врата и прозори у првој фази су у боји дрвета. У другој фази прозори се боје у бело или плаво. Декорације нема, осим на ступцима или на довратницима или крилу врата. Уколико постоји, декорација је додата касније, након завршетка објекта, у периоду паузе у пољопривредним радовима.

Сеоска кућа простора јужних падина планине Повлен у потпуности је део архитектуре ширег простора западне Србије. Својом организацијом, конструктивним решењем, материјалима и обликовањем, сеоска кућа је драгоцен документ развоја архитектуре, начина живота и борбе за освајање слободе народа који ју је створио. Васпитање и морал нас уче да морамо показати дужно поштовање према жртви коју су наши преци поднели и према остварењима која су постигли.

ЛИТЕРАТУРА

- Дероко, Александар. *Фолклорна архитектура у Јужославији*, Београд 1964.
 Дероко, Александар. *Народно неимарство*, 1–2, Београд 1968.
 Којић, Бранислав. *Архитектура српског села – Шумадија и Поморавље*, Београд 1941.
 Којић, Бранислав. *Сџара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949.
 Крстановић, Божидар. Динарска дводелна кућа у области источне Србије – прилог за типологију народног градитељства Србије, *Гласник Етнографског института САНУ*, 49, 2000, 207–216.
 Крунић, Јован. Динарска дводелна кућа – њен значај и развој, *Ужички зборник*, Народни музеј Ужице, 12, 1983, 354.
 Кузовић, Душко. Народна градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, Народни музеј Ужице, 25/26, 1996/97, 365–380 + 14 табли.
 Павловић, Доброслав. *Цркве брвнаре у Србији*, Београд 1962.
 Павловић, Љуба. *Ужичка Црна Гора*, Београд 1925.
 Павловић, Љуба. *Соколска нахија*, Београд 1930.
 Петровић, Ђорђе. *Народна архитектура: докато и чардаци*, Београд 1955.
 Пешић, Благога. О пропорцијама динарске куће. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 15, 1991, 109–112.
 Солдо, Шпиро. *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Београд 1932.
 Финдрик, Ранко. *Народно неимарство*, Сирогојно 1995.
 Финдрик, Ранко. *Динарска брвнара*, Сирогојно 1998.
 Финдрик, Ранко. *Вајати знамење младости*, Сирогојно 1999.
 Цијић, Јован. *Балканско пољопривредство*, Београд 1966.
- Kadić, Muhamed. *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1967.
 Karanović, Milan. О типовима кућа у Bosni, *Glasnik zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo, 39, 1927, 207–217.
 Kuzović, Duško. Folk architecture in Kosjerić, International conference *Architecture and urbanism at the turn of the III millenium*, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, 1996, 589–595.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

- Слика 1. Мултисофт – Ужице, некад и сад.
 Слика 2-40. Аутор.

COUNTRY HOUSES
ON THE SOUTHERN SLOPES OF POVLEN:
1800–1970.

by

DUŠKO KUZOVIĆ
10 Kosovska Street, 31000 Užice, Serbia
E-mail: dkuzovic@gmail.com
urbanizam@ptt.rs

SUMMARY: Houses in the village area on the southern slopes of Mt. Povlen began their development in the late 18th century with the arrival of the first settlers from Montenegro and Herzegovina. In the new habitat, the immigrants were applying knowledge and skills acquired in villages they came from. Natural conditions at this new location offered them wide range of construction materials. Rapid economic development stimulated the transition from livestock to farming and more intensive plum growing. New activities influenced in a new way the shape of rural houses. Slow development of transportation and public administration also influenced in a certain way the house forming. At the same time, organization and relationships within the family remained almost the same. All the influences on the development of rural houses can be traced in the saved objects on the site and in written materials. Based on the objects on the site, breakpoints from one stage to another could be established. Knowledge in this very area may help to understand the 21st century village architecture. Objects presented in this paper were recorded for personal project from 1996 to 2000.

KEYWORDS: country house, vernacular architecture, ruralism, rural area housing, country household

UDC 323(4)''19/20''
UDC 327(4-672EU)
UDC 330.342(4-672EU)
DOI: 10.2298/ZMSDN1343355R
Оригинални научни рад

БРИСЕЛСКА ДЕСПОТИЈА И ОДВРАТНЕ
УЉУДНОСТИ
Осврт на књигу Ханеса Хофбауера *Наручена истина*
– *куиљена љравда* – *Колонијализам Евројске уније*,
Јасен, Београд 2012.

СЛОБОДАН РЕЉИЋ
Компанија „Новости“
Трг Николе Пашића 7, Београд
E-mail: relicars@gmail.com

САЖЕТАК: Жртве економског експанзионизма Запада после пада Берлинског зида била су источноевропска друштва којима су државе разорене а она опљачкана. Ширење Европске уније на исток у ствари је потчињавање половине европског континента интересима и логици западноевропских компанија. Брутална експанзија, у којој циљ оправдава средства, сада као бумеранг доноси угрожавање основних вредности либералног друштва уопште. Тако се законска забрана јавне сумње у пресуде Хашког трибунала о догађањима у Сребреници јула 1995. претвара у угрожавање слободе штампе, враћа вербални деликт, па чак и историјска истраживања неумитно упућују на једну једину истину.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мисија, нова глобална аристократија, колонијална демократија, експерти, безбожништво

Ако бисмо тражили сажетак ове књиге аустријског економског историчара, он би стао у једну реченицу негде с половине овог дела: „Секуларни универзализам, који, попут римског папства, не трпи никакав релативизам, постао је основа једне нове мисије која треба да донесе и у последњи кутак света вредности као што су демократија и тржишна привреда, а да се притом не узимају у обзир никакве локалне односно националне или религијске специфичности.“ [Хофбауер 2012: 120].

Овај универзализам је, истини за вољу, подигнут на протестантизму као побуну против папства и протестантској етици у којој лежи, како је тврдио Макс Вебер, дух капитализма. Али како оно што настаје никад није без јаких трагова претходника, тако је у негацији папства сачувано оно основно из папства и његове мисије – одсуство воље да се трпе други и другачији као себи равни. Зашто би хришћанин желео да преобрати Индуса на хришћанство, питао се Махатма Ганди, један од ретких међу

милијардама људи на планети које су западни хришћани имали стрпљења да слушају као себи равног, и пошто из свог културног обзора није могао да смисли одговор, додавао би уместо тога још једно питање: Зашто [хришћани] нису задовољни ако је Индус добар или побожан човек?

Западни свет дели човечанство на „ми“ и „они“, што наравно не би било ништа историјски необично да се овде „они“ не разумевају као недостојни и по основу старог обрасца постављени у позицију „алатке која говори“. Јер – као што нам показује историја либералне демократије, и поред свог најзаноснијег обећања за нови век у три речи – путоказа *Liberté, égalité, fraternité* – у земљама првог реда увек захтевају да други народи плате, ма којим путем ишли – политички, друштвено и економски – за оно што западна друштва уживају.

Важно је разумети да „секуларни универзализам“ у овој фази није *атеистички* – јер атеизам јесте негирање Бога, али он не избегава прелазак на разне појавне облике световне религиозности, која подразумева и веру и ритуале. „За оне који су се родили у атеизму, то је вера као и свака друга. За правог атеисту способан је само онај који је некада био верник“, говорио је Ајнштајн. Ово данашње стање пре је *безбожништво* које се своди на инфантилно обожавање Златног телета, из узвишене библијске митологије сведеног сада на америчку зелену новчаницу. То безбожно стање карактерише одсуство морала, презир према обичајима и коренима и истрајна је негација природног реда.

Нова мисија која креће из таквог центра треба да *донесе* „и у последњи кутак света вредности као што су демократија и тржишна привреда, а да се притом не узимају у обзир никакве локалне односно националне или религиозне специфичности.“ Мисионари су распоређени по мисијама које се нападно оправдавајуће зову *NGO (non-governmental organizations)* или *nonprofit organization*. Невладине или непрофитне организације носе у називу напомену да, наводно, нису под покровитељством државе или корпорација. Ово је у реалности само мимикрија, нека врста вешто кројене маскирне униформе која се навлачи организацијама које управо раде за ова два сегмента западног друштва у његовом походу на задобијању пре свега сировина и јефтине радне снаге, али је њихов учинак већи (а по мисионарска подручја погубнији) кад се уклони тај озлоглашени део у процесу легитимисања.

Представљене као независне, на нивоу грађанских иницијатива и наводно неупрљане новцем, те организације лакше долазе до срца невиних жртава које се траже међу искорењеним, атомизираним и маргинализованим грађанима незападног света. Мисионари раде с „паганима“, за чија знања држе да су неупотребљива, примитивна и инфериорна. Они су за Запад, као Робинзонов Петко, свет припрост и наиван, а недорастао да слободно одлучује и о сопственој судбини. Западне државе се у граничним ситуацијама појављују као онај одлучни човек у пругастом оделу из чувеног Кополиновог филма *Кум* који за своје „партнере“ има „понуду која се не може одбити“. У односима с тим незаштитеним светом само учешће западног партнера носи обавезујуће решење, које по логици ствари пре свега

брине о интересима Запада. Последњи случај са Србима са севера Косова и Метохија, веома је илустративан пример у немалом и безумном низу.

Тако је неспорно да се у „четвртом свету“ (А. Панарин), „свету презрених“, Линколнов кредо демократије, да је реч о „владавини народа, од народа и за народ“, појављује као заводљиви одсјај давно пале звезде, а на сцени је „манипулативна демократија“, како је то шездесетих година прошлог века утврдио Рајт Милс (Charles Wright Mills). То је свет у коме постоје чобани и овце, али чобани више и не морају много да користе батину, јер је сад примереније хранити овчију машту шареним лажима и употребљавати свакодневно и неограничено медијски манипулативни потенцијал.

Сада се јасно показује да је у политичко-социолошком смислу то тачно описао Херберт Маркузе (Herbert Marcuse), који је у превирањима 1968. тврдио да у западним друштвима *нема реалне опозиције*. Позиција и опозиција су две маске из истог театра манипулације. „Тоталитарне тенденције једнодимензионалног друштва чине неефикасним традиционалне путеве и средства – можда чак и опасним, јер они гаје илузију о народном суверенитету. У тој илузији је и нешто истине: ‘народ’, раније фермент друштвене промене, промијенио је своју позицију, постао је фермент друштвене кохезије“ [Marcuse 1968: 234]. Испод површине се гомилају „одбачени и аутсајдери, експлоатирани и прогоњени“ и основни је циљ да они остану атомизирани и неорганизовани. „Кад се сакупе и излазе на улице, ненаоружани и без заштите, да траже своја елементарна грађанска права, они знају да их чекају пси, каменице и бомбе, затвор, концентрациони логори, чак и смрт... Они егзистирају изван демократског процеса; њихов живот је најреалнија и најнепосреднија потреба за докрајчењем несносних услова и институција“ [Marcuse 1968: 236]. Те шездесете су некако претурене преко главе. Онда је деведесетих дошао лом на Истоку, па је оно „што не указује да ће то бити добар крај“ [Marcuse 1968: 236] одгурано у даљу будућност. „Затварање политичког универзума“ кад „превлда угодна, уходана, разумна, демократска неслобода“ [Marcuse 1968: 21] претворило је Европу у америчку духовно-интелектуалну (практично антиинтелектуалну) колонију чији је главни идеал *демократија две џарџије* – исто расцепљено на два дела која се стално састављају. Као економска основа појављује се корпоративни капитализам, у коме су конкуренција и предузетништво само копрене састављене такође од шарене лаже, а коју, као оно лажно цареве одело, плету хипертрофиране медијско-пропагандне структуре које јавну сцену претварају у циркуску шатру, лидере у акробате, а народ у блазиране и опчињене обожаваоце.

Кредо „тржишне привреде нескривено (се) представља као економски експанзионизам најснажнијих капитал-група“ [Хофбауер 2012: 120], па се после фазе примиривања, коју су донеле антиколонијалне револуције почела поново подизати права природа западне цивилизације, која је, како је то давно утврдио Торстен Веблен (Thorstein Bunde Veblen), „пљачкашка“. То је њена природа, која варира од колонијализма, неоколонијалне пљачке до – неолибералног глобализма.

Овим светом, у ствари, у последњој фази владају банкари и корпоративни капитал. У потрази за профитом, а нема неке претпостављене количине која би могла задовољити ту похлепу, тај свет порађа транснационалну елиту – којој је лаптоп важнији од Гетеа, Шекспира и Достоевског, заједно. Сви ти извођачи радова су, у крајњој линији, део „нове глобалне аристократије“ (Кристофер Лаш – Christopher Lasch), коју одликује „континуирана фасцинација капиталистичким тржиштем и њихова френетична потрага за профитом“ [Лаш 1996: 36–37]. Они наступају као некад хистерични трагачи за златом, чији животни циљ стаје у немогућност да се одупру зову преконоћног богаћења. А „њихова лојалност је – ако тај израз у овом контексту већ сам по себи није анахрон – интернационална, а не регионална, национална или локална“ [Лаш 1996: 37].

Цену подизања нове глобалне класе платили су и плаћају средња и радничка класа. Борба против новог паразита много је сложенија него у класичном буржоаском друштву. Данас више није проблем у томе да контрола над њом постаје немогућа – што суштински угрожава основни концепт демократије – већ је „реч о вероватноћи да ћемо изгубити националну демократију, а добити отуђену и арогантну, глобалну аристократију“ [Антонић 2008: 254].

Тиме се позабавио Александар С. Панарин (Александр Сергеевич Панарин), руски социолог, који је с тим слојем у распаднутој Русији имао ретко експресиван искуствени контакт. Он указује на кључну особину нове елите на европском Истоку („западњака“, „модернизатора“, „европејаца“): она „неће да чека резултате модернизације заједно са сопственим народом, већ хоће одмах да живи у ‘богатом цивилизацијском простору’ као кооптирани члан глобалног елитног друштва“. Тај део друштва стално прети одласком, а иначе се „школује и лечи у иностранству, забавља се у иностранству, духовно живи у иностранству. Стога она која треба да брине о благостању народа више уопште није заинтересована за домаће школе, болнице или позоришта“ [Панарин 2001].

Као последица те „издаје елита“ настаје стање за које је и „трећи свет“ нешто – и Панарин то назива „четврти свет“ или „простор одбачених“. Тим светом се влада системом који је хибрид, али еклектичне структуре, и он се мирне душе може звати *колонијална демократија* [Зиновјев 1999]. То смо, без сумње, и ми данас, српско друштво – „четврти свет“, „презрени на свету“, „простор одбачених“.

Наша *садашњост* је: земља изгубљених илузија. Земља којој черупају територију. Земља народа на чијим мозговима бар три деценије ради најразрађенија „индустрија свести“ у историји. Пљачкани смо до просјачког штапа. Наша *прошлост* се реинтерпретира, на разним странама и од разних институција и личности. Наши средњовековни владари су деисторизовани и проглашени митовима и легендама. Наши борци за слободу, попут Гаврила Принципа, проглашени су глобалним „терористима“, и то од оних који су, без потребе да се то прикрива, држали Гвантанамо, који су демократију успоставили у крви, који су покренули два светска

рата, који су на свим континентима иза себе остављали разорена друштва, глад, болести, сиромаштво као усуд.

Нашу *скору историју* не пишу историчари, већ фаланге поверљивих судија које су се некад заклињале на – независност судијске улоге. Хашки суд је обећавао катарзу, правду, а завршио као централни и национални историјски институт који суди по праву Силе да проглашава кривце, не марећи за аргументе и без намере да стави траку преко очију и – суди. Ханес Хофбауер (Hannes Hofbauer) даје нам *другу димензију* овог поступка, коју ми из своје мишје рупе тешко можемо да видимо: то претварање купљене правде се *прво ради на провинцијама*, а народ у Центру аминује, верујући како су ти провинцијалци кретени, идиоти, и нецивилизоване будале, а онда „мечка заигра и пред њиховим вратима“. Јер, илузија је веровати да моћ која се једном отргне контроли може пожелети да буде ограничена.

Хофбауер нам сликовито и убедљиво даје ту димензију. Можда је најубедљивији аргумент за то пример који се наводи у књизи, а односи се на случај швајцарског магазина *Национ (La Nation)*. Магазин је 11. априла 2008. поводом једностраног проглашења независности Косова објавио текст под насловом „Медијско линчовање Срба“ (Le lynchage médiatique des Serbes). У том тексту постоји међунаслов „Псеудо-масакр Сребреница“ (Le pseudo-massacre de Srebrenica). „Двојица новинара Николас де Араујо (Nicolas de Araujo), и Денис Рамелет (Denis Ramelet) су... изразили жестоку сумњу у званичну верзију броја жртава од 8.000 муслимана и цитирали извештај АФП од 13. јула 1995. у којем уопште није било речи о масакру, нити о геноциду већ само о ‘заузимању града Сребренице’ за време којег је генерал Ратко Младић наредио евакуацију цивила, жена, деце и старих као и заробљавање свих за борбу способних мушкараца... У једној реченици аутори изражавају сумњу у истину која се протурала као непобитно важећа у већини земаља Европске уније о масакру у Сребреници, наводећи при том изабрану литературу и крећући се у оквиру дебате која се води и другде“ [Хофбауер 2012: 237–238]. Био је то довољан разлог да тужилац подигне оптужницу, а „према мишљењу суда, грубо ублажавање и груба тривијализација злодела довољан је разлог да се покрене судски процес“ [Хофбауер 2012: 238].

Кад је видео да ђаво однео шалу, издавач Жан-Блез Роша (Jean-Blaise Rochat) у априлу 2010. јавно „устаје против критике и оптужби за порицање злочина указујући на то да је часопис непосредно после објављивања инкриминисаног чланка ставио на располагање довољно простора за изношење супротних ставова... Из саопштења главног уредника се види чуђење што је савремена анализа конфликта у Југославији у међувремена доспела у судницу“ [Хофбауер 2012: 238]. Иначе, часопис се није истрајно бавио балканским превирањима, јер се ради о локалном гласилу *Ligue vaudoise*, „политичког десничарско-конзервативног покрета основаног 1931. који се залаже за осамостаљење кантона Waandt“. Али у „кратком судском поступку... утврђено је да су часопис и два новинара прекршили

законску норму која се односи на антирасизам и то у четири тачке“ [Хофбауер 2012: 239].

И онда – у трену! – Декартов *Cogito ergo sum*, велика достигнућа просветитељства, Жан Жак Русо, Гете, Џон Милтон, Ниче, Кјеркегор, Џон Стјуарт Мил, достигнућа великих револуција, слобода говора, независно судство, право на опонентско мишење ... све то је помело једно судијско веће на тужбу да су новинари много „грешни“ иако нису, како је мислио јавни тужилац Жан Трекани (Jean Treccani), имали „никакву субјективну расистичку намеру, нити се она код њих може препознати. Међутим, упркос томе он је ипак видео у њиховом делу прекршај законских прописа о антирасизму и сматрао да је испуњен услов да се тај прекршај сматра кривичним делом... Дакле, у Швајцарској изношење мишљења које одудара од званичног представља вербални деликт и мора се за њега одговарати“ [Хофбауер 2012: 240]. Иначе, захтев за покретање поступка против двојице новинара и магазина „покренуло је швајцарско одељење Друштва за угрожене народе као и удружење Track Impunity Always“ [Хофбауер 2012: 240]. Дакле, NGO сектор.

Издавач и два новинара тужени су зато што доводе у питање једном за свагда донесену истину на Хашком трибуналу! Ниједно од многих питања која могу оспоравати западну званичну истину – судску одлуку о Сребреници – није ни поменуто на швајцарском суду. Јер – „пошто су судови у Хагу већ прописали за сва ова питања истине, у Лозани су сматрали да више уопште није потребно разматрати садржај таквих питања“ [Хофбауер 2012: 239]. Западни корпоративно-политички естаблишмент је стигао дотле да користи Балкан да би и код себе подигао земљу Орвелијану, чија су правила цинично скицирали Замјатин, Хаксли и Орвел. То је свет који је у нијансама и детаљима описао Франц Кафка. У научној пројекцији будућности тог света Освалд Шпенглер је писао *Пројасија Запада*. Објаснити како је овакав развој догађаја могућ спада у најсложеније мисаоне напоре данашњице. Ханес Хофбауер је то чинио из једног угла. Из угла успостављања нечега што би се могло назвати правничким тоталитаризмом: тј. како се пут нашег сазнања историје и односа према слободи мишљења свео на судијске одлуке. Како јарка светлост великог западног идеала „правне државе“ прави од слободног грађанства слепце или људска бића која се лако одричу права да слободно мисле и износе своја виђења.

Једно од објашњења за то је чињеница да овим светом владају људи чија је основна особина *одвојености од основног легијимитијеија* (политички лидери одвојени су од народа, организатори производње су одвојени од својине, а зналци од хуманости).

А) Манипулативно изабрани лидери народ доживљавају као „нужно зло“. Они се у ствари слажу и живе с оним што је двадесетих година прошлог века говорио Едвард Л. Берниз (Edward L. Bernays), кога данас зову „оцем ПР-а“, да би „вероватно било боље да уместо пропаганде и специјалних расправа имамо комитет умних људи који би бирали наше законодавце, диктирали наше вођење јавно и приватно“ [Bernays 1928: 12],

али ми (Американци) смо изабрали супротно – методу отворене конкуренције. „Организујући тај хаос“, „ми“ то морамо чинити с „разумљивом мекоћом“. Зато „слободна комуникација“ мора бити креирана од стране „вођства и пропаганде“. Јесте, признаје Берниз, да су неки феномени „тог процеса на удару критике – манипулација вестима, инфлација личности и свеопшта бука у којој се политички и комерцијални производи и друштвене идеје доносе пред савест маса. Поједини институти којима се јавно мњење организује и фокусира могу бити неприхватљиви. Али те организације и фокусирање су потреба свакодневног живота“ [Bernays 1928: 12].

Како се то у свакодневном животу организује? Просто: „Наша мишљења су (споља) обликована, наши укуси су (споља) формирани, наше идеје су нам сугерисане, и то највише од људи о којима никад ништа нисмо чули“, објашњавао је Берниз. „Организовање хаоса“, како Берниз дефинише демократију, посао је „невидљиве владе“. А како су они стекли то право да „манипулишу нама“? Берниз то објашњава у једној реченици: „квалитетом свог природног (урођеног) лидерства, способношћу да нас снабдевају потребним идејама и кључном позицијом у друштвеној структури“ [Bernays 1928: 9]. Тај процес је данас, уз технолошка унапређења медија, усавршен до размера које је и сам Берниз тешко могао замислити. Демократија је данас – манипулативна. Народи не зависе од информација него од суштинске и непрестане социјалне пропаганде.

Б) Менаџери којима је у опису посла бескрупулозност организују савремену капиталистичку производњу. Кад је у капиталистичком друштву управљање средствима за производњу одвојено од власништва, „одузета је животна снага самој идеји својине“. Јер власник акција, чије се власништво своди на притискање да се исцеде што веће дивиденде – неважно је шта се и како производи – реално, како је то сликовито описао Јозеф Шумпетер (Joseph Alois Schumpeter) још пре више од пола века, „губи вољу да се бори, економски, физички, политички, за ‘своју’ фабрику и своју контролу над њом и, ако је потребно, умре на њеним степеницама“ [Шумпетер 1960: 210]. За разлику од њих менаџер је „спреман да умре“ само за бонусе и уговоре који обећавају зараду непропорционалну напору, а и знању. Та промена је далекосежна, јер утиче „и на став радника и јавног мњења уопште. Власништво... лишено своје функције и у коме не постоји власник, не оставља никакав утисак и не изазива моралну приврженост као што је чинила витална форма својине“. Више нема „предузећа“, већ је реч о „савршено бирократизованој гигантској индустријској јединици“ која експроприше мале и средње фирме и њихове власнике, а „на крају исто тако потискује предузетнике и експроприше буржоазију као класу“ [Шумпетер 1960: 200].

Педесетих година прошлог века Рајт Милс је уочио промене на управљачкој класи, тзв. белим крагнама, односно пре свега међу највише рангиранима међу њима: „Некада су у Сједињеним Државама *йословни људи* били људи уједно интелигентни и осећајни, тако да је *владајућа елиџа* у *знајној мери била исто шито* и *културна елиџа* или су се те две елите у

својим знатним секторима поклапале“ [Милс 1964: 446]. Међутим, кад друштво почива на неконтролисаном *моћи* и концентрисаном *богајисџиву*, оно *знање* које је потребно за сервисирање организоване производње постаје нешто што само омета „просперитет“. Последица тога је друштвена дегенерација богатих и моћних у „културну сиротињу“ (Милс): „С обзиром на чињеницу да се *усџех заснива на одсусџиву морала*, можда овако и мора да буде, али оно што донекле у вези с овим забрињава“, упозорава Милс, „јесте то да ти људи нису у стању ни да се бар донекле осете постиђеним... због свог менталног формата“ [Милс 1964: 447]. Мањак знања се надокнађује употребом све суровијих техника управљања и све већим ниподаштавањем људских слобода које, иако егзистирају у прописима, лутају друштвом као несмирени духови.

Менаџмент је, иначе, појам који пре свега обухвата америчко поимање управљања производњом. Јер, док је за Адама Смита и Џона Стјуарта Мила „менаџмент“ био *џроцес* у који су укључени „менаџери“ као личности, у америчком погледу „менаџмент“ не значи само процес „него и менаџере као посебну класу у друштву. Та класа 1) није власник бизниса, али продаје своје вештине да ради на месту власника, и 2) не производи ништа лично, али је незамењива у обезбеђивању мотивације других да производе. Чланови ове класе заузимају места високог статуса и многи амерички дечаци и девојчице желе то место. У Америци менаџер је *кулџурни херој*“ [Hofstede 1993: 83].

В) Експерти су зналци који су, за разлику од интелектуалаца, своја знање одвојили од морала и друштвене одговорности. Традиција и велике вредности друштва за њих су мртви. У 18. веку Џон Милтон је оставио западној цивилизацији у аманет да „истина и поимање нису роба коју можемо монополисати... Ми никако не смемо свеколико знање начинити обичном робом, не смемо га означавати и надгледати као што то чинимо са сукном и балама вуне“ [Милтон 1990: 56]. А управо се то десило. Знање је роба коју *ексџерџи* или *аналиџичари* продају као револвераши на Дивљем западу своју вештину ликвидације наручиоцу непожељних људских бића. По Оксфордском речнику из 1980. *ексџерџи* је „особа специјалистичких знања, вештина или тренинга“. Експерти се не баве целином, њих не муче моралне дилеме, они ће своја знања претварати у некакав критички приступ само ако наручилац пројекта на коме раде то од њих тражи.

Експерт је, у ствари, биће које је настало од Винстона Смита из „1984“. Он је некад сумњао, интересовало га шта је иза „телеекрана“, али је онда ухваћен, био је „на оптуженичкој клупи, признавао све, проказивао сваког. Корачао је ходником обложеним белим плочицама, с осећањем да хода по сунцу, и с наоружаним стражаром за леђима. Дуго очекивани метак му је продирао у мозак... Низ нос му поцурише две сузе с мирисом цина. Али било је у реду, све је било у реду, борба је била завршена. Био је извојевао победу над собом. Волео је Великог Брата“. После тога, више нема разлога веровати да би се без озбиљног преокрета, који је у оваквој структури западног друштва без радикалних метода немогућ, то дру-

штво могло реално суочити с дубоким историјским опадањем. Без критичких интелектуалаца као да се затвара круг и даје за право онима који слуте „нову парадигму“, о којој се најдиректније изјаснио Имануел Волерстин (Immanuel Maurice Wallerstein): „Живимо у доба транзиције из нашег постојећег светског система, капиталистичке светске економије у неки други светски систем или системе... Нећемо присуствовати једноставној, опуштеној политичкој дебати, пријатељској дискусији међу момцима из хора. То ће бити борба на живот и смрт. Јер ми говоримо о постављању темеља за историјски систем који ће постојати наредних 500 година“ [Волерстин 2000: 80].

Експерти у кризама не могу бити од помоћи. То су „затворени умови“ који знају све о воденици у тренутку кад долази време открића парне машине. Они нису ни учени да слободно мисле. То су извршиоци. Увежбани техничари. Можда врхунски професионалци, али само извршиоци. Друштво касног капитализма је окупирано таквом памећу. Али проблем губитка моћи цивилизације не могу решити евнуси. У том Пантеону, поред економиста, све важније место – на шта посебно указује ова Хофбауерова књига – заузимају правници. „Судови се већ одавно више не позивају само да решавају сукобе међу члановима друштва, што је одувек била њихова исконска функција. Они све више замењују процесе стварања политичког мишљења, мешају се у одговарајуће расправе – наравно увек кад их на то наведу наредбодавци или сарадници друге врсте – и на тај начин сами стварају друштвене истине о којима се политички уопште или недовољно расправља“ [Хофбауер 2012: 222]. Такозвани „рат против терора“, на пример, искоришћен је да се у западна друштва уведе и право кажњавање против претпостављених незаконитих акција оптужених, тако „став (постаје) предмет судског процеса“, а „овакав непријатељско-кривично-правни приступ скрива аутоматски у себи опасност да се кажњава због мишљења... Кључно питање гласи: Ко је тај који дефинише непријатеља?“ [Хофбауер 2012: 227].

Институт *иревенџивног иришвор* подразумева да је довољно да полиција процени да неко спрема кривично дело па да га стрпа у затвор. У другим земљама, и другим временима, пре него што су Европска унија и Немачка „узнапредовале“ до ове фазе, да би неко доспео затвора мора бар да – започне извршење кривичног дела. Занимљиво је да у земљи незаборавног историјског искуства – где је „највише злоупотребљавано овлашћење Гестапоа свакако било *Schutzhaft* или ‘заштитни притвор’ – еуфемистички израз за лишавање појединаца слободе без икаквог претходног судског поступка, што је био чест случај приликом депортација у концентрационе логоре“ [<http://sr.wikipedia.org/sr/Gestapo>] – огромна већина правника не налази никакве сличности између овог проказаног и новог правног института. И ретко који од њих налази неки проблем у томе. „Инстанца која је овлашћена за такву дефиницију (ко је непријатељ и зашто, прим. С. Р.) и која у крајњој консеквенци почива на војној сили омогућава инструментализацију правосуђа пре и после доношења одлуке“ [Хофбауер 2012: 228]. Управо у овој тачки се додирују антитеро-

ристички параграфи и вербални деликт. И притисак на могуће починиоце и њихове симпатизере и притисак на мишљење или став који се не слажу са одлуком суда могу да „поткопају владајуће, хегемону виђење и званичну оцену“. Зауостављање тих потенцијала представља „на изврстан начин врх опште тежње за претварањем друштвене интеракције у предмет права, суђења“ [Хофбауер 2012: 228].

У том контексту има сликовитих епизода. На пример, промена односа представнице правосуђа немачких слободних либерала (FDP) Сабине Лојтхојсер-Шнарренбергер (Sabine Leutheusser-Schnarrenberger) према третирању рата НАТО против СРЈ. Она је почетком 2005. оштро критиковала огрешења своје колегиници из СПД Бригите Циприс (Brigitte Zypries), тада немачке министарке правосуђа, „која је захтевала кажњавање полицаја ратних злочина и геноцида“ и легализовање тога у правосудном систему Европске уније и Немачке. Лојтхојсер-Шнарренбергер је сматрала да је то „заstraшујуће и ужасно“. Подсећала је да је тај рат, за бога милога, „покренут без мандата УН“. „О томе се мора моћи слободно да говори и спори“, грмела је либералка, јер „ако се једном почне с укидањем и ограничавањем основних демократских права, то може да узме судбоносни образац кретања“ [Хофбауер 2012: 228–229]. Али политичари и правници не морају се држати високих принципа „као пијан плота“. Таман посла.

„Касније, после смене коалиције у јесен 2009, она (Сабине Лојтхојсер-Шнарренбергер, лично!) је и сама преузела функцију министарке правосуђа СР Немачке“ и успела, без муке, „да прихвати оквирне одлуке ЕУ своје претходнице против расизма и непријатељства према странцима и у оквиру тога у цунгли параграфа заборави на укључивање кажњавања негативног мишљења о кривници за југословенски грађански рат“ [Хофбауер 2012: 229]. Има нешто у западном друштву што га тера ка тоталитаризму. Ту велики принципи претворени у јефтине речи лете као оне маце у романтичним сценама Фелинијевих филмова. Тај сан о прошлости однесе ветар и друштво се врати реалности. Баналном прагматизму. Таман је изгледало да су вербални деликт (деликт мишљења или става) и превентивно затварање који су били карактеристични за нацизам, фашизам и комунизам изгурани с политичке сцене, уз буку и велика обећања која су почињала са увек сумњивим „никад више“, а сад се они опет појављују обухватнији, циничнији и друштвено опаснији. Као што се тада, тридесетих, мало ко озбиљно супротставио тим „правцима развоја“ тоталитарности, тако се данас тврди да су упозорења, као што је Хофбауерово, преосетљива. Да ли?

Ако се свако „скретање од унапред одређене ‘истине’ не сме чак ни постављати као предмет расправе“ и ако се они који другачије мисле могу унапред осујетити онда су, ако то гледате развојно, сва средства за заштиту друштвеног *statusa quo* допуштена. Циљ оправдава средства. Успостављање „бриселске деспотије“ (Хофбауер) на таласу колонијалне пљачке Истока већ показује „како се систематска диктатура капитала с друштвено-економским искривљавањима плански допуњава политич-

ким диктатом“ у коме, у то готово да више нико не сумња, „није у средишту пажње човек, већ капитал и добит од уложеног капитала“ што има за последицу да у садашњем европском друштву „није човек тај који одређује себи судбину, већ капитал који је уложен ради ‘оплемењивања’“ [Хофбауер 2012: 13]. Корпоративном капиталу демократија, која није лепо упаковани „контролисани хаос“, није вредност за коју би се требало заузети. У колонијама, природно, не, али ни у Империји. С друге стране, кад лаж једном, ма и у далекој провинцији, постане стандард, њу не могу зауставити границе. То је несумњиво показала Хана Арент (Hannah Arendt) у „размишљањима о Папирима Пентагона“.

Тзв. *Папири Пенџагона* су 47 томова тајних записа о Вијетнамском рату. Секретар за одбрану Роберт Макнамара (Robert S. McNamara) наручио их је јула 1967. од владиних служби као „Историју процеса доношења одлука Сједињених Држава о вијетнамској политици“. Америчка влада је скривала истину од непријатеља (Вијетнама), од света, од свог народа, али кад је читав механизам манипулације разоткривен показало се да „није било тако што је почело обманом а завршило са самообмањивањем. Обмањивачи су почели самообмањивањем. Свакако захваљујући својој високој позицији и свом чудноватом самопоуздању, они су у свој надмоћан успех – не на бојном пољу (где су, иначе, имали оружану надмоћ 1.000:1, прим. С. Р.) већ на пољу *Public Relations* – били тако уверени и тако сигурни у тачност својих психолошких теорија о могућности манипулисања људима да никада нису сумњали у своју сопствену веродостојност, сматрајући своју победу у борби за народно мњење *un-à-propos* датом. А пошто су ионако живели у свету који чињенице нису узнемиравале, није им било тешко да чињеници што се њихова публика није хтела дати уверити не поклоне поверење, као ни другим чињеницама“ [Арент 1994: 97]. Та „ароганција моћи“ је наша утеха.

Хана Арент је уочила парадокс, да „то није била ствар неке од трећеразредних нација које се разметљивошћу радо искупљују за нешто друго... него је (у питању) ствар одиста ‘водеће нације’ на крају рата“. Ханес Хофбауер, у ствари, описује тај бумеранг-пут. Западна Европа је своју демократију и свој систем производње неповратно поткопала на Истоку. Кад се једном крене у обезвређивање основних вредности друштва одбацујући морал и хуманост, *ипроцес*, како је то показао Франц Кафка, увек непоправљиво иде морбидном крају с „одвратним уљудностима“.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан (2008). *Културни рай у Србију*, Београд: Завод за уџбенике
 Арент, Хана (1994). *Истина и лаж у политици*, Београд: Филип Вишњић
 Бурдије, Пјер (1999). *Сигнална свейла – прилози за оштор неолибералној инвазији*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
 Волерстин, Имануел (2000). *Ушћојисћика или Историјски избори двадесет првог века*, Београд: Република
 Зиновјев, Александар (1999). *Велика рекрејница*, Београд: Наш дом – L'age d' homme

- Лаш, Кристофер (1996). *Побуна елиџа и издаја демократије*, Нови Сад: Светови
- Маркузе, Херберт (1968). *Човек једне димензије*, Сарајево: Веселин Маслеша
- Милс, С. Рајт (1964). *Елиџа власти*, Београд: Култура
- Милтон, Џон (1990). *Ареопаџиџика и други сџиси о џрађанским слободама*, Београд: Филип Вишњић
- Панарин, Александр С (2001). Народ без елиџи: међу отчајањем и надејдой, Москва: *Наши современник*, № 11, 2001.; http://derzava.com/art_desc.php?aid=259#ixzz2PsCqJYy
- Хофбауер, Ханес (2012). *Наручена истина, куйљена џравда – колонијализам Евројске уније*, Београд: Јасен
- Шумпетер, Јозеф (1960). *Капијализам, социјализам, демократија*, Култура: Београд
- Bernaays, Edward L. (1928). *Propaganda*, New York: Horace Liveright
- Hofstede, Geert (1993). Cultural constraints in management theories, Las Vegas: *Academy of Management Executive*, Vol. 7, No. 1

BRUSSELS' DESPOTISM AND DISGUSTING DECENCIES

On Ordered Truth – Purchased Justice – Eu's Colonialism

by Hannes Hofbauer, Belgrade 2012.

by

SLOBODAN RELJIĆ

Novosti Company

7 Nikola Pašić Square, Belgrade

relicars@gmail.com

SUMMARY: Eastern European societies became victims of the western economic expansion after the Berlin Wall had collapsed; their states were ruined and they were subsequently robbed. The expansion of the EU to the east, in reality, is nothing else but subduing half of the European continent to the interests and the logic of Western European companies. Brutal expansion, in which the end justifies the means, creates the boomerang effect that endangers basic values of liberal society as a whole. Hence, the law that sanctions public doubt in verdicts of the Hague Tribunal on the events in Srebrenica that took place in July 1995, is now transforming into jeopardy for freedom of the press, bringing back verbal censorship and even focusing the attention of historians to the one and only truth.

KEYWORDS: mission, new global aristocracy, colonial democracy, experts, atheism

МОНТЕЗУМИН СВЕТСКИ ПОРЕДАК: КАРДИОКТОМИЈА КАО КОЛАТЕРАЛНИ БИЗНИС У ХУМАНИТАРНОМ РАТУ

(Pierre Péan, *Kosovo. Une guerre „juste“ pour un Etat mafieux*, Fayard, Paris 2013)

Маја 2013. у Паризу, код једног од најпознатијих француских издавача, Фајара, објављена је досад најпотпунија студија о Косову и Метохији и улози НАТО савезника под насловом *Косово: „праведни“ рай за мафијашку државу*. Угледни француски публициста – истраживач, Пјер Пеан, направио је изузетно важну и савесну синтезу великог дела објављених, као и необјављених текстова и извештаја дипломатских и обавештајних извора коју допуњава његова анкета с терена и разговори с важним учесницима и савременицима. Уз 458 страна основног текста, придодато је 45 страна већим делом ексклузивних и поверљивих докумената.

Ова несвакидашња књига почиње стенограмом сведочења војника УЧК објављеним на РТС1 10. септембра 2012. у досијеу под насловом *Анаџомија злочина*. Вођена уживо и без анестезије од стране Албанца лекара и приученог припадника УЧК, до несхватљивости стравично вађење срца из живог српског младића од 19–20 година превазилази страхоте 20. века и враћа на кардиоктомију коју су масовно вршили жреци ацтечког императора Монтезуме почетком 16. века.

Веродостојност извештаја Дика Мартија о „бизнису“ људским органима код више стотина српских заробљеника¹, али и албанских

жртва, Пјер Пеан верификује анкетом и разговорима с неким од најупућенијих француских дипломата и обавештајаца.

Сценарио западне ингеренције и ратне интервенције стављен је у међународни контекст у коме НАТО, САД, Велика Британија, Француска и Немачка имају водећу улогу.

Иницијална улога крајње раборне предводнице америчке дипломатије Мадлен Олбрајт и стерилни „пацифизам“ француског председника Жака Шира-

ка, монтажа „масакра у Рачку“ од стране америчког агента Вилијама Вокера, познатог по умешаности и прикривању масакра језуита у грађанском рату у Салвадору 1988; псеудодипломатска маскарата у Рамбујеу у коме земља домаћин има споредну улогу статисте и чије услове „ниједна земља не би могла да прихвати такво колонијално потчињавање“ (стр. 96–97); досад непозната сведочан-

живи ни као мртви. Постоје јаки разлози за трдњу да та нестала лица представљају жртве трговине људским органима. Године 2006. 500 узорака је уништени у Хашком трибуналу. Тај доказни материјал, који је УНМИК послао Трибуналу показивао је да су Албанци, а не Срби, примењивали узимање органа од српских заробљеника и да су их продавали. Бројне организације и личности могу да потврде ове чињенице, *инстийиуције су савршено у току о овим сйрахојним йосйиујцима, све је учињено да истйина о йоме буде сакривена*. (...) Политички интереси су веома, исувише присутни (стр. 305).

¹ „На Косову се до данас 521 лице води као нестало и они не могу бити уписани ни као

ства иза кулиса француске улоге у даљем развоју догађаја, међу којима су и она најпозванијих француских обавештајца задужених за обучавање обезбеђења Хашима Тачија. Дипломата и одговорних функционера који негирају сазнања о уделу о мафијашкој и злочиначкој делатности УЧК и потоњег албанског руководства Косова. Корак по корак, документима и сведочењима, Пеан показује како је распад Југославије и удео западних савезника у њему, у првом реду интервенцијом 1999, био оркестриран у циљу одржавања НАТО-а као водећег инструмента одржавања америчке хегемоније насупрот међународном праву и свим правилима цивилизованог мирнодопског и ратног понашања. Улога Бернара Кушнера, о чијој улози је Пеан објавио посебну књигу, после које је бивши француски хуманитарни активиста и министар нагло нестало с јавне сцене, показује како су француски социјалисти били анимирани на страни УЧК и против дотадашњег француског ђака и штићеника Ибрахима Ругове.

У делу посвећеном НАТО интервенцији (започетој неколико дана пре 50-годишњице оснивања Североатланског савеза) и првом рату вођеном од његовог оснивања, Пеан посебну пажњу посвећује медијској обради, која ће постати модел условљавања јавности у каснијим ратовима те организације на Средњем истоку. Без мандата Савета безбедности и кршењем члана 5 оснивачке повеље НАТО-а, војна интервенција 1999. против Србије и Црне Горе представља преседан у кршењу међународног права и Повеље УН, као и устава неких од земаља учесница. Без обзира на тражење социјалистичког посланика и председника скупштинске комисије за народну одбрану, Пола Килеса, крајем 1998, да се Народна скупштина изјасни у случају интервенције на Косову, дошло до грубог кршења члана 35 француског устава који обавезује на гласање Парламента у случају учешћа Француске у рату (стр. 145–146).

Цитирајући еуфоричне изјаве чешког председника Хавела у корист преседана хуманитарног рата (стр. 147–148), Пеан подсећа на десетине хиљада масакрираних курдских цивила у Турској 1997, за чије невинне жртве је у потпуности изостала међународна осуда и хуманитарна солидарност (стр. 149). Уз Колумбију најпривилегованија земља за снабдевање наоружањем, Турска је од 1952. чла-

ница НАТО пакта (заборавља се да је тада то била и Југославија). На питање новинарке *Либерасиона* о тој врсти двоструких стандарда у време бомбардовања 1999, немачки министар Јошка Фишер не трепнувши цинично је одговорио: „Нису све жртве једнаке. Ако се не може помоћи свуда то не значи да не треба помоћи нигде“.

Почевши од 9. поглавља, под насловом: *Раји (нелегални)* (стр. 143–159), Пеан даје кратак преглед обима и војних, цивилних, материјалних и осталих последица дејствовања војне авијације НАТО-а. Поклања највише пажње и простора западној медијској обради тих збивања, где се натоизација медија и кретенизација јавног мњења одвија уз изобилну логистику добромислећих, у првом реду француских интелектуалаца (*Рајна дезинформација и медијско засиравање*, стр. 161–177). Набраја контрадикције између ратних билтена Џејмија Шеја и осталих медијских жречева о броју уништених тенкова и остале технике српске војске, које су се показале више од десет или двадесет пута мање (6% уместо најављених 20 и више процената). Потом, говори о броју албанских жртава, од којих је после извештаја међународних екипа форензичара и хуманитарних организација требало одузети бар две нуле (од пола милиона до неколико хиљада) (*Мир*, стр. 179–204) те о огољеним околностима које су довеле до бројних српских цивилних жртава, као што је 16 убијених у РТС које Amnesty International наводи као драстичан случај ратног злочина (стр. 203), а за чију одговорност нема никаквих изгледа да одговара било ко од починилаца. Извештава о цивилном дискурсу задојеном западним цивилизацијским „вредностима“, незапамћеној оргији говора заслепљеног најотровнијом мржњом која враћа у најмрачнија времена европске ближе и даље прошлости. Све то води до „банализације и обесмишљавања жртава нацистичких холокауста и геноцида“ (стр. 151), паклене и крвожедне, злослутне мржње која будећи најниже нагоне позива на погром и линч, која је условљавала и оправдавала освајање, истребљење и уништавање читавих раса, континентата и народа, у име цивилизацијских и етичких вредности којима се њихови наследници бестидно хвалишу и надимају.

Поглавља од 12 до 14 (стр. 205–244) дају необично веродостојну слику о стању наста-

лом после успостављања НАТО протектората на Косову и Метохији, у првом реду виђену очима француских специјалаца, војника и жандара, која се допуњава исказима српских монахиња. Руковођени људском и војничком савешћу и професионалном етиком, тако су првоприспели специјалци предвођени пуковником Хогардом, који је срећом „заборавио“ да оде по детаљније инструкције код генерала Рондоа, шефа војне обавештајне службе, наступили енергично против УЧК пљачкаша на северу Косова и у драматичним конфронтацијама с британским војним снагама одлучујуће допринели очувању српске енклаве на том делу КиМ (стр. 205–218). Исказ игуманије Девича мајке Анастасије и луцидна смелост мајке Макарије дају суморну и сирову слику страдања и зостављања монахиња којим се времеплов враћа на прве векове хришћанства, у завршној обради војника досад у историји најмоћније војне и цивилне силе (стр. 219–227). Неостварљиву мисију француских жандара у Косовској Митровици и њеној околини осветљава сведочење једног од њихових команданата, Жислена Хузела, који сведочи о лажној и перфидној улози вишег командног и политичког кадра на челу с Кушнером и његовим УС помоћником, у ствари спонзором, Џоком Ковијем (стр. 229–244).

Следећа три поглавља, од 15 до 17 (стр. 245–278), говоре о судбини неалбанаца, у првом реду Срба, у време успостављања НАТО протектората на КиМ. Прво од њих је највећим делом компилација недвосмислено експлицитних извештаја ОЕБС-а и УН-а о систематском насиљу Шиптара и Албанаца масовно приспелих из Албаније према Србима, Ромима, Горанцима и осталим мањинама, као и о неспремности КФОР-а да се озбиљније супротстави злочинима и принудном исељавању неалбанског становништва. Према извештају ОЕЦД², који говори о „амбијенту генерализованог терора“, житељи села Старо Грацко „заstraшени сталним насиљем, у више наврата су тражили заштиту КФОР-а која им је била ускраћена под образложењем помањкања снага реда“

(стр. 251, 254). Као извештач УН-а, Јиржи Динстбир указује на следеће: „165.000 Срба и Црногораца су напустили Косово“ пошто су се уверили да КФОР не обезбеђује њихову заштиту, као и егзодус половине од 12.000 до 150.000 Рома (стр. 256); „да су мањинске групе становништва постале жртва кршења људских права на Косову данас“, што се добрим делом односи на „подухвате чишћења који циљају на Србе само зато што су Срби“ (стр. 259); до 14 августа „КФОР је потврдио да је 280 убистава почињено на Косову почев од 15. јуна“ (стр. 260); „веома је забрињавајуће да снаге КФОР-а још увек нису у стању да пруже ефикасну заштиту угроженим заједницама“ (стр. 263). Друга два поглавља су потресни искази најближе родбине жртава пострадалих у тим првим погромима, масакр 14 Срба жетелца, узроста од 14 до 60 година, 23. јула 1999. у селу Старо Грацко код Липљана и три зверски искасапљена српска младића у селу Пасјане код Гњилана, под покровитељством и под одговорношћу НАТО савеза. Један од убијених жетелца, 16-годишњи Новица Јанићијевић, нађен је с телом из кога су били извађени унутрашњи органи. Родбина других жртава одбила је да говори о болном догађају. Ови и други наведени оркестрирани злочини имају заједнички именитељ у организацији УЧК уз пуну подршку америчких и енглеских снага КФОР-а, које се веома грубо и окупаторски односе према преосталом српском становништву.

Поглавље 18, под насловом: „Криминалци и мафијаши врше терор“ поглавље 18 (стр. 283–304), посебно је значајно јер даје прецизне податке о косовским мафијашким клановима заштићеним од њихових НАТО савезника и нарочито о њиховим западним покровитељима, као што су Џавит Халити и Хашим Тачи, које је Мадлен Олбрајт наметнула за преговараче у Рамбујеу (стр. 288). „Албанска мафија је ушла на Косово праћећи у стопу НАТО снаге“, наслов је из *Albanian Daily News* од 3. септембра 1999 „Косово постаје Колумбија усред Европе“, пише у наслову *Koha Ditore* у исто време. Председник немачког синдиката полиције Норберт Шпинрат даје 19. децембра 1999. изјаву за *Шпиџл*: „УЧК је криминална организација ... УЧК отима и држи људе у казаматима, краде, пљачка, врши уцене, ућуткује сведоке и убија (...) понаша се као мафија“ (стр. 285). Изве-

² „Наша трагедија је много већих размера него што то показују пописи међународне заједнице“, сведочи Наташа Шпановић, председница координације организација за нестала лица у ратовима бивше Југославије (стр. 307).

штај немачке обавештајне службе БНД који цитира Пеан закључује своју анкету: „Криминалне албано-косоварске организације представљају данас као и јуче потенцијал високог степена који угрожава Европу и оне настављају да шире свој утицај. Земље Западне Европе јесу и остаће за албански организовани криминал истовремено логистичка база, простор за припрему и за одступницу и тржиште за шверц дроге и за целокупну њихову криминалну делатност“ (стр. 303). „Преко водећих чинилаца као што су Хали-ти, Тачи, Харадинај и Љука настале су врло тесне везе између политичких и привредних организација и криминалних организација које делују на међународном нивоу, почевши од Косова. Криминалне мреже које дејствују из сенке доприносе политичкој нестабилности. Оне немају никакав интерес да допусте стварање функционалног државног поретка који би могао само да шкоди њиховим уносним пословима „стога би се могло показати веома тешким за међународну заједницу успостављање заиста демократских структура и правног поретка на Косову. Косово и с њим читав Западни Балкан и даље ће имати одлучујућу улогу као главно упориште за усмеравање наркотика према Западној Европи. Косово је за организовани криминал централа из које се његове активности разгранављају према читавој Европи“ (стр. 304).³

Када је у питању посебна врста односа која постоји између УЧК, владе Косова и албанске мафије према међународној заједници и организација као што су НАТО, КФОР, УНМИК-а и УН, од посебног је значаја поглавље које се односи на суђења Рамушу Харадинају пред Трибуналом у Хагу, под насловом „Неких 60.000 војника, полицајаца, административаца и судија 'заборављају' на право и допуштају завођење мафијашког поретка“ (стр. 335–362). Питање на које није лако дати категоричан одговор,

³ У даљем излагању Пеан на основу обимне, њему доступне документације тврди: „Сви међународни фактори су савршено обавештени о мафијашким поступањима УЧК, а да притом та сазнања нису нимало ометала деловање албанске мафије, док француска жандармерија поседује још увек и данас најбоље базе података које су редовно ажуриране, о албанским, али и српским, мафијама које дејствују на Косову...“ (стр. 320).

посебно ако се узме у обзир изјава специјалног изасланика председника УН Сорена Јесен-Петерсона, који у време суђења пружа безрезервну подршку дотадашњем председнику владе, предводнику УЧК и мафијашком босу: „Важно је да останемо мирни и достојанствени у овим тешким данима“ (стр. 354).⁴ „Судски поступак се одвија у својеврсним условима терора“ (стр. 360), уз бар 9 убијених сведока оптужбе, која је тражила најмање 20 година робије за „ратне злочине и злочине против човечности“ (стр. 361). Трибунал је Харадинаја ослободио кривице. Питање Карле дел Понте и Пјера Пеана на кога је алудирао Петерсен када је позивао „да останемо мирни“ остаје засад без недвосмисленог одговора. Целокупна Пеанова књига усмерена је притом ка тражењу одговора на то узнемирујуће питање: шта може да значи у више наврата изречена безрезервна подршка специјалног изасланика Генералног секретара УН човеку коме суд основан од стране УН суди за ратне злочине с најтежим оптужбама? Осим ако није дошло време да се појасне и рedefинишу улоге и односи између НАТО и ОУН, као и да се постави питање стварног односа снага између КФОР-а и других институција међународног протектората у односу на неформалне и формалне албанске центре моћи на Косову?

Погром од 18–19. марта 2004. Пеан истражује под насловом: „УНМИК, опећи ћеш се од УЧК“... Линч неалбанских мањина марта 2004“. Користећи у првом реду извештаје Хјуман Рајтс Воча од јула 2004, поверљиви извештај Института за европску политику из Берлина од 2007⁵ Извештај немачке оба-

⁴ Ова „скандалозна и недвосмислена изјава Сорена Јесен-Петерсона против Трибунала изражава у ствари праву природу односа снага која је успостављена поступно после доласка Бернара Кушнера, између бивших вођа УЧК и УНМИК (међународне администрације КиМ)“, стр. 363.

⁵ У том извештају се закључује: „Насупрот очевитности интересничких конфликта, међународна заједница наставља да јавно прокламује своју приврженост мултиетничком Косову. Тај став је последица политичког притиска који доводи до систематске негације постојећих тензија, по принципу: оно што не треба да постоји не може постојати“ (...) Фикција коју поред осталих одржавају и они „који имају финансијски интерес да се користе од овог или оног програма помоћи“ (стр. 380–381).

вештајне службе из 2005, он показује како снаге КФОР-а готово ништа нису предузеле да заштите Србе, Ашкалије и друге мањине од насиља разјарене шиптарске руље од неких 50.000 појединаца које је добрим делом организовала⁶ косовска албанска, наводно и српска мафија. Масовно насиље, линч сиромашних грађана и цивила, нереди, пљачке, паљевине, минирање црква и манастира, били су оркестрирани од стране клана Рамуша Харадинаја да би се омогућило несметано допремање више тона наркотика из Албаније. Карактеристична је изјава Хашима Тачија у посети САД којом дословно оправдава погром и даје подршку насиљу, као и његова друга изјава којом практично зауставља талас насиља и показује ко је газда на Косову, пркосећи КФОР-у и ОУН-у.

Своју исцрпну студију Пјер Пеан завршава поглављима о извештају швајцарског сенатора и раније јавног тужиоца Дика Мартија, његовим претходницима и следбеницима у истраживању најсвирепијег злочиначког бизниса, трговине људским органима. Истраживања једне независне новинарске екипе, потом Карле дел Понте, подстакли су Савет Европе да повере обимнију анкету Диксу Мартију, који је већ био познат по анкети о ширењу мреже, нелегалне репресије, мучења и противзаконитих отмица и робијања америчких затвореника ван територије САД након 11. септембра. Обављен савесно и врхунски професионално, Мартијев извештај је готово једногласно прихваћен 25. јануара 2011. од Савета Европе, који је тим поводом затражио од Еулекса да спроведе исцрпну кривичну истрагу о злочиначком подухвату трговине људским органима на Косову и у Албанији. За главног истражиоца Савет Европе је однекуд одредио Американца Џона Клинта Вилијамсона, човека који је од 2003. и 2006. радио за НСЦ – Савет за националну одбрану, службу која је под непосредном контролом председника САД. Досад најобимнију истрагу о том предмету води Бруно Векарић, помоћник државног тужиоца Србије за ратне злочине. Пеан даје и неке ексклузивне податке из Векарићевог истражног досијеа с почетка 2013. године. Ком-

пилацијом 143 аутентичних сведочења, међу којима је и немали број директних учесника и починиоца, упоређивањем конвергентних и подударних елемената досадашњих истраживања, Пеан долази до приближне цифре од 400 жртава, претежно српских цивила, узраста од око 20 до 50 година, уз мањи број младих жена и девојака из Источне Европе, међу којима је било и Албанки намењених такође тржишту сексуалних услуга, који су током неких десет година убијани приликом вађења њихових виталних органа (стр. 423–427). Клиника „Медикус“ у Приштини, од које су почеле првобитни истражни поступци, била је један од кључних делова морбидног диспозитива⁷, док је позната Жута кућа код Бурела у северној Албанији била само једна, и то не најважнија, од десетак „клиника“ и сабирних пунктова ове злочиначке делатности, једине која се сматра профитабилнијом од трговине наркотицима.⁸

Без обзира на уништавање доказног материјала од стране Еулекса и других грозничавих интерференција и опструкција,⁹ све се дешава као да се круг сужава око америчких штићеника и њихове непрекидне злочиначке делатности, коју Стејт департамент и амерички политички и војни кругови тако упорно и неумољиво подржавају и прикривају, вршећи систематску опструкцију сваком трачку светлости која би могла осветлити наличје њихове цивилизацијске и хуманитарне фасаде. Остаје да се види хоће ли доиста ЕУ и даље допуштати стварање и одржавање латинскоамеричког синдрома из времена хладног рата у осетљивом југоисточном делу Европе.

Пеанова књига на нека веома осетљива питања даје одговоре, а нека од њих су веома

⁷ Власник те клинике, Љуфти Дервиши, идентификован је током истраге као лекар који је руководио кардиоктомијом коју Пеан описује у уводном поглављу књиге, стр. 9–13, 448.

⁸ Турском младићу који се 2003. онесвестио на аеродрому у Приштини, да би се открило да му је у клиници „Медикус“ у Приштини одстрањен бубрег којим поводом је дошло и до прве истраге, обећано је било 13.000 евра, а цена трансплантације органа креће се око 100.000 евра.

⁹ Тужилац Еулекса Вилијамсон одржава готово свакодневни контакт с Векарићем, који треба да њему првome преда коначни извештај о истрази, али не жели да у јавност продре сазнање о природи њихове сарадње (стр. 446–447).

⁶ Не спонтани већ оркестрирани карактер насиља констатовали су и генерални секретар НАТО Жак ле Хоп, у посети КиМ 22. марта, као и шеф УНМИК Хари Холкери (376–377).

категоричка и прецизна. У овом прегледу је било могуће навести само неке елементе из њих. Она притом такође поставља нека незаобилазна питања на чији одговор не би требало дуго чекати: „Како је могуће да Еулекс није могао наћи тужиоца за истрагу у Европи, Француза или Немца? Хоће ли Вилијамсон својим извештајем покушати да оспори, ублажи или амортизује Мартијев извештај? Хоће ли импутирати помућене и разводњене одговорности? Хоће ли косоварским званичницима бити суђено како налаже доказни материјал? Или Векарићева препорука за стварањем *ad hoc* специјалног суда остаје само пуста жеља?“ (стр. 448). Већ само постављање оваквих питања отежава посао пословојама новог опскурантизма. Или ће њихов успешно обављен задатак потврдити да је суморна визија Џорџа Орвела подбацила само за неколико година?

Епилогом под насловом „Пакс Америка“ Пјер Пеан завршава, колико је нама познато, досада најобимнију и најквалитетнију студију о Косовском питању у регионалном, историјско-геостратешком контексту. Набрајајући бројне преседане америчког прагматизма у знаку начела да циљ оправдава средство, он подсећа на неке од контрапродуктивних и поразних последица те врсте кратковидних импровизација. Завршавајући споразумом пописаном 19. априла 2013. између Ивице Дачића и Хашима Тачија (протагонисте његове књиге, како сам тврди) под уцењивачким условима за Србију, он указује на безизлазни процеп у који је она доведена – не остављајући много наде у повољан исход.

Упоредо с минуциозном и скрупулозном истраживачком анкетом, Пеан анализира и медијску хајку и хистеричку која је пратила међународно ратно и политичко ангажовање, што представља драгоцен допринос познавању условања јавности у војним, дипломатским и квазиманим ингеренцијама. Тако се може пратити неравноправна и мање позната борба неколицине водећих француских интелектуалаца, Режиша Дебреа, једног од водећих социолога Пјера Бурдјеа, угледног филозофа Алена Бадјау, Серџа Халимија, познатог историчара Марка Фероа, Бенсаида и осталих против густо збијених легиона апологета натоизације јавног мњења предвођених Бернаром Анри-Левиејем, Аленом Финкелкраутом, Гликсманом и

осталим небројеним ратним хушкачима и поклоницима НАТО хуманизма. Већина елита је ипак остала по страни овог несвакидашњег излива медијског комформизма, док је прва група прошла недовољно запажено због дотад невиђене контроле и уређивачке цензуре медија. Као један од бројних примера може се навести интернет анкета коју је ТФ 1, први канал француске телевизије, водио током бомбардовања, све док није нагло прекинута када је разлика у гласовима противника и заговорника НАТО интервенције нарастала на више од 150.000 гласова у корист противника. Пеан с разлогом помиње текст Режиша Дебреа у *Монду* после његове једноседмичне посете Београду и Косову и Метохији током бомбардовања, коментаришући само уобичајени цинизам ВНЛ-а (ВНЛ = Bernard-Henri Lévy), али пропушта да наведе и десетак других текстова у истом броју водећег упоришта римокатоличке левнице, који су невиђен пример хајке и вербалног линча милитантног и кретенизованог једноумља.

Употреба мафије од стране администрације САД, почев од случаја с Лакијем Лучаном 1943, доводи до непосредних (грађански рат за отцепљење Сицилије 1944–1945) и трајних последица – неразрешивог чвора мафијашких мрежа које Италија ни после пола века не успева да санира. Употреба тероризма и мафије као у случају ложе П2 и осталих импликација само је још један од делића те безобзирне борбе за доминацијом по сваку цену и без икаквог зазора и уздржавања од цивилних штета и жртви.

У све већем страху од губитка своје привилеговане позиције у свету, свесни да је она знатним делом заснована на рачун и на штету осталих делова човечанства, које неће увек допуштати доминацију опадајућег хегемона, САД и њене експозитуре су у положају да све мање бирају средства за одржање тог све анахроничног положаја.

Косово је дакле само једна од најексплицитнијих метафора за односе снага у свету који тежи све бржим променама, упркос неизмерним средствима уложеним да би се свака даља еволуција односа снага зауставила и спречила. У недостатку далекосежних стратегије користи се све више импровизација у виду антиципације која иде у сусрет долазећим локалним променама. Тако се бира савезник који има јачу демографску и

тржишну перспективу. Штите се монархије, као у арапском свету, док се републикански и лаички режими препуштају исламизму с којим се хвата копча по сваку цену. Војни и други хуманитарни интервенционизам постаје празна флоскула коју јавност, иако и даље инструментализована, све теже може толерисати. Ако се има у виду предвиђање једног од обавештенијих Европљана, Жака Аталија,¹⁰ о долазећих (али већ присутних, по његовом казивању) 30 година општег и све већег хаоса, где државне институције и њихови извршни органи губе смисао и функцију коју преузимају мафије, финансије, тржиште и други центри моћи, у

¹⁰ Jacques Attali, *Breve histoire de l'avenir*, Paris 2010 (српски превод: Жак Атали, *Крајња историја будућности*, Београд 2012).

том случају је Косово и његово најближе окружење управо карикатурални модел тог новодолазећег светског поретка, коме име последњег крвожедног императора Ацтека Монтезуме¹¹ понајбоље пристоји.

Скитес, 7. јул 2013. Бошко Бојовић

¹¹ Монтезума или Моктезума, последњи владар Ацтека (почетак 16. века), убијен је каменом из руке једног од његових поданика који су протестовали због његове предаје власти шпанским завојевачима. Оплакали су га његови шпански пријатељи као што доликује, према једној од верзија о смени цивилизација у Мексику на почетку новог века. Ацтечка цивилизација је иначе позната по највећем степену свирепости у приношењу некад и десетина хиљада људи на жртву – често по ритуалу вађења још куцајућег срца рукама жреца из распорених груди ратних заробљеника и других жртава.

UDC 821.163.41-94(049.32)

ЈУГОСЛАВИЈА „ОДОЗДО“

(Благоје Симов Бабић, *Доживљаји једног Динарца*, ауторско издање, Београд 2012)

Сведок сам настајања књиге *Доживљаји једног Динарца*. Наиме, имао сам срећу да проведем многе сате у разговору с професором Благојем Бабићем. О много чему смо разговарали, највише о економији – много тога новог сам сазнао – и о политици – о оној невеселој стварности која нам се одвијала пред очима. И тако сам у једној од вечерњих шетњи, било је то у пролеће – још се сећам расцветалих ценарика дуж стазе којом смо се кретали подаље од градског саобраћаја сазнао да књига настаје. Ишчитавао сам поједине делове, некад тек грубе верзије, онако како су настајали. Била су то занимљива казивања о људским судбинама и карактерима која су ми привукла пажњу – али тек кад сам их изнова прочитао заједно, укњижене у целину, кад су постала саставни део, плочице једног богатог мозаика, задобиле су своје пуно значење и смисао.

•••

У Предговору, рефлектујући о природи свог дела и својој потреби да га обелодани, о „обавези да неке истине спаси од заборавља“, Бабић указује на то да основу ове књиге чине доживљаји писца, да је књига скуп везаних исповести о људима и догађајима који су обликовали ауторов живот.

Аутор, из призме личног доживљаја, сведочи о себи и свом времену, слика историјске и политичке прилике, пратећи судбину обичних, „неважних“ а њему блиских и драгих људи у периоду од неких седамдесет година.

У том смислу један део ове књиге могли бисмо тумачити као прилог за трауматичну породичну историју фамилије Бабић, а и као прилог за невеселу, суморну историју херцеговачког села Селишта. Но већ ова микроисторија једне породице и једног села, забележена у језику документарне прозе која у оштрини запажања на моменте достиже ниво филмске прецизности (поједи-

на казивања готово да имају карактер прилога етностудији херцеговачких обичаја, карактера и менталитета), није сама себи сврха. Она је пре метафора у којој се одсликава не само трагизам човека израслог на врелом и суровом херцеговачком кршу, него и трагизам српског народа и његовог политичког пројекта званог Југославија.

Није лако, иако је реч о казивањима која имају наглашени аутобиографски и документарни карактер, с јаком претензијом на истинитост и веродостојност, одредити жанр којему ова књига припада.

Ово нису мемоари, јер аутор не спада у „важне личности“. Уз то, ни догађаји у којима је актер и које бележи немају ону „историјску тежину“ и значај које неког одређују као писца мемоара. Уз то, нису то ни „мемоари о другима“, где светлост која обасјава друге има у крајњој инстанци циљ да покаже „интригантну величину“ аутора.

Књига није ни аутобиографија, не само због одсуства какве-такве систематичности, кохерентности и центрираности на аутора коју аутобиографија захтева, него и због тога што овде аутобиографски елементи имају потпуно другу улогу. Они су ту да дају веродостојност нечему другом, општијем, онтолошким и историјским тежем, а не да буду грађа за могућу биографију неког појединца.

Ова претензија на скромност, претензија да се остане у позадини и буде ћутљиви, али истанчан и луцидан посматрач догађаја које записује, у функцији је чувања чистоће сећања, истине о ономе што се десило. На једном месту (подсећање на једини сусрет с Јосипом Брозом) Бабић помало иронично каже да безначајност аутора, и у ситуационом и у приказивачком виду, даје тежину предоченом садржају.

Уз то, књига је много више него лични животопис који кроз прочишћено приповедање у низу приповести, сећања, реминисценција, успомена, портрета прати судбину једног Динарца (како с пуним правом Б. Бабић одређује себе). Ова казивања су густо проткана занимљивим историјским, политичким и естетичким рефлексима, каткад доведеним до форме малог есеја.

Овај богати сплет тема – успешно организована наративна комбинаторика заснована на споју реалистичког приповедања (организованог каткад према, као на филму, временском реду, а каткад на изненађујућем ре-

жиму асоцијација) с низом фрагментарних историјских, политичких и теоријских упућивања – прати некад пригушени дидактичко-моралистички тон, а некад нека врста метафизичког лиризма у виду неме, тегобне зачуђености и збуњености пред неумитном снагом времена и судбине. Управо ова многострукост приповедачких линија чини књигу стилски разноликом – у њој одзвањају и тонови грчке трагедије, и лаки шумор студентске собе, и строгост теоријског аргумента, и тежина традицијом пренетог искуства и, на моменте, метафизичка зачуђеност пред пролазношћу.

Отуда питање: шта је то што низу слика из живота, историјских фрагмената и професорских дигресија даје препознатљив смицао делова једне целине?

Део одговора на ово питање добијамо већ из наслова саме књиге: ово су доживљаји једног Динарца. Мада наслов књиге има извештајан ироничан призивак, његова озбиљност се састоји у томе што упућује на ону перспективу у којој се догађаји виде, разумеју и интерпретирају.

Други део одговора лежи у ауторовом настојању да, пишући о индивидуалним судбинама, одслика једно много сложеније и историјски значајније кретање – у настојању да споји своју животну историју и историју својих јунака са судбином државне творевине зване Југославија.

Дакле, животна перспектива једног Динарца као нека врста дискурзивне решетке, и судбина политичке творевине зване Југославија као оквир казивања два су елемента преко којих приповести и есејистичке екскурзије добијају своје више значење и јединство.

Осмотримо то мало ближе.

•••

Ако се сетимо разматрања Јована Цвијића о балканским менталитетима, онда његова констатација, бар кад је у питању овај аутор, да су Динарци „људи живог духа и танане интелигенције“ у потпуности стоји. Једноставност и језгровитост у изразу, оштрина запажања и еринска врцавост битни су квалитети ове књиге. (Истина смирен и пун разумевања за Друге, на моменте доброћудно ироничан и углађен тон Бабићевих прича унеколико одудара од плаховитости својствене динарском духу, што не треба да нас

збуњује имајући у виду академску каријеру аутора).

Но „динарска природа“ овог списка огледа се у још неколико момената.

Прво, ауторова казивања прати ненаметљив али свепрожимајући морални став који почива на развијеном и чврстом вредносном систему у коме солидарност, емпатија, верност, родољубље, дух самопожртвовања и самоодрицања (у породичној историји описаних у трагичним судбинама најближих чланова фамилије) – чини онај хоризонт у коме догађаји добијају своје значење. То је систем вредности који у својој изоштрености и јасности, у свом идеализму и осећању за част увелико одудара од фриволног и на релативизму и утилитаризму заснованог вредновања и делања модерног урбаног човека.

Отуда Бабићево приповедање прати извесна епичност, увелико супротна духу урбане релативизације, духу у коме егзистенција завршава у анонимности, безначајности и празнини. У епском духу сваки акт има неки узвишено људски, судбински, божански или морални смисао. Рад, мука, част, поштење, држање до речи, истрајност, безинтересна помоћ другом човеку су врлине и вредности које красе и одређују судбину Бабићевих „малих, обичних људи“, и до афирмације тих вредности је аутору изузетно стало.

Управо развијено етичко чуло и осећај за правду својствен динарском менталитету извор је његове снаге да се „стоички поднесе удеси судбине“. Овај стоицизам динарског човека није фаталистичко мирење с удесом судбине, него храброст да се издржи пред снагом зла и историјске неумитности, да се пред њима не клоне и да се остане човек. Да неумитност, зла коб, беда, несрећа, идеолошко лудило или утилитарно бешчасће не обесмисле наше животе и да не сломе оно у нама што нас чини слободним бићима достojним поштовања.

Овај „идеализам“ је погонска снага његових јунака. Они једнако настоје да и у свакодневним малим стварима (неретко у лукавој борби за преживљавање), као и у најтежим тренуцима егзистенцијалне несигурности и претње (граничним ситуацијама), спасу и код себе и код других образ, самопоштовање и дигнитет. Живот нас ставља на пробу пре свега као људе, и ако ту издржимо онда наш живот има смисла – имплицитна је по-

рука пишевих јунака и у исто време ово чини дубинску логику и дискурзивни режим смисла који обликује Бабићева казивања.

Управо овај напор да се сачува усправан ход, чак и у моменту борбе за голи биолошки опстанак, разлог је трагичне смрти Бабићевог оца, који у име виших вредности (родољубља, српске слоге, бриге за породицу и очувања личне части) одбија да се подвргне лажној идеолошкој дилеми – или си с партизанима или си са четницима (или ми или они) – и због тога трагично страда.

Увек постоји опасност да наглашена присутност етичке компоненте, да „вишак идеализма“, који јунаке приповести „инспирише побудама моралне и духовне врсте“ и где „материјални интереси играју само улогу другог реда“ (Ј. Цвијић), одузме приповедању снагу животне истине, претварајући га у патетичан, моралистички и дидактички обојен текст невелике вредности. Међутим, овде се то не дешава, између осталог и захваљујући како приповедачевом изнијансираном смислу за (само)иронију, извесној ироничној дистанци без трага малигног сарказма и малициозности, тако и духу описаних ликова којима хумор служи да хладном ветру историје да какву-такву људску меру. Велике приче деспотске снаге губе своју моћ пред успелим пишевим ироничним коментаром или опаском неког од његових ликова. Иронични трзај осветљава, указује на људску природу омамљујућих дискурса и тако, дајући му људску меру, спасава нас њихове прекомерне моћи.

Иронија је тако, једнако као и чврст морални хабитус, нека врста прибежишта где обичан човек, више као случајни сведок него субјект, стешњен између егзистенцијалне нужде да опстане и великих историјских тектонских удара, осведочава своју слободу.

И коначно – да је ово је књига једног „Динарца“ види се и по ауторовој наглашеној „везаности за завичај“, Херцеговину, како каже, земљу камена и страдања, обасјану врелим сунцем и притиснуту тмурним јесењим облацима. Ову „сраслост за природом“ прати наглашена „блискост с прецима“. Традиција овде није нешто мртво, него темељ идентитета, кондензовани дух који надилаци трошности и крхкост људског постојања. Такође, дубоко осећање захвалности пријатељима, људима који су нам учинили добро, случајним животним сапутницима, увели-

ко даје тон овим казивањима. Везаност за традицију, нацију, као и наглашена љубав и осећање дуга и захвалности према прецима, породици (фигура мајке) и пријатељима, није овде инертни траг анахроне патријархалне осећајности, него су то дубоко промишљене полуге идентитета (разбачана размишљања о италијанском, западном, словенском духу) које обавезују и преко којих постајемо оно што јесмо и у добру и у злу. То посебно постаје видљиво у неконформним временима. А таква времена су на овим просторима пре правило него изузетак: Први светски рат, Други светски рат, идеолошко насиље над животом и коначно – распад заједничке државе и пузајућа егзистенција данашње Србије.

Тиме долазимо до другог градивног момента ове књиге.

•••

Главни јунак ове књиге, као што смо рекли, није аутор – него несрећна судбина државне творевине које више нема – Југославије. Југославија чини гравитационо поље и организујући принцип књиге у двоструком смислу. С једне стране, писац судбину државе приказује кроз сведочење о људима и догађајима којима је присуствовао. С друге стране, Југославија је не само у физичком него и у духовном смислу онај хоризонт у коме се одвијају и обликују судбине ауторових јунака, људи из разних друштвених слојева: сељака, студената, судија, преводилаца, професора, банкара, политичара.

Без тог оквира, те тамне позадине у виду живота у држави без будућности, како се на крају испоставило, не може се у потпуности разумети, чак ни на нивоу елементарне непосредности, ни животно искуство појединаца ни индивидуална логика актера. Без тога се не могу разумети ни зловна примедба продавца новина, ни туга окружног судије, нити двосмислени говор сељака с Комаја.

Овај „дух пропасти“ увелико обликује животне судбине писца и његових ликова. Свакодневни живот, срећа и несрећа, бриге и проблеми, наде и ишчекивања на овим немирним просторима увек су преко мере – и то је нит која се провлачи – били нераскидиво везани за моћна историјска кретања и непредвидиве политичке ломове.

Овде је одувек постојао вишак историје. Отуда и историја вишевековне несреће,

посртања, страдања, отуда и свеприсутни осећај егзистенцијалног неспокоја. Та несигурност, непостојаност и крхкост једног животног света, коју писац приказује, није садржана само у епској димензији страдања српског народа у условима окупације, усташког терора и идеолошког безумља (лево скретање), она избија и из ординарних животнох ситуација: из Јосипове неостварене жеље да врати буквицу, из примедбе француског финансијског експерта, из зле слутње Бабићевог пријатеља. Тај злокобни дух латентне пропасти и то семе распада аутор професорски види већ у чину њеног и првог и другог настанка – у верској и културној хетерогености, у хрватском фактору, у инерцији духа Коминтерне кондензоване у миту о великосрпском хегемонизму, у парадоксалној чињеници да су творци нове Југославије идејно били исти они људи који су не много времена пре тога здушно радили на њеном разбијању – али га као писца много више интересују облици његовог свакодневног испољавања, феноменологија његовог приземног деловања.

Бабић нема претензију да судбину својих јунака и Југославије излаже пишући о крупним политичким одлукама, пресудним догађајима и кључним моментима за живот једне заједнице. Кад их се дотиче, он то чини из перспективе анонимних, обичних људи, најчешће невиних жртви. Болни распад југословенске политичке творевине („Југославија“) аутор излаже детектујући симптоме једног историјски дуготрајног, гмизајућег, метастазирајућег процеса – распад није једнократни догађај, него пре латентно духовно стање трагичне пренапрегнутости склоне краху, које активира сваки јачи геополитички тектонски потрес.

Зато су за писца догађај у мостарској кафани, разговор са студентима, опаска страног дипломате или туга његовог таста једнако важни моменти у разумевању судбине Југославије као и одлуке Брионског пленума или неког другог кључног политичког догађаја. То је приступ који у микрофизици свакодневног живота открива оне притајене, подмукле, разорне силе, које само чекају погодан тренутак да делују.

Посебно су занимљива казивања о периоду рада на Мостарском универзитету. Мостар је за писца место (више него Београд, скупштинске дискусије, партијски пленуми

и конгреси) где илузија о снази заједничке државе нестаје. То је период с краја седамдесетих, кад идеолошке стеге попуштају а метастазе распада постају видљиве. Старе тензије и потиснути анимозитети избијају на површину у виду злобних алузија, јетких примедби, притајених претњи. Тај процес распадања видљив је у детаљу, у неповерљивом погледу познаника, у злобној примедби трафиканта – „зашто купујеш *Полицику* а не *Ослобођење*“, у оживљавању заборављених турцизама, у пријатељском савету колеге да се не сели у Мостар. У тим детаљима су садржане немусте али претеће назнаке о будућности, управо оне црне слутње које је ауторов таст, судија Роман, 1967. с тугом наговестио: „Југославији је осуђена на пропаст“ и што у предвечерје краха 1989. с дубоком сетом понавља Бабићев колега Хасан Хациомеровић: „Југославији нема спаса“.

Бабић узима позицију историчара „одоздо“, настојећи да у детаљу ишчита природу целине. У погледу Јосипа Броза (191) он препознаје његове аутократске владавине, а у примедби француског професора и грчког колеге злосутну најаву распада државе. Овај поглед одоздо – напор да се судбина Југославије прикаже у низу фрагмената кроз сликање реалних људи и догађаја (приповести имају статус документа) – аутор артикулише, испишујући кратки курс Историје Југославије и српског страдања, кроз сложено и вишеструко преплитање историјских, индивидуално развојних и просторних животних микрокосмоса.

Комбинујући ова три микрокосмоса (у мноштву његових извода, преко педесет казивања) –

Историјски: микрокосмос Другог светског рата, усташког терора, српских деоба, револуционарне изградње земље, Информбироа, присилног откупа и сељачких радних задруга, култа личности и самоуправног социјализма, кризе система и распада земље, па све до јадног стања данашње Србије;

Психолошко-развијни: период трауматичног детињства, невеселог и тежног одрастања, школовања, студија и младалачког стасавања обележено великим ишчекивањима и надама, те периода зрелог доба уобличеног у академској каријери институтског радника, професора и преводиоца по потреби, и коначно доба

смираја, заласка и мудрости, кад се чини да нема ничег новог под капом небеском;

Просторни: Херцеговина, војвођанска равница, студентски дом, Институт и факултетске ауле, студијска путовања по свету, викендица на Космају;

– аутор нам пластично дочарава не само атмосферу ратног и послератног времена, времена људског бешчашћа и идеолошког безумља (црвени лапис), него и дух блиске прошлости која скончава у клонулости и бесперспективности у које је уронило наше време.

Ово вешто преплитање различитих микрокосмоса омогућује компарацију на први поглед неупоредивог, поређење драматичних политичких подела (Херцеговина 1949) и повлачења линија разграничења у време кризних штабова 2001, у ушушканом академском свету Новог Сада (Дођошки потоп, стр. 269). Те компарације понекад завршавају горким и меланхоличним увидом да је људска природа у свим временима, и смутним и меким, склона корупцији и паду.

Животни микрокосмос појединца, као што рекосмо, густо је преплетен са политичким макрокосмосом. Тако, на пример, трагични усуд херцеговачког човека није последица насумичног сплета догађаја, његове несмотрености, него поражавајући резултат (гео)политичких сукоба интереса и идеолошких борби, чији је епицентар далеко, а који у херцеговачкој забити завршава као крвави верски и братоубилачки рат. Политика се показује као судбина – као неумитност којој се не може умаћи, али то још не значи да човек, ма како „неважан“ био, мора бити њен роб. Том разарајућем духу политиком произведене несталности и несигурности постојања, могућности да се склизне у бешчашће, варварство, безосећајност и егоизам, Бабић супротставља дух моралне истрајности, чврстине и емпатије с другима, као оријентир који животу даје упориште и смисао. Тај дух отпора, дух саосећања и моралне постојаности пребива и у узвишеном херојском чину, али и, много чешће, у нехеројској ординарности свакодневног живота. Он је присутан и у трагичном настојању пишевог оца да сачува ближње, његовом одбијању да учествује у идеолошким деобама погубним по српски народ, али делом и у не тако узвишеном акту ауторовог стављања ћириличног потписа на повељу упућену Јосипу Брозу.

•••

Онај ко је читао научне и стручне текстове професора Благоја Бабића лако ће приметити у њима не само ученог академика који влада својом облашћу (економија, геоекономија, политика) него и веома доброг стилисту, с истанчаним осећајем за језик, кога одликују лакоћа, прецизност, сажетост и језгровитост излагања.

Бабић има изузетну способност да у својим текстовима поентира оно што је битно, да им јасним исказом да лакоћу и учини их интересантним и обичном читаоцу захваљујући својој широкој ерудицији и вешто одабраним примерима.

Лакоћа излагања је особина и ове књиге. Али док је у теоријским текстовима конкретни пример био она полука која олакшава усвајање теоријских апстракција и сложених конструкција, овде, супротно, теоријски еккурси, политичка разматрања, историјска подсећања и естетичке рефлексије имају функцију да наративном ткиву дају додатно светло. Нема догађаја без теорије, без гравитационог поља смисла. А гравитационо поље ових приповести је судбина Југославије, политички пројект који је увелико одредио колективну судбину српског народа.

Због тога се књига дотиче сложеног сплета тема које су обликовале пут у распад и слом државе. Бавећи се историјским и политичким узроцима пропасти, аутор износи низ прониоциљивих запажања о природи српско–хрватских односа који су били кључ за опстанак Југославије, о прикривеном расположењу већине хрватских интелектуалаца у прилог отцепљењу (стр. 138), о односима моћи у југословенској федерацији који нису држави давали стабилност него илузију стабилности, о природи српско–црногорских, или још боље мало знаној историји херцеговачко–црногорских односа, о феномену Новоцрногораца (Сагрешеније, стр. 140), о делотворно–разарајућој моћи политичке митологије о српском хегемонизму итд.

Посебно су занимљива и успутна разматрања о међународним односима и спољној политици. Кад размишља о томе, Бабић указује на логику дугог трајања, на то да су геополитички интереси и инерција историјски обликовани менталитета моћни фактори, и да се они не смеју сметнути с ума. У том смислу разумљива су ауторова размишљања о разлици између западног и словенског

духа – јер те разлике, с уписаним предрасудама и моделима реаговања на политичке изазове, увелико на дуге стазе обликују политику старих нација с развијеном историјском свешћу. А спољна политика нестале државе као да је на то заборавила – и у томе лежи један од суштинских момената њене пропасти.

Управо овај увид израћа у низу Бабићевих опсервација о политици несврстаности, о односу водећих европских држава према Југославији, о дугом сећању старих европских нација које увелико детерминише њихову спољну политику. Ту су присутне и веома занимљиве опаске поводом Осимских споразума, о латинском духу, о политици која рачуна на векове, о француској анимозности због улоге Југославије у алжирској кризи, о дугорочним немачким интересима на Балкану и реваншистичком настојању да се поништи исход Првог и Другог светског рата (стр. 284). Кратко речено, Југославија је за моћни западни свет, по Бабићу, и пре свог распада имала статус латентног леша, само је било питање тренутка, склопа интереса, кад ће та латентност постати и стварност. Када се распадала, и када је њен распад био један од елемената Мастрихтског уговора и прихватања евра, на Западу нико није пустио сузу за њом.

•••

Кад Бабић у својим казивањима детектује симптоме једног дубљег кретања, које смо овде окарактерисали као подмукле, притајене, разорне, злоћудне силе, онда он то чини из једне шире перспективе, која увелико надилеза политику – из перспективе српског народа.

Писац оживљава и разоткрива једно време између осталог и због тога што последице те блиске историје и данас веома живо осећамо и трпимо.

Иако везан jakim емоцијама за судбину свог народа, Бабић нема сувише високо мишљење о српском политичком уму. Није проблем српског политичког ума у томе што је у Југославији видео остварење вековног сна да српски народ живи у једној држави, него је његов проблем што је живео у вери да је Југославија и у најбољем интересу Других. У томе се – а време је најбољи судија – преварио (стр. 138).

Неспремност српског народа да се суочи с реалношћу, живући у илузији југословенства и идеологије братства и јединства, плаћена је невероватном лакоћом одрицања од својих виталних националних интереса. То је тим чудније има ли се у виду не само искуство Првог и Другог светског рата него и искуство социјалистичке Југославије, у којој је однос према Србији и Србима био однос дубоког неповерења и зазирања, неретко прожет притајеном анимозношћу евидентном у непрекидном настојању да се атрибут „српски“ избрише кад год је то било могуће. Можда је добар пример овог тињајућег антисрпског анимозитета и данашње патолошко умножавање назива за заједнички језик.

Овај недостатак српског политичког ума, његова мазохистичка везаност за творевину без будућности, плаћен је високом ценом. Идеализација општих и одустајање да се дела у корист сопствених националних интереса у политици није био пут у заједницу засновану на хармонији, него пут у катастрофу. Он је трасиран одсуством смисла за реалност, вишком идеализма којим се лако манипулише. Вишак политичког идеализма и јака политичка страст је она подлога на којој се прелази у хибрис и где практични разум, чији је императив „прво обради свој врт“, капитулира пред утопијом остварења небеске правде.

Но та инсуфицијенција српског политичког бића не почива само на овом идеализму заводљиве илузије него, и ту Бабић проговара слично Цвијићу, и о лошим странама динарског карактера. „Идеализам“ и „егоцентризам“ својствен Динарцу, његов презир материјалног, неретко заврши у „дегенерисаној политичкој страсти“, идеолошкој заслепљености и губитку интереса за обичан људски живот. Описујући стање у Херцеговини током Другог светског рата, време црвеног лаписа, левих скретања и идеолошких деоба – Бабић указује на ту погубну, каткад

аутонихилистичку црту динарског човека, црту коју он препознаје и у данашњим српским политичким деобама.

Опседнутост политичком страшћу, која је под ноге ставила и државне и националне интересе српског народа – „не зна се од кога су Срби више страдали од туђина или од самих себе“ (Милисав са Космаја, стр. 159) – она је коб која и данас прати српску политичку историју.

Управо у том светлу Бабић види карактер последње деценије прошлог и прве деценије овог века. То је доба лутања, затамњења и велике срамоте, не због пораза и помањања политичке интелигенције – тешка страдања и порази су саставни део историје овог народа – него због слабљења свести да одређене вредности – слобода, сувереност, лојалност имају своју цену, која се понекад мора скупо платити.

Нема сумње да је опстанак народа први императив сваке политике, али то се не плаћа капитулацијом духа, а у Србији је, како се чини, управо о томе реч: Јов је проговорио језиком својих прогонитеља и то је оно што дубоко онеспокојава аутора.

Видљиво је, а то чини велики квалитет ове књиге, да ауторова казивања и његови судови почивају на дубоко проживљеном искуству и на темељима животне мудрости која увелико надилази књишки свет једног академика и ефемерни хоризонт свакодневне политике и политиканства.

Уз то, књига је писана с дубоком љубављу и топлином према „малим људима“, који су, чак и кад су били вођени трагичним заблудама и илузијама, својим моралним ставом и дубоким осећајем за људске вредности заслужили наше и пишчево поштовање.

Управо је то разлог да најтоплије препоручимо читаоцу ову веома занимљиву, информативну и подстицајну књигу.

Зоран Обреновић

СТУДИЈА ЈЕДНОГ ТЕОЛОШКОГ ДИЈАЛОГА У КОНТЕКСТУ НАСЛЕЂА ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ, ПОСТОЈАЊА ТРЕЋЕГ САГОВОРНИКА И АГРЕСИВНЕ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ

(Марко Николић, *Екуменски односи Српске православне
и Римокатоличке цркве: 1962–2000. године*, Службени гласник,
Београд 2012)

Монографија Марка Николића *Екуменски односи Српске православне и Римокатоличке цркве: 1962–2000. године* јединствена је у српској научној књижевности по предмету истраживања и по мултидисциплинарности. Аутор у том раду синтетички налазе политичкоисторијске, црквеноисторијске и правноисторијске анализе, излажући притом у сваком тренутку и релевантан догматски оквир посматраних појава. По наслову, ова монографија одговара ауторској докторској дисертацији, одбрањеној на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2010. године.

Предмет истраживања је у наслову књиге омеђен годинама 1962. и 2000, при чему аутор није пружио изричито објашњење за избор тог периода. Разлози за избор почетне године очигледни су из садржине петог, кључног поглавља монографије, које представља једини њен део у коме је обрађен однос саме Српске православне цркве, с једне, и Римокатоличке цркве с друге стране, при чему је та анализа спроведена почев од Другог ватиканског концила, који је отпочео 1962. године. Елементе за образложење избора завршне године посматраног периода, пак, аутор није пружио ни у виду структурних елемената студије, али се оно само намеће када се сагледа суштина предмета студије у целини. Без обзира, наиме, што наслов књиге упућује на однос Српске православне цркве и Римокатоличке цркве, у петом поглављу књиге једнака пажња посвећена је и деловању трећег, у наслову непоменутог, чиниоца тог односа – властима комунистичке Југославије. Када се узме у обзир да то по

обиму највеће, завршно и судећи по наслову кључно поглавље књиге посматра тространи однос, у коме су се комунистичке власти активно и агресивно мешале у црквену политику, лако се долази до разлога због ког је 2000. година изабрана за крај једне такве анализе. Демократске промене које су се те године десиле у Србији довеле су до суштинске промене односа државе према црквама и верским организацијама, тако да је тај однос саображен односу какав је постојао у Краљевини Југославији до Другог светског рата, односно какав постоји у зрелим демократијама западног света. Већ само ауторово опредељење да временско одређење своје студије у почетној тачки веже за околности које одређују понашање једног од три субјекта посматраног односа, а у завршној тачки за исте такве околности које се односе на другог субјекта, наговештава његов смисао да анализира сложене међузависности у оквиру појаве коју посматра, као и њихову још сложенију динамику.

Прво поглавље књиге читаоцу представља екуменизам, екуменски покрет и Светски савез цркава, док друго и треће поглавље пружају поглед на однос православних цркава, односно Римокатоличке цркве, према екуменизму, екуменском покрету и Светском савезу цркава. Четврто поглавље анализира савремене односе православних цркава и Римокатоличке цркве, док се пето поглавље, као што је већ поменуто, усредсређује на конкретан случај односа Српске православне цркве и Римокатоличке цркве после Другог ватиканског концила. На основу структуре

монографије јасно је да је наслов читавој књизи дат у складу с књижевном фигуром *pars pro toto*, тј. да је у наслов извучен предмет последњег, петог дела монографије, док четири претходећа дела имају припремну намену – да читаоцу пружи чврст темељ за разумевање сложене грађе, о којој није много писано. Таква природа прва четири поглавља не произилази само из односа структуре монографије и њеног наслова, већ и из размере хронолошког обухвата и степена детаљности анализе у тим поглављима – важеће сазнања синтетисаних у њима далеко је шире и општије од налаза до којих доводи детаљна и циљана анализа спроведена у петом поглављу.

Док је формална структура књиге изражена описаном поделом на пет поглавља, садржинска структура спроведеног научног истраживања усмерена је на два тространа односа, чији учесници се делимично, и само у одређеној мери, поклапају. Прва четири поглавља за предмет имају однос православних цркава, Римокатоличке цркве у целини и протестантских цркава, тј. развоја хришћанске цркве од почетног јединства до данашњег стања, који карактеришу „два велика хришћанска раскола у 11. и 16. веку“ (стр. 21). Таквом поставком аутор се сврстао у ред оних који дијалог између Римокатоличке цркве и православних цркава смештају у тространи контекст, у коме протестантске цркве имају равноправан значај. Анализа у тим поглављима временски је ограничена само постојањем посматраних појава, протеже се, дакле, од настанка хришћанске цркве до данашњих дана и има глобални обухват. Други тространи однос, као што је већ напоменуто, јесте однос Српске православне цркве, Римокатоличке цркве у СФРЈ, односно Србији, и југословенских, односно српских власти и анализа тог односа ограничена је временски на начин описан на самом почетку овог приказа.

Прво поглавље носи наслов „Екуменизам, екуменски покрет и Светски савет цркава“. Аутор је у том делу прво пружио основни увид у расколе хришћанске цркве за које сматра да су релевантни за данашње стање разједињености – раскол из 1054. године, као и појаву протестантизма. Суштину екуменизма аутор види у „тежњи ка остварењу јединства“, која одликује све хришћанске цркве. Аутор, међутим, наглашава да постоји спор

у погледу методологије остварења тог циља – док источни концепт „подразумева обједињавање равноправних субјеката на основу слободне воље“, западни концепт „уније... наводи на утисак о јединству... које би се остварило на основу утврђеног циља и критеријума, а којима субјекти уједињења треба да се приближе или повинују“ (стр. 36–37). За разумевање ауторовог метода истраживања посебно је важна глава о међурелигијском дијалогу, у којој су изложени разлози због којих би социолошки приступ разумевању религије и унапређењу међурелигијског дијалога, заснован на секуларном приступу изучавању религије, требало сматрати ограниченим и неподобним за суштинско унапређење међурелигијског дијалога. Насупрот социолошком, аутор истиче теолошки приступ међурелигијском дијалогу, у коме свака страна „узима у обзир властити богословски идентитет“, при чему су истакнути и одређени услови за успех таквог дијалога – да мора бити укључена и „друштвено-хоризонтална раван проблема“, као и да учеснике у таквом дијалогу представљају и верници и верске установе (стр. 41–43). Приказујући Светски савет цркава, аутор предлаже формулацију по којој та организација има „еклисиолошки значај“, уместо квалификације да има „еклисиолошки карактер“ (стр. 49). Такође, аутор указује на чињеницу да је у неколико случајева православна мањина у тој организацији била прегласана од стране протестантске већине, која у организационом смислу има надмоћ у управљању (стр. 51, 53).

У другом поглављу, под насловом „Однос Православне цркве према екуменизму, екуменском покрету и ССЦ“, аутор прво представља релевантне ставове православних теолога. Тако, на пример, аутор истиче појам „хришћанске истине“, која је по схватању Православне цркве садржана у канонима седам васељенских сабора неподељене цркве. Такође је указано на низ докумената и конференција, међу којима се истиче Енциклика Цариградске патријаршије из 1920. године, који сведоче о опредељењу Православне цркве да одреди заједнички став према римокатолицима и протестантима. Посебно су представљене Родоске конференције од 1961. до 1964. године, тзв. Свеправославна београдска консултација из 1966. године (о односу према Англиканској и Старокатоличкој цркви), православне конференције

седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века, састанак у Солуну 1998. године и у Фанару 2000. године. Став помесних православних цркава – Цариградске патријаршије, Руске православне цркве и Грчке православне цркве – приказан је с обзиром на периоде дужности њихових поглавара, док су односи Српске православне цркве са ССЦ представљени на још издиференциранији начин – приказивањем одговарајућих ставова Николаја Велимировића и Јустина Поповића, конкретних ставова и поступања представника Српске православне цркве на поменутим важнијим екуменским скуповима, па чак и ставова појединих српских епископа и свештеника. Поглавље је закључено констатацијом да је унутар Српске православне цркве почетком 21. века нарастао снажан критички став према Светском савезу цркава.

Треће поглавље – „Однос Римокатоличке цркве (РКЦ) према екуменизму и екуменском покрету“ – такође има двоструку садржину: прво је приказана релевантна доктрина Римокатоличке цркве, а потом и савремени односи са Светским савезом цркава и протестантским црквама. Однос ових садржинских целина пак у овом поглављу је другачији од оног у претходном, што је логична последица кључних чињеница у предметној материји: Римокатоличка црква је релативно скоро, на Другом ватиканском концилу, значајно променила став према екуменизму, али до данас није постала члан Светског савеза цркава. Аутор је зато велику пажњу посветио динамици Другог ватиканског концила и кључним документима који су из њега проистекли. Тумачећи догматску конституцију *Lumen Gentium*, аутор закључује да „(Римокатоличка) Црква своју природу и црквени легитимитет у ширем смислу стице од папе и у папи, а не обрнуто. Зато они (такви ставови, прим. Д. Р) у еклисиолошком смислу суштински разликују и одвајају РКЦ од протестаната, а посебно од православних“ (стр. 208). Сумирајући пак однос Римокатоличке цркве са Светским савезом цркава, аутор закључује да је „она (Римокатоличка црква) заиста била одмеренија, па тиме и донекле одговорнија. Православна црква је, с друге стране, била отворенија и добронамернија, а њену ‘наивност’ оптеретило је негативно искуство условљено наивним очекивањем“ (стр. 250).

Аналогно структури другог и трећег поглавља, и четврто, под насловом „Савремени односи Православне и Римокатоличке цркве“, пружа увид у релевантна догматска питања, а затим приказује конкретне односе, одређене првенствено кроз рад заједничких скупова. Посебна пажња посвећена је описивању нових тешкоћа у том односу, до којих су довеле демократске промене у Централној и Источној Европи, оштром ставу Свете Горе према компромисима са Светом столицом, као и раду Мешовите комисије за теолошки дијалог, почевши од 1980. године.

У петом поглављу анализирани су односи Српске православне цркве и Римокатоличке цркве у одређеним државама (Аустрији, Немачкој, североисточној Италији – Трст), као и на територији држава насталих распадом бивше Југославије. Посебно је истакнут висок квалитет односа Бискупске конференције Немачке и Српске православне цркве, као и између надлежних црквених власти на територији Словеније. Једнако као што препознаје да су повољне историјске околности у Словенији допринеле таквом квалитету односа, на исти начин аутор показује свест да су односи на територији Хрватске били веома оптерећени наслеђем масовних злочина у време НДХ, и зато те односе посматра с великом пажњом. Агресивно деловање комунистичких власти према Српској православној цркви у посматраном периоду аутор је посебно илустровао на примеру подршке власти расколу који је иницирала Македонска православна црква. У књизи су наведене и бројне друге илустрације таквог става – чињеница да су верске комисије, као државни органи, заузеле став да би Српска православна црква, као и Македонска црква, требало да пошаљу посматраче на четврто заседање Другог ватиканског концила, као и да би потом патријарх Герман требало о сваком исходу да извештава папу (стр. 362). С обзиром на такву исказану свест, донекле чуди одређен негативан став исказан од стране аутора према деловању расколничког дела СПЦ у Трсту (стр. 429–432).

Аутор се приклонио традицији успостављеној у српској књижевности двадесетог века према којој се поистовећују Света столица и Ватикан, тако да у монографији оба појма означава једноставно као Ватикан. На супрот томе, Римокатоличка црква под појмом Свете столице означава власт римског

епископа, која је уједно врховна епископска власт за целу Римокатоличку цркву, док је Ватикан назив за саму државу Ватикан. Разликовање има и формалне последице – међународноправни субјективитети Свете столице и државе Ватикан раздвојени су и постоје напоредо. Аутор је у Уводу објаснио да му није пружена прилика да се у раду на монографији ослони на изворе како из архива Римске курије, тако ни из архиве Надбискупје београдске. Због тога архивска грађа наведена у Библиографији припада другим двема странама у тространом односу који је у жижи интересовања ове биографије – Српској православној цркви с једне, и државама Југославији и Србији с друге стране.

Поред мултидисциплинарног приступа, доследно примењеног метода и садржински обимног обухвата истраживања, монографија се одликује прецизно синтетизованим

закључцима. Тако аутор у Сажетку истиче две основне препреке у односима Римокатоличке цркве и СПЦ: „догматско и еклисиолошко размимоилажење у схватању папског примата, и болно наслеђе из Другог светског рата у Независној Држави Хрватској у практичној равни“ (стр. 16). Посебну вредност, с обзиром на велики недостатак научне литературе о том питању, представља осветљавање агресивног односа власти комунистичке Југославије према традиционалним црквама и верским заједницама уопште, и посебно према Српској православној цркви. Таква студија је предуслов за препознавање последица тог деловања и њихово ваљано исправљање.

Душан Ракић
Каћедри за њравну историју Правног факултета Универзитета у Београду

UDC 330.34(497.11)“13”

ИСТОРИЈА КАО САВРЕМЕНОСТ

(Андре Николић, *Економско стање Србије у XIV веку*,
Друштво за привредну историју, Београд 2012)

У чије ће руке dospети овај текст, који само својим насловом вуче у историјске воде, а који је по много чему толико савремен? Или: ко још чита књиге о прошлости, ко још данас извучи поуке из историје – политичари или можда творци садашње економске политике? У данашње време инстант информација, необразованих политичара, помодних економиста на јавној сцени, где као да нема више чак ни образованих људи који читају (било шта!) ... Питали смо се чему још једна књига из економске историје? Заиста, за тренутак смо се уплашили за судбину ове специфичне и вредне књижице.

Међутим, приређивач овог издања Часлав Оцић с правом каже: „Актуелна економска криза довела је нужно до преиспитивања улоге, односно релевантности економске науке: све је више критичара који сматрају да је савремена економика у све мањој мери адекватно средство за управљање друштвеном судбином.“ Потребно је вратити се уназад и

преиспитивати стварност. Ако је економска наука у кризи или на раскршћу, добро је вратити се у историју и наћи у ондашњим текстовима „хуманистички смисао економске науке“ (подв. М. П.).

Отуда је оправдано интересовање приређивача за Андру Николића. Но, и даље навиру питања: Ко је Андре Николић? – запитаће се већина радозналих који дођу у сусрет с овом књигом омањег формата. Нажалост, вероватно то име и презиме више значи београдским таксистима, јер једна улица (у којој је Андре живео) на београдском Топчидерском брду носи његово име, него младим (и не тако младим) дипломираним економистима, правницима, политиколозима или другим образованим грађанима. Да ли је он историчар, правник, државник, дипломата, политички прогнаник...? Да, он је све то горепоменуто и још више од тога. У којем је раздобљу живео, чиме нас је задужио, које нам поруке шаље кроз време...? За мањи број

образованих људи он је својеврсни великан наше мисли, културе, политике и државништва друге половине 19. и почетка 20. века. *Економско стање Србије у XIV веку*, подужи есеј (расправа) младог студента (двадесетогодишњака!) добио је награду на конкурс студентских радова. Жири, а рекли бисмо и власти, схватили су вредност и значај овог рада, који је 1873. био и награђен: „Одбор професора Велике школе који је оцењивао поднесене темате био је необично изненађен овом расправом. У њој се огледа велика интелигенција младог студента... правилно схватање постављеног питања, удубљивање у решење његово, лепа књижевна обрада.“ (из кратке биографске белешке Луке Лазаревића из 1933). О њему сазнајемо више у два биографска текста, као и из исцрпне библиографије при крају књиге.

Књижица која је пред нама повод је за тражење одговора и на неке актуелне теме *садашњег односа ђолићике и економије* које тиште српско друштво, а о којима би политичари и економисти требало да се озбиљно позабаве и дају конкретне одговоре грађанству које то очекује. Оно што читам из Николићевог пера је историја, а закључци су савремени. Читам Николићева запажања и мислимо о Србији у континуитету, односно колико је све то Србија у дисконтинуитету. Као да у нас нема континуитета акумулисаног знања. У чему је тај давно заборављени мислилац и делатник актуелан данас као што је био и у своје време? Одговоре на сва ова питања наћи ћемо најпре дружећи се с Николићевим текстом, а потом у предговору и поговору Часлава Оцића.

Само у првој равни ова књижица се бави економским стањем у Србији 14. века. Но читајући овај текст одмах се уочава да расправа Андре Николића говори много више него само о Душановом царству. Она говори о односу *економије и ђолићике у Србији када је она била у свом највећем усјону* током Душановог царства. А исто се може рећи и за Оцићев текст, кад говори о актуелности Николићевих идеја у светлу увек актуелне теоријске и практичне теме односа политике и економије. Он пише о стању теорије о овом питању, али посредно и о садашњем политичком и економском тренутку.

Како ће савремени читалац примити овај рад? Први утисак биће рушење једне (бар тако изгледа!) непотпуне слике о једном делу

наше националне историје. Кад је реч о Душановом царству, сваки наш човек има патриотску идеализовану слику о тој творевини и том периоду. На пример, сваки правник у Србији, спремајући испит из Историје државе и права на Правном факултету, посебно се задржавао на ондашњој савремености Душановог законика. С поносом ће се истаћи да се Србија тог времена није много разликовала од, рецимо, Енглеске, Француске, итд. Штавише, правници ће нам рећи да је Душанов законик, који је регулисао и немали број привредних питања, био далеко испред правних решења западне Европе тог времена. Други утисак је да је средњевековље имало својих ограничења: политичких, социјалних, економских итд., које су својим противречностима довеле и до историјских промена друштвено-економских формација. Нова мисао о теми која се разматра под наведеним насловом је да је једна од неусклађености не само *социјални однос* „оних који производе“, а немају удела у распоређивању оног што су произвели и „оних који уживају у оног што је проведено, а одређују како ће то бити коришћено“ већ и нехармоничан *однос ђолићике и економије*. Тако смо ушли у праву тему. Тема увек актуелна у свим епохама и свим земљама, колико и данас. И овде у Србији, као што је то некад било и у Србији 14. века. Ту актуелност теме односа политике и економије схватио је у време стварања модерне Србије 19. века и млади Андра Николић.

Поговор Часлава Оцића није уобичајени поговор какав сусрећемо у књигама. То није подређен текст који нас уводи у дело с којим намеравамо да се бавимо. То су два паралелна текста који готово да су на истом нивоу интересовања и значаја. Оцићу је Николић повод за додатна размишљања на исту тему у светлу најновијих теоретских и практичних искустава. То је есеј на двадесет и четири стране, док је сам Николићев текст на четрдесет и једној страни. Стога предлажемо читаоцу да прво прочита текст Андре Николића, па потом предговор Часлава Оцића, те поново да се врати тексту Андре Николића. Од таквог читања имаће вишеструке користи. Но, ми ћемо се прво задржати на Оцићевом тексту „Актуелност Николићевих политикономских идеја“.

Оцићев предговор у свом уводном делу даје нам теоретски оквир у који треба да сместимо Николићеве ставове о *односу ђолићике*

ке и економије, док је његов други део, или наставак поговора, прилично стандардан приказ Николићеве расправе, уз потцртавање његових идеја у историјском контексту средњовековне Србије.

Оцић нас најпре на теоретском плану упозорава како се може приступити теми односа политике и економије, а то су *присципи са становишћима науке и идеологије*. Наука објашњава стварност, идеологија брани интересе и усмерава. Ма колико наука покушавала да анализира стварност, утицај идеологије је немогуће одстранити. Међутим, Оцић ту уводи и трећу могућност приступа, а то је *присципи са становишћима мейна науке*. То је веома важно, јер се метанаука бави разумевањем (смислом) појава и процеса. Ту треба, по нашем мишљењу, претежно сврстати Николићеву методологију. Он је научно анализирао *стварности* средњовековне Србије Душановог царства (однос политике и економије), али није се могао одвојити од идеологије. Када је писао овај рад као следбеник идеја Светозара Марковића, па затим ондашњих радикала, Андра Николић је био под утицајем идеја Карла Маркса. Он је прихватио радну теорију вредности. За разлику од класичних економиста, Николић вредност схвата као друштвени однос.

Скицирајмо укратко суштину мисли и ставова Андре Николића у овој расправи. Можемо рећи да у овом есеју постоје одређени *консиантни чиниоци* за које се он залаже: природна богатства земље су дата, народно богатство је у његовој производној снази, личност је одређена друштвом и у њему налази свој развој (личност није егоистични појединац који граби), народ је органска целина (није гомила, механички збир појединаца), појединци и друштва само преко свог народа ступају у међународну заједницу народа. Оно што је променљиво и подложно критици и промени код Андре Николића јесу: социјална структура (сталези, класе, „они који раде“ и „они који располажу и одређују расподелу“), производни односи (радна теорија вредности), индустријализација којој треба тежити по сваку цену, (спољна) трговина само релативно привредно изједначених партнера. Горепоменуте чиниоце могли бисмо у једној другој констелацији да подведемо под политичке и економске факторе, а тиме и на однос политике и економије. У светлу Оцићевог приказа односа

економије и политике (приступ са становишта науке и идеологије), за Николића бисмо могли рећи да је у једном делу економски под утицајем Маркса (радна теорија вредности), али и Фридриха Листа (када се бави питањима спољне трговине), а и економски развој изједначава са индустријализацијом (савремене теорије развоја). Дакле, има утицаја различитих идеологија на његов научни (по)глед. У оном делу који се бави социјалним и политичким питањима поново је уочљива мешавина погледа. Млади Николић је као следбеник Светозара Марковића на левим позицијама када анализира класну структуру друштва (сталешке, класне односе), али је за органску теорију друштва која се данас у западним неолибералним теоријама сматра за десну, конзервативну, позицију. Међутим, када применимо Оцићево упозорење да је могуће приступити проблему односа економије и политике и са становишта метанауке, онда видимо да Николићева метанаучна обрада даје смисао историјским процесима.

Но, да бисмо боље разумели Николића, односно однос економије и политике, Оцић нас води и кроз ставове Џоане Робинсон, која најбоље разматра мишљење многих економиста у свету, а то је да је *економска наука одувек била – и наука и идеологија*. Са своје стране Оцић сматра и додаје: „Једностраност политичистичких и економистичких теорија не води решењу проблема односа политике и економије. Сматра се да је за објашњење и разумевање интеракције економије и политике потребна нека *холцистичка теорија социоекономских система*“. Оцић истиче да је тога био свестан и Николић. „Разматрање конкретних питања односа економије и политике, дакле, није могуће ван конкретног контекста“ (Оцић). И даље Оцић истиче оно што је најбитније у поимању Николићеве позиције: „Да ли то у Николићевој студији случаја (case study) тај специфични социоисторијски и културни *контекст* представља Србија (и њено окружење) у другој половини 19. века или у 14. веку? Да ли Николић ... верује у постојање *појава 'дуге трајања' (longue duree)*, па му је у фокусу мање 'историчка радозналост' у односу на 'велику поучу и за садашње доба и за наше сувремене интересе'“ (стр. 12–13).

Једна од битних тема које Џоана Робинсон обрађује, а коју налазимо код Николића, а Оцић их са своје стране повезује за нас,

гласи: „...она анализира однос економске науке и националне идеологије и закључује да су економске идеје дубоко укорене у националне и државне интересе, чак и онда када се јављају у интернационалној, односно универзијалистичкој форми“ (стр. 17).

Следимо Оцићева размишљања. Теме које су концентрисане у наслову Николићеве расправе у суштини су *социолошке* (класна структура друштва), *политичке* (питања власти и моћи), *економске* (начини производње, теорије вредности, спољне трговине итд.), али *надасве њолићеконске – шеме односа њолићке и економије*. Међутим, да би се добро схватила порука Андре Николића о неодојживости неодојговарајућег односа политике и економије у контексту средњовековне Србије 14. века (а већ тада Николић има у мислима Србију 19. века), неодојходан нам је Оцићев предговор, јер нас уводи у једну изузетну теоријску област, с реперкусијама на савремени реални живот, а то је већ поменута област односа политике и економије. Док Николић пише о Душановом царству, а мисли на краљевину Србију друге половине 19. века, докле (чини нам се) Оцић има на уму Републику Србију 21. века. Поједностављена полазна основа анализе у неколико речи је следећа: Политика је моћ, моћ је у политичкој сфери. Улога државе је у домену „редистрибутивне и регулативне интервенције“. Економија представља „диференцијацију ресурса и шанси на тржишту“. „Економска сфера“ изражена је у индивидуалној вољи сваког појединца. Како ускладити ову дихотомију? Најбоља би била хармонија, али у реалном животу ње нема у односу политике и економије. То је чињеница у реалном животу која је уочљива у свим земљама и у свим епохама. Увек је присутна борба у надвладавању једне сфере над другом. У англосаксонским земљама центар политичке моћи је у економској сфери, док је у континенталним земљама Европе већи утицај „политичког поретка (државе) на економски поредак“.

„Држава се посматра као средство за решавање проблема које ствара друштво (у англосаксонској и западној пракси – М. П.), а не као органски ентитет који следи посебну, вишу и иманентну, мисију везану за националну судбину“ (земље континенталне Европе и земље „Трећег света“ – М. П., стр. 10). Земље континенталне Европе (а касније и земље Трећег света) нису имале дилеме која

од тих сфера треба да буде доминантна услед владавине апсолутних монарха (краљевина и царевина), с различитом правном и филозофском традицијом, са средњом класом...

У предговору Оцић скреће пажњу читаоца на однос политике и економије, тј. стање политичке економије од 70-их година 19. столећа на Западу, везе између економске и политичке сфере, односно однос економских и политичких процеса. „Тај однос може се замислити као узрочни однос једног и другог процеса (*дејтерминистичка теорија*), као однос реципроцитета (*интерактивна теорија*) или као континуитет понашања (*бихевиористичка теорија*). Даље, Оцић приказује један други, такође важан однос: различито духовно и политичко наслеђе и – по правилу – развојна искуства у 19. и 20. веку англосаксонских земаља Северне Америке и Западне Европе с једне, и земаља континенталне Европе с друге стране.

Оцићев предговор је својеврсни путоказ кроз савремене теорије о односу политике и економије, који нам помаже да увидимо сву актуелност (савременост) позиције Андре Николића.

Да проанализирано расправу Андре Николића *Економско стање Србије у XIV веку*, за коју Николић сам каже да му је намера да се бави „економском основом величанствене зграде“ Душановог царства и политичким догађајима при крају 14. века у Србији. Па даље каже: „...а осим тога намеран сам и да изнесем начела политичке економије у односу на економску политику народа, па ћу поделити целу расправу на четири дела. Први ће говорити о *друшћивеном*, други о *економском стању*, трећи о *њолићчким догађајима* и четврти о *начелима њолићчке економике у односу на економску њолићку народа*.“ (подвукао М. П.)

Николић истиче да је против доминације политичке и дипломатске историје и залаже се за *давање значаја у проучавању економске историје* ... Андра Николић каже да га интересује целокупан живот народа – „друштвено стање народа“, „економско стање народа“, „народни рад“, „народно газдинство“, „народна индустрија“. Појмови којима оперише Николић и синтагме које употребљава јасно говоре где он идејно стоји. То су, на пример: „народно јединство“, „право народно јединство“, он говори о „народу једнаких људи“ и да „човекова је личност скривена у

друштву“ и наравно о „економском јединству“ народа.

У првом делу, који слика друштвени живот у феудалној Србији 14. века, даје се социјална (класна) структура Србије какву налазимо углавном и на Западу тог времена. „Земска сопственост“ – то је она толика позната фиксираност кметова за земљу у феудалном систему. То је општа слика и у ондашњој Европи. „Радам се бавио онај ред људи који није имао право на резултате рада... Добијено богатство делило се на људе који нису учествовали у производњи тог богатства, и који добивши га тако лако, нису му знали вредност, па су га сатирали... отуда она страховита, али на жалост још и данас обична аномалија: раскош на једној страни док се друга једва исхрањује.“ То је једна од социјалних слабости царевине у врхунцу успона, али као да је то речено у Србији с почетка 21. века. Класни приступ младог следбеника Светозара Марковића у другој половина 19. века као да није изгубио од значаја у Србији с почетка 21. Века. „Треба само стати на гледиште народа при питањима о благостању, и богатству, па ће се увек одговорити тачно на то питање“ (стр. 49).

У другом делу, који говори о економским питањима средњовековне Србије, Николић тадашњу стварност Србије у делу сагледавања „извора богатства Србије“ види у земљорадњи, главној грани производње (звучи блиско данашњем „пољопривреда је наша највећа шанса“), затим следе виноградарство и рударство. ... Као да нису прошли векови! Србија у континуитету – Србија у дисконтинуитету! А потом, двадесетогодишњи Андра Николић, имајући у виду своју домовину у другој половини 19. века, каже једноставну, а тако велику истину: „Народ није никако богат зато што има извесну гомилу материјалних добара, него зато што може да произведе та добра. *Његово богајство њо је његова производна снага.*“ (подвукао М. П.). Те даље: „И тако прилична земљорадња, доста развијено сточарство, виноградарство, рудници, природа најудеснија, земља богата и плодна – ми можемо рећи Србија је била богата: политички Србија имала је добру економску основу и Србија је била јака и срећна. Али има нешто што нам не да да паднемо у тај оптимизам. Србија је имала услова за богатство, то је истина. Природни момент у производњи био је веома користан

српском народу. Природа се према њему увек пријатељски показивала, увек му је била наклоњена. Он није морао... да краде туђу земљу, он је имао толико земље да ју сам није могао ни да обради. Он није морао зазирати ни од пустошних ветрова ни од каквих мразева, ни од страховите жеге. Ја рекох природни момент у производњи био је користан српском народу.

Али не шако и друшћивени моменѝ (подвукао М. П.). У оно доба природа је више волела Србина *него што је он сам волео другоѝ Србина.* (подвукао М. П.). *Друшћивени моменѝ у производњи није био ни мало користан српском народу.* И ту се сретамо с једним жалосним фактом: српско друштво није тако било уређење да може само себи помагати онолико колико му је природа помагала... И опет велим, у овом питању треба стати на гледиште народно, не узимати богатство једног реда као богатство целог народа... ту се није појављивао као капитал, као ново средство за даљу производњу, него се просто упропашћавао.“ (Како нас ово подсећа на садашњу класу богатих људи у Србији са почетка 21. века произашлу из транзиције и приватизације, за коју би се могло рећи да је више спекулативна него производна, М. П.). „Ово је тако важан факт у народном газдинству, да се њега не сме прећутати ни један економиста. Да ли ће сувишак зараде отићи у руке производној класи, то је питање далеко важније од политичке форме друштва“ (стр. 53).

А шта рећи о народу у тако организованом друштву? „Његово ће време пролазити у послу који му набавља само хлеба и читање генерације неће се разликовати једна од друге....Умно развиће остаће за све време једнако – сведено на нулу“ (стр. 54–55).

У делу расправе који се бави привредом Србије у 14. веку Николић се задржава и на питању трговине: „...најважнију препреку нашем економском развићу. То је политика *слободне* трговине“. Да поновимо: млади Николић је следбеник идеја Светозара Марковића и Маркса, али по питању слободне трговине он стоји на позицијама немачког економисте 19. века Фридриха Листа. Да се подсетимо, Лист је у дијалогу с енглеским економистима о слободној трговини стајао на позицијама да ће тада „пасторална Немачка“ слободно трговати с „индустријализованом Енглеском“ када буду на приближном истом нивоу ин-

дустијског развитка. (Познати аргумент: заштита домаће индустрије у повоју.) Србија друге половине 19. века, односно Србија с почетка 21. века?

У време успона Душановог царства трговину су држали странци – Дубровчани. Тако Андра Николић пише: „Природна богатства српских земаља (Николић веома често помиње термин „српске земље“ поред уобичајеног Србија, прим. М. П.) увек ће навући у њих приличан број трговаца... ..поједини крајеви српских земаља ступају у економски саобраћај с Дубровчанима и Млечанима, нигде нема економског саобраћаја између њих самих... јер Србин Србину није ни требало када су сви једнаки... али онда не треба ни говорити о српском јединству када се оно остварило само до јединства канцеларија, а даље није прешло.“ О странцима који су се одомаћивали у нашим крајевима Николић каже: „...нити се најзад боје различите вере и народности.“ Андра Николић није био нетолерантни бигот и ксенофоб, како би га неко врло радо данас квалификовао. Да протумачимо данашњим језиком „различите вере и народности“: стране социо-политичке идеје, схватање неолибералне економије, итд. намећу се као универзалне идеје свуда једнако применљиве, а нису од подједнаке користи за домаће и странце који их несметано пропацирају у земљи из које извлаче корист. Треба видети садашње стање у ЕУ и еврозони па да се види сва погубност примене једнаког аршина за све: привреде земаља у сливу реке Рајне (Rhineland economies) наспрам економија земаља Средоземља. „На једној страни – велика индустрија, силне радионице, много вешти руку. На другој страни – природно изобиље...“

„Када сад у овој светлости погледамо на уговоре српских краљева с Дубровником, онда нам се показују све привилегије којима беху обасипани Дубровчани...И тако та гласовита „српска трговина“ била је чедо интереса властеле и страних трговаца. Са српским народом имала је толико посла у колико се из њега могаху истеривати глобе, дажбине, кулуци за властелу и проценат за дубровачке трговце.“ Па даље, пита се Николић: „Сад нам се и само намеће питање како је оваква трговина утицала на економско стање народа?“ ...„Слободна трговина“, дакле, није дала Србији да развије индустрију. Слободна је трговина одржавала у

Србији оно економско стање које је познато као најнекономскије и најнесрећније за народ.“ Одговор на ово питање даје Николић: од такве трговине има користи само онај део повлашћеног дела становништва који има новца, крупног новца. „Новац се јавља тек када се у народу маколико развије разноликост занимања и отуда потреба размене која се реализује новцем. Али ми то у Србији не видимо за дуго.“

Индустрија (привредни развој) је на срцу младом аутору „Најмоћнији услов за народну егзистенцију, највећи извор његовом богатству и његовој снази – то је *индустрија*. Тек с индустријом народ се ослобађа од тираније... да не зависи од случаја... И да има своје место у свету не по заштити ни милости другог народа, него на основу свог властитог рада.“ Даље Николић надахнуто пише о индустријализацији (свакако и идеализовано, што се може и разумети у контексту његове основне поруке) и слободној трговини: „Индустрија... то је огромна друштвена снага која прерађује и подиже човека и чиставе народе, то је снага која изазива сваку и најмању снагу у заједничко суделовање за општу срећу. То је снага која збратимљује све народе целог света у свемирну заједницу и која даје свакој личности највећи степен среће и задовољства.“

Дакле, не сме српски народ да има „нерадну елиту“, неравноправну спољну трговину, без индустрије. Николић сматра да народи морају да имају индустрију као услов развитка не само народа већ и личности (појединца) у народу. Он је за спољну трговину која спаја народе, а не тако схваћену и примењену трговину непроизводних, непредузетничких класа које су само потрошачи увезене робе. Могло би се рећи да је Николићев поглед на свет: индустријски развој, тржиште, слободна економска утакмица која уједињује народе и развија личност. Томе нема шта да се дода. Али...

На тему „личност и народ“ још једном се уочава младалачки идеализам Николићев, његов хуманизам и схватање личности (човекова личност је скривена у друштву) и народа, те личности у народу и „народног јединства“, као предуслова „економског јединства“.

„Народност и општи дух“ у друштву је значајан став који је заступљен у овој расправи младог левичара. Заиста су веома зани-

мљиви Николићеви погледи на „право народно јединство“ – „општи дух“ у народу. Он почиње да развија своју тезу узимајући примере из историје. Оскудица народног јединства је главни узрок ратовима и пропасти Италије и њених градова-држава у средњем веку. Исто се може рећи и за Душаново царство, а ми бисмо додали и у бившој СФРЈ. Да елаборирамо ово схватање цитатом из Николићевог пера: „Шта значи ‘ујединити’? ...Зацело ништа друго него раширити *друштво*, довести већи број личности или појединих друштава у једно веће друштво. Добро. А шта је то друштво? Могло би се рећи да друштво означава просто више личности, гомилу људи на једном месту. То је погрешка. Друштво није само проста гомила људи, него је то органски састављена гомила. Друштво је скуп личности који се измењују својим услугама, својим радом. Члан друштва може бити само онај који нешто даје другом, нешто прима од другог. Као што се види економски саобраћај то је животна веза организма које се зове друштво; у том саобраћају је његов *raison d'être*. Према томе ‘ујединити’ значило би учинити да *већи број личности дође међу собом у економни саобраћај. Народна јединство је она снага која одржава ошћити дух у њојединим удружењима и њојединим крајевима*“ (стр. 57). Дакле, Николић је на становишту да појединац ступањем у „економни саобраћај“ развија друштво, али друштво је више од тога, за њега друштво има органску димензију, њега „одржава општи дух“ – и то је „право народно јединство“.

Како се даље поставља А. Николић према питању односа политике и економије? Ево шта он у закључку каже: „У говору о утицају економског стања на политичке догађаје, ја могу бити врло кратак. Ја сам већ рекао да држим да поједини фактори народног живота само утичу узајамно један на други, али да нису апсолутно један узрок а други последица. На тај начин не сме се само узети да је само економско стање утицало на политичке догађаје. Оно је ту имало свога удела – то је истина.. Али оно није утицало апсолутно, није само...“ Па даље: „Могло би се рећи као да је судбина после Душанове смрти хоће да куша српски народ, хоће да га стави на пробу, да види може ли се одржати. И збиља, наступили су такви догађаји које мучно да би могао издржати и најјачи народ,

с добро уређеним друштвом, са здравим економским организмом, ако би се само онакви догађаји могли јавити код таквог народа. Борба новог и старог поретка, нове и старе властеле. Раскомадање српске земље. Самосталност појединих обласних намесника и најзад да не спомињем друге прилике. Нападаји са стране... и најпосле страховита битка косовска... Све су то били часови које је српски народ имао да издржи...“ (стр. 69–70).

„Пропаст, и то опако нагла пропаст српске ‘силне’ државе може да изненади сваког оног који је направио себи илузије о ‘сили’ и добром уређењу српске државе. Али ја сам већ казао да у српским земљама није било никакве снаге, никакве уређености, никаквог јединства. У Србији никад није ствар једног њеног краја била ствар свију њених крајева. Одвојеност, раскомаданост није наступила тек после смрти Душанове. Не, она је уствари постојала једнако и у Србији се ничим није ни ишло на стварање народног јединства. Та се раскомаданост после Душанове смрти само *формално* појавила а у ствари била је и много пре, управо увек. Овај партикуларизам је учинио те се српски народ није могао да одупре нападају са стране и није могао да преболи ране од задјевнице унутра... држава се распада на *три крајевине, две царевине и многа* војводства и кнежевине. Могућност за то лежало је у самој конституцији друштва.“

Николић: Поруче за деловање на унутрашњем плану. У даљем цитату из Николићевог расправе сваки народно, патриотски опредељен и поштен Србин (тада, 19. век и сада, 21. век) пронаћи ће свој лични критични став према (тада) постојећем српском друштву, политичким странкама и водећим политичарима: „Несавршеност економског и друштвеног организма Србије... чинило је да се све богатство које производи српски народ обраћа као оружје против њега, и да послужи као средство за узајамно сатирање и борбу против великаша. У таквом стању није било место за развитак личности и удружења, и то је све учинило да народ није могао имати никаква гласа, да он није смео решити ни једно питање. У оваквом стању када је дошло питање које је требало да реши *сам народ* – питање о одбрани своје куће, о сачувању свога места у свету – он га није могао решити под управом оних људи, којима је доцније потомство пресудило:

‘Великаши проклете им душе.

Великаши траг им се утро’.

Властела је окретала народну снагу према својим рачунима – а последица је тога била и њихова и народна пропаст, народна за време, њихова за довека.“

На међународном плану односа политике и економије Николић има шта да каже. У закључку своје расправе он даје хуманистичке поруке сваком појединцу и свом народу, али и политичарима, које су биле ваљане тада, као што су и сада: „Да се развије и напредује човечија личност, треба да се удруже много глава и руку. Када се људи удруже они живе боље него када су усамљени. Исто вреди и за народе... И тако смо од првих степена удруживања – породица, општине, племена, народа – дошли до највишег степена, у коме има и највише услова за благостање човека – *до свемирне заједнице*.“ (међународна заједница – прим. М. П.) Да би нам његове речи тада написане звучале као да су данас написане: „До свемирне заједнице долази се само преко *народне независности*.“

Андра Николић није могао да има детаљну визију будућег света или Европе (Европске уније), али његове речи звуче заиста пророчки јер говоре о једноставним истинама које је некад најтеже у потпуности схватити и прихватити: „Који народ није постао економски самосталан, тај нека се постара, па нека најпре дође дотле, а после нека иде у општу заједницу народа. Који народ погрешно против овог савета постепености, тај ће у општој заједници бити увек ‘млађи’ а нигда равни члан. Када би неки народ пре своје независности ступили у општу заједницу, онда би дошли до општег подаништва и оп-

штег кулучења једном најјачем народу. То би било, у друкчијим приликама, друго издање римске царевине.“

Андра Николић није био етноцентрич, за аутаркију (како би неки економисти могли да погрешно протумаче), ксенофоб, егониста... Не! Он је тада као млади левичар, хуманиста и космополита био и српски патриота који је у „принципу народности“ *за све народе* видео место у политици и економији. „Народност дакле није ништа што би било по свом карактеру егонистично, противно свемирној заједници. Не, баш је народност пут којим се долази до те заједнице.“ За данашње неолиберале то је анатема! То је апсурдна подела на десне и леве, „напредне“ и „назадне“! ... Андра Николић је у народној, а не у либералној економији видео производну снагу у којој је богатство „једно од средстава за развиће личности“. Он је стајао за „свемирну заједницу“, за „живљење у економској свези с другим народима“, али је упозоравао на *ћодизање народне индустрије*, јер само онда „када се народ развије и кад он буде имао све што му треба као народу, и када су такви исти народи око њега, онда ће они за цело, по природном закону привлачења и удруживања људи, поћи један корак даље и ступити у свемирну заједницу као равни члан и као друг.“... „На који ће начин народ да испуни ове захтеве теорије то је посао практике, посао који ваља предузети управљајући се према приликама места и времена, за шта се не могу постављати правила.“ Али оно што је за цело на његовој застави економике јесте: „Где је год притисак, ту страдају подједнако и победник и побеђени.“

Милан Пејтровић

СЕЉАК: ЈУЧЕ, ДАНАС И СУТРА

(Срђан Шљукић и Марица Шљукић, *Земља и људи. Сељацићиво и друшћивена сћрукћура*, Mediterran Publishing, Нови Сад 2012)

У издању издавачке куће Mediterran Publishing из Новог Сада, а из пера Срђана Шљукића и Марице Шљукић, долази нам књига *Земља и људи. Сељацићиво и друшћивена сћрукћура*. На 325 страница ове књиге налазимо деветнаест поглавља, уз списак литературе и резиме на енглеском језику.

Већ из самог садржаја може се видети да она не представља само пуко „бављење сељаштвом“, него озбиљну анализу различитих теоријских и практичних проблема који се везују за сељаштво – од проблематике друштвене структуре, преко класног позиционирања и односа сељаштва и политике/идеологије, па све до савремених трендова модернизације и промена које она доноси селу и сељаку.

Због тога су уводни делови књиге посвећени разјашњењу и указивању на различите приступе појмовима који се данас прихватају „здрави за готово“, а који су незаобилазни не само у анализи сељашта него у било ком озбиљнијем приступу истраживањима друштвене стварности. Аутори нас уводе у проблематику друштвене неједнакости, те различите историјске, теоријске, приступе који започињу још с античком мишљу, с Аристотелом, и доводе нас до савремених – стрателом, и доводе нас до савремених – социолога.

Дотицање проблема друштвене неједнакости нужно усмерава на проблематику друштвене структуре и успостављања тзв. друштвене стратификације – раслојавања друштва кроз стратуме (слојеве) или друштвене класе. Теоријске супротстављености у погледу прихватања термина „слојеви“ или „класе“, представљене су кроз становишта Маркса (Karl Marx), Дарендорфа (Ralf Dahrendorf), Ботомора (Tom Bottomore) и других. Будући да би се као централна тема књиге могло одредити сељаштво, проблематика дихотомије слој–класа додатно се компликује настојањима аутора да у њој нађу право место за само сељаштво. Да ли је сељаштво

друштвена класа или не, показује нам се кроз систематско представљање становишта два великана социолошке мисли који, иако излажу непотпуне, а понекад и недоследне ставове по овом питању, свакако остављају значајан теоријски траг на том пољу – Карла Маркса и Макса Вебера (M. Weber).

Било је и социолога који су настојали да „помире“ класни и стратификацијски приступ анализи друштвене структуре. У СФРЈ то су били Радомир Лукић, Данило Мркшић, Слободан Вуковић и Младен Лазић, чије су анализе посебно значајне јер обухватају и период социјализма и период по распаду Југославије, тј. период тзв. транзиције (за коју аутори истичу да је ово недефинисан појам и да је боље заменити га појмом трансформација).

Разумевање садашњости без осврта и разумевања прошлости тешко да је могуће. Зато схватању српске савремене социологије и савремене мисли о селу претходи сагледавање историјског процеса успостављања и развоја социологије у Србији, односно у Југославији, првенствено кроз становишта Мирка Косића (1892–1956) и Драгољуба Јовановића (1895–1977) који сматрају да традиционално српско друштво није имало јасно изражене класе. Други светски рат је нагло прекинуо развој социолошке мисли, а марксистичка догма која је наметнута после 1945. није дозвољавала поновно успостављање изворне социологије, ослобођене идеолошких утицаја.

Мисао о српском сељаку и селу успостављала се знатно пре развоја социологије и социологије села. Тако се код Вука Карацића (1787–1864) и Светозара Марковића (1846–1875) проналазе важни извори информација о друштвеном стању Србије, како за време отоманске окупације, тако и за период после ослобођења. Марковић се неће задржати само на нивоу описа постојећег стања, него ће направити значајан корак напред – он ће пону-

дити мисао о друштвеној трансформацији и прескакању капитализма (при чему не мислимо на индустријски, него на непродуктиван и од споља зависан капитализам који Србији не би ништа добро донео, што на крају крајева и видимо данас, као сведоци примене једног таквог модела), у чијој основи су институције традиционалног српског друштва – породичне задруге и сеоске општине. Величина Светозара Марковића огледа се и у томе што су његови ставови и проблеми које је уочио у своје време и данас подједнако актуелни.

Будући да је становништво Србије било доминантно сељачко, тешко да можемо било који друштвени процес или било коју друштвену промену посматрати неvezано за сељака и село. Као што су сви национални успеси изнедрени на сељачовим леђима, тако су и сви национални ломови прво погађали сељака. Сходно томе, аутори значајну пажњу посвећују теми односа политике/идеологије и сељаштва. Почев од Слободана Јовановића (1869–1958) који даје непроцењиве социолошке анализе положаја српског сељаштва 19. века (уз приказ тадашњих политичких оквира и односа према селу), па све до послератних интелектуалаца и друштвених радника који су, у мањој или већој мери, сликавали доминантну идеолошку матрицу марксизма.

Једно од главних послератних питања у које су „увучени“ тадашњи социолози јесте: Да ли је сељаштво део „радног народа“? Почев од идеолошког оца југословенске аграрне политике Едварда Кардеља, преко ставова Мирослава Печулића, Јоже Горичара, Зорана Видаковића, Загорке Голубовић, Владимира Цвјетичанина и Стипа Шувара аутори нам показују како је доминантна идеологија марксизма утицала на обликовање тадашње социолошке мисли (која је понекад доводила до невероватних ствари – да се сељаштво, иако чини готово половину тадашњег становништва југословенске државе, у потпуности игнорише), али и на покушаје да се социолози ослободе тих идеолошких стега и да, бар „читањем између редова“, укажу на стварно стање у југословенском друштву. У том погледу посебно су значајна истраживања Бранка Хорвата (занимљиво – економиста, а не социолог), заједно с Михаилом Поповићем, Весном Пешић, Силваном Болчићем, Милосавом Јанићијевићем и Драгомиром Пантићем.

Посматрајући историју аграрних политика од краја Другог светског рата па све до

последњих година аутори, као директну последицу наводе успостављање четири слоја који су основа нове друштвене структуре у пољопривреди: 1) „прави сељаци“ – првенствено окренути задовољавању породичних потреба с маргиналним учешћем на тржишту; 2) фармери – поседују и узимају у закуп земљу, поседују и примењују савремену механизацију и средства пољопривредне производње, а све у циљу пласирања пољопривредних производа на тржиште; 3) „нови велепоседници“ или „нови латифундисти“ – поседују више хиљада хектара земље коју обрађују на капиталистички начин (коришћењем најамне снаге); 4) пољопривредни радници који долазе из редова некадашњих индустријских радника, сиромашних сељака без довољно земље, незапослених лица, итд. Значајно је уочити да овакви друштвени слојеви постоје и у другим бившим социјалистичким, али и западним друштвима, уз међусобно другачији однос него у Србији.

Важно питање којем аутори посвећују пажњу јесте модернизација сељаштва, тачније – разлике, али и сличности, између сељака и пољопривредника (фармера). Сељак се обично дефинише кроз специфичан начин живота и традицију, док је фармер обележен модернизацијом и професионалним бављењем пољопривредом. Сличности и разлике се посебно показују на примеру односа традиционалног српског сељака и америчког фармера. Тако се као сличности издвајају: 1) породична повезаност – по правилу, синови настављају очевим стопама; 2) енциклопедичност – и сељак и фармер поседују многострука теоријска знања и практичне вештине; 3) неуговорена сарадња – како сељаци, тако и фармери практикују узајамну помоћ при обављању послова; 4) рационалност огледана у најефикаснијем прилагођавању постојећим условима; 5) живот и рад су директно условљени природним условима; 6) рад је породичног карактера – пољопривредни послови се обављају уз помоћ породице, при чему и код фармера и код сељака постоји природна подела рада – неки послови су намењени женама, а неки мушкарцима. Разлике између сељака и фармера су првенствено у: 1) нивоу механизације, при чему фармери користе знатно више савремених средстава него сељак; 2) начину стицања знања – код сељака то иде с генерације на генерацију и везано је за стечена знања породице, док се код

фармера ради и о ширем друштвеном образовању кроз различите организације; 3) сељачка производња усмерена је искључиво на задовољавање личних потреба, док је фармерова усмерена ка тржишту.

Битни показатељи степена и успешности модернизације друштва јесу и услови за развој предузетништва. Основно питање на које аутори настоје да дају одговор, а које се намеће у додиру сељаштва и предузетништва, јесте: Да ли је сељак предузетник? Одговор на то питање, у крајњој линији и крајње поједностављено, а пратећи јасне аргументе које аутори наводе, био би потврдан. Негативни услови за развој предузетништва, који се сви до једног могу препознати у садашњој Србији, јесу: 1) непостојање слободног тржишта; 2) затвореност друштва (слаба друштвена покретљивост); 3) нефункционисање правне државе, те несигурност својине.

И поред таквих услова, можемо рећи да је српски сељак ипак био у знатно бољем положају него сељаци у другим постсоцијалистичким државама. Разлоге треба тражити у предузетничком духу који комунизам није успео да угуши, а што је првенствено последица неуспеле колективизације. Иако се и после тога наставило с низом административних мера усмерених на ограничавање сељака (земљишни максимум, нерешено питање здравственог и пензионског осигурања, забрана куповине механизације и сл.), он је остао власник своје земље, који је морао да размишља и као власник (капиталиста) и као менаџер и као радник, али и као предузетник.

Послератна оријентација комунистичких власти на убрзану индустријализацију државе захтевала је ангажовање свих ресурса. Тако је образовање, као један од стубова социјализације, било у потпуности усмерено на потребе индустријског рада. Оваква концепција доживљава потпуни слом у периоду „транзиције“ друштва. У пракси се појављује огроман број људи које индустрија не може да прими будући да се она, делом због неспособности прилагођавања новом тржишном начину пословања, а делом због систематског уништавања од стране политичке елите, гаси. Вишак незапослених људи покушава да се преоријентисе на пољопривреду или у сектор услуга. Због тога је неопходно и да се претходно споменуто образовање трансформише. Оно сада мора променити

своје садржаје и усмерити се на оспособљавање пољопривредника за нове услове тржишног пословања.

Изузетно важна проблематика, које се аутори такође дотичу, јесте и питање социјалног капитала. Ово је од посебног значаја јер разумевање социјалног капитала истовремено представља разумевање оних „невидљивих“, вредносних друштвених нити које нам могу пружити бројне одговоре за све оне „видљиве“ друштвене проблеме. Тако бисмо, посматрајући социјални капитал као (не)поверење, могли разумети зашто је управо сељак тај који увек има одређену дозу опреза према држави (власти). Прво, вековно робовање под туђинском влашћу изнедрило је генерације и генерације Срба који су учени да држава у којој живе није њихова, те да је сваки акт против те државе позитиван подвиг слављен у народу. Друго, оно мало социјалног капитала између сељака и државе који је и био успостављен након ослобођења и уједињења у потпуности је уништено након Другог светског рата захваљујући комунистичкој аграрној политици. Узимајући у обзир чињенице да је социјални капитал „структура дугог трајања“, те да ни данас не постоји јасна друштвена политика учења народа да је ово што данас имамо „наше“, као ни озбиљнијег политичког покушаја да се сељак заштити у овом времену недаћа, велико је питање када ће се социјални капитал (поверење) поново успоставити.

Нека од завршних запажања и анализа на које се аутори осврћу у књизи дотичу се питања салаша, данашњих великих поседа на територији АП Војводине и њихових власника који су своје богатство остварили на привилегијама омогућеним од стране политичке елите (пре, али и после „демократског петооктобарског преокрета“), руралног развоја и катастрофалне демографске слике. Задржавајући потпуно критички приступ отвореној паролу о тзв. руралном развоју из идентичних програма различитих политичких партија, која се стално обрће у масовним медијима, аутори, показујући то на конкретним примерима, трагају за могућим местом социолога и социологије села и истичу њихову нужност и важност у решавању друштвених проблема.

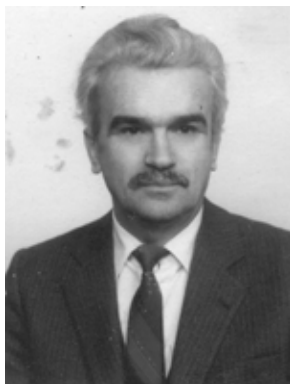
Можемо слободно рећи да је књига *Земља и људи. Сељаштво и друштвена структура* целовит поглед на проблематику сељаштва

у савременом српском друштву, представљен једноставним и прецизним језиком. Ослањајући се и на историјска искуства, аутори тачно идентификују све изазове и проблеме с којима се суочава и с којима ће се тек суочавати српско сељаштво (мада се може рећи да није мали број проблема који су „универзалног карактера“, па се препознају и у другим

друштвима). Ово дело ће засигурно (п)остати незаобилазно штиво за сваког ко буде улазио на поље социологије и социологије села или се на њему већ налази. Приказ завршава у нади да ће они који одређују судбину српског сељака и српског друштва прочитати ову књигу и из ње извући корисне закључке зарад будућности наше деце и отаџбине.

Војислав Б. Миоковић

ЈОВАН С. РАДОЈЧИЋ (1933–2013)

Летос, 4. јула 2013, преминуо је у Београду историчар, публициста и биограф Јован С. Радојчић.

Рођен је 2. јануара 1933. у Удбињи, Утињска долина, на Кордуну. Основно образовање стекао је у родном месту. Учитељску школу завршио је у Карловцу 1952. године. Учитељевао је у Великој Црквици, Славском Пољу и Вргинмосту до 1958, када одлази на студије историје. У Београду се уписао на Високу школу политичких наука, где је дипломирао 1966. Професор средњих школа у Карловцу био је од 1969. до 1974. У међувремену био је секретар Општинског комитета СК у Вргинмосту и политички радник Котарског комитета СК у Карловцу. После тога је до 1982. био секретар Секретаријата друштвених служби општине Карловац, а потом главни уредник *Карловачког тједника* и Радио Карловца. Када је 1985. у Карловцу основан Центар за идејно-теоретски рад, именован је за његовог директора, одакле је, после победе ХДЗ на изборима 1990, превремено пензионисан. Почетком рата 1991. с породицом је избегао у Србију.

У новој средини, у Београду, потпуно се посветио раније започетом, истраживачком и публицистичком раду. Чланке, приказе и друге прилоге објављивао је у *Полицици*, *Књижевним новинама*, *Јединству*, *Борби*, *Задужбини*, *Скадарлији*, *Збиљи* и другим периодичним публикацијама. Јављао се и стиховима – почетком 2009. објављена му је поема *Пејро-џорка*. Аутор је и многих биографија у Матичином *Српском биографском речнику*, 1–5 (Нови Сад, 2004–2011) и текстова у *Српској енциклопедији*, Том I, књиге 1. и 2. (Нови Сад – Београд, 2010. и 2011).

Најважнији му је пак рад на биографским лексиконима. Први, под називом *Срби*, *Српска Крајина*, *Далмација*, *Славонија*, *Хрватска* (Београд 1994) садржи око 1300 биографија, а други, *Биографије: Срби заједно*

од Дунава и Дрине (Нови Сад 2009), је у три тома, с преко хиљаду страна и 9800 биографија. Објављивањем овог изузетно важног дела Јован Радојчић се сврстао међу истакнуте српске биографске ствараоце. О капиталном значају Радојчићевих биографских лексикона за националну, друштвену, културну и духовну баштину писали су Василије Крестић, Часлав Оцић, Душан Иванић, Петар Опачић, Јован Деретић, Јован Радловић, Марко Атлагић и други, који су били и рецензенти Радојчићевих књига.

Вест о смрти Јована С. Радојчића, тихог и истрајног посленика, чврстог става и племените душе, дубоко је ожалостила широк круг научника и културних радника, другова, пријатеља и познаника из кордунашког завичаја и Београда. Његов узоран, светао лик остаће у трајној успомени свих који су га познавали, поштовали и с њим сарађивали.

Милован Божавац

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

НАДА И. ВИДИЋ (Ратково, 1947). Географ-туризмолог.

Дипломирала је на Институту за географију ПМФ УНС (1971), магистрирала (1976) и докторирала (2005) на ГФ БУ. Уже наставне области: Тематски туризам, Туристичка географија, Туризам Србије, Рурални туризам – савремене тенденције и процеси, Уређење простора у туризму, Рекреативни простори у туризму, Локални развој – савремене тенденције. Поља истраживачког интересовања: рурални, културни, урбани, верски и бањски туризам. Резултате стручно-научних истраживања објављивани у часописима: *ЗМСДН*, *ЗРИЗГ* ПМФ УНС; *Туризам*, *AUC: Series geography*, *GP* итд. Члан је: Српског географског друштва, члан коресподент IGU, Одбора за село САНУ, SEEmore, BGA (Софија) итд.

Важнија дела: *Специфичне туристичке вредности Фрушке горе и њихово функционално туристичко активирање*, Београд 2007.

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ (Нови Сад, 1970). Ванредни професор на Одсеку за историју ФФ у Новом Саду.

Дипломирао (1995), магистрирао (2000) и докторирао (2003, теза: „Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија: 1790–1792“) на Одсеку за историју ФФ у Новом Саду. Био доцент (2004–2009) из области Историја модерног доба а затим је изабран за ванредног професора (2009) из области Историја модерног доба на Катедри за историју ФФ у Новом Саду. Члан је Одбора Одељења за друштвене науке МС. Област истраживања: национална историја од 16. до 19. века; Срби у Хабзбуршкој монархији; Карловачка митрополија; помоћне историјске науке. Самостални је аутор више од 80 библиографских јединица у међународним и домаћим часописима: *ЗМСИ*, *ИЧ*, *НИ*, *ТЗ*, *ЗМС*, *СИАС*, *РМВ*, *НиИ*, *АИСПКМ*, *ГИАГНС* итд. Сарадник је капиталног издања *СБР* МС.

Важнија дела: *Срби у градовима Срема 1790–1849*, Нови Сад 1995; *Дипломатички сјиси код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001; *Земљишна књижа села Вођан (1758–1840)*, Сремска Митровица 2004; *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005; *Библиографија радова академика Славка Гавриловића*, Београд 2006; *Знаменишта докумената за историју српског народа (1538–1918)* (коаутор с Д. Микавицом и Г. Васином), Нови Сад 2007; *Земљишна књижа села Марадик (1758–1810)*, Сремска Митровица 2009; *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*, Сремска Митровица 2012.

ТРИВО ИНЂИЋ (Лушци Паланка, Сански Мост, 1938). Социолог.

Студирао права и магистрирао социолошке науке (социологија политике и права). Радио у Београду као истраживач у Заводу за проучавање културног

развитка, Институту за међународну политику и привреду и Институту за европске студије, као и у Одељењу за социологију Филозофског факултета БУ као асистент (одакле је удаљен почетком 1975. као припадник групе Praxis). Био је помоћник министра у Министарству за просвету и културу СРЈ 1992–1994, амбасадор у Шпанији 2001–2004. и политички саветник председника Републике Србије 2004–2012. Уређивао је часописе *Видици*, *Гледишта*, *Култура*, *Социолошки преглед* и *Право и друштво*, као и едицију књига из политичке филозофије *Libertas*. Објавио је више радова из области социологије, социјалне теорије и међународних односа.

Важнија дела: *Савремена Шпанија*, Београд 1982; *Ујон маса*, Београд 1985; *Тржишне дела ликовне уметности*, Београд 1986; *За ново просветиштво*, Београд 1997; *Балкан – могућности регионалног система безбедности* (с Р. Радиновићем), Београд 1999; *Технологија и културни идентитет*, Београд 2009.

ВЕСЕЛИН Б. КОНАТАР (Бијело Поље, 1965). Дипломирани менаџер безбедности – мастер за област наука безбедности; специјалиста безбедносног менаџмента за област одбране од тероризма. Докторант на ФБ БУ. Инспектор у Агенцији за националну безбедност Црне Горе.

Мастерирао на ФБ у Београду 2009 („Специјалне операције као облик деловања обавештајних служби“). Дугогодишњи је службеник СДБ РЦГ и АНБ РЦГ. Носилац више међународних признања. Члан МИД у Новом Саду и Редакције часописа *Крбови*. У периодици објавио више стручних радова из области безбедности и обавештајне делатности.

Важнија дела: *Необавештајна роварења обавештајаца: у лавиринтима сицијалних операција* (коаутор с М. Мијалковским), Нови Сад 2010;

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА (Никшић, 1970), филозоф, професор филозофије на ФПУ БУ.

Дипломирао (1995), магистрирао (1999) и докторирао на Одељењу за филозофију ФФ БУ. Боравио на студијским усавршавањима на универзитетима у Тибингену, Базелу и Чикагу. Био је стипендиста DAAD и Сасакава фондације. Објавио три монографије и преко 50 научних радова на српском, немачком и енглеском језику у земљи и иностранству. Добитник награде за „Књигу године“ Радио-Београда II из области теорије за 2005. годину. У новосадској „Академској књизи“ уредник је области филозофских издања. Поља истраживања: античка и модерна филозофија, херменеутика, феноменологија, политичка теорија, међународни односи, културне студије.

Важнија дела: *Идеје и начела. Истраживање Платонове онтологије*, Нови Сад – Ср. Карловци 2005; *Биће и судбина. Хајдегерово мишљење између узорности и времености*, Београд 2009; *Будућности страха и наде. Један философски оглед о долазећем времену*, Бања Лука 2011.

ДУШКО КУЗОВИЋ (Ужице, 1967). Архитекта.

Дипломирао (1994) на АФ БУ на смеру Заштита, ревитализација и проучавање градитељског наслеђа. Завршио последипломске студије (1997), магистрирао (2006) и докторирао (2013). Област интересовања: урбанистичка и архитектонска реконструкција и ревитализација, теоретичари архитектуре од 16. до 20. века, народно градитељство. Члан ИКС, УАС, УУС, ДКС, председник ДАУ итд. Публиковао радове у *Ужичком зборнику*, *Гласнику Друштва конзерватора Србије*, *Архитектура и урбанизам*, *Spatium*, *Facta Universitatis* итд. Учествовао на неколико међународних конференција. Једну међународну конференцију и

организоваo. Добитник Борбине повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево, 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету.

МИЛАН Ј. МИЈАЛКОВСКИ (Крива Паланка, 1948). Ванредни професор Факултета безбедности Универзитета у Београду.

Дипломирао (1970) и магистрирао на ВА КоВ ЈНА (1988), докторирао на ВА ВЈ у Београду 2000. године („Модел заштите војске Југославије од тероризма“). Завршио највишу војну Школу националне одбране (1990). Вршио војну службу у гарнизонима Дубровник и Требиње (1970–1979), а затим у ВА КоВ Ј(Н)А (1979–1990, 2000–2003). На ВА биран у звање предавача (1982), вишег предавача (1985), доцента (2000) и ванредног професора (2001). Био је начелник Катедре безбедности. Активна служба у чину пуковника престала му је 2003. године. Објавио више десетина радова из области безбедности, обавештајне и контра-обавештајне делатности, тероризма и специјалних дејстава. Аутор је више студија, књига, уџбеника и приручника.

Важнија дела: *Злочини и заблуде албанских сејарајисџа*, Београд 1999; *Модел заштитне војске Југославије од тероризма*, Београд 2000; *Тероризам албанских екстремиста* (коаутор с П. Дамјановићем), Београд 2002; *Тероризам и противтерористичка борба 2*, Београд 2003; *Одговор тероризму*, Београд 2005; *Геополитика и тероризам* (коаутор с З. Килибардом), Београд 2006; *Необавештајна роварења обавештајца: у лавиринтима специјалних операција* (коаутор с В. Конатаром), Нови Сад 2010; *Неухваљивости националне моћи* (коаутор с И. Ђорђевићем), Београд 2010; *Тероризам и организовани криминал* (коаутор с Д. Томићем, П. Марићем и Е. Шаљићем), Нови Пазар 2012; *Обавештајни системи* (коаутор с Д. Томићем), Пирот 2013; *Национални систем безбедности* (коаутор с Д. Томићем и П. Марићем), Пирот 2013.

ДЕЈАН МИКАВИЦА (Нови Сад, 1964). Историчар. Доцент и шеф Одсека за историју ФФ УНС.

Дипломирао на ФФ УНС (1990, „Српски национални програм и Европа 1844–1870“), магистрирао на ФФ БУ (1994, „Политичка делатност Лазе Костића“) и докторирао на ФФ УНС (2003, „Михаило Полит Десанчић: Михаило Полит Десанчић и идеја српске Војводине у Хабзбуршкој монархији“). Изабран у звање доцента (2004) и ванредног професора (2009) ФФ УНС у области Националне историје ново века. Област интересовања: историја српског народа у Хабзбуршкој монархији и Србији од краја 18. до почетка 20. века. Самостални је аутор већег броја библиографских јединица у међународним и домаћим часописима.

Важнија дела: *Последњи српски јанкалисџи: политичко-филозофска биографија Лазе Костића*, Нови Сад, 2004; *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690–1920*, Нови Сад 2005; *Политичка идеологија Светозара Милетића*, Нови Сад 2006; *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007; *Знаменита докумената за историју српског народа (1538–1918)* (с В. Гавриловићем и Г. Васином), Нови Сад 2007; *Српско ишћање на Угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011; *Политичка биографија Лазе Костића*, Нови Сад 2011; *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Нови Сад 2013 (с Г. Васином).

ПЕЧЕЊИН НИКОЛАЈ КОНСТАНТИНОВИЧ [Печенин Николай Константинович], (Кујбишев, Русија, 1953).

Завршио Кујбишевски политехнички институт 1975. Радио у Руском федералном нуклеарном центру. Истраживао проблеме управљања ризицима, управљања мотивационом, когнитивном и психосоматском надлежношћу у нуклеарној и радијационо опасној производњи. Од 1984. по сопственој иницијативи отпочео је проучавање социјалне проблематике и планска социјално-психолошка истраживања.

„Важнија дела: Управление риском на опасном производстве, Соложенцев Е. Д. *Сценарное логико-вероятностное управление риском в бизнесе и технике*, СПб., 2006; *Метод социологии в управлении трудовым коллективом: авторский курс для менеджеров*, Учебно-методическое пособие, Саров, 1995; От образования – к разрушению, *Судьба российского образования – судьба России*, сб. ст., СПб., 1995; Онтогенез личности, *Онтосинтез социальной реальности*, Труды методологического семинара, Москва, 1998; Управление техногенными рисками, А. Д. Еремин, Н. К. Печенин, Международная конференция „Развитие систем экологического менеджмента в России“ в рамках проекта „Развитие участия граждан РФ во внедрении систем экологического менеджмента как международно-признанного инструмента экономического роста, отвечающего целям устойчивого развития“, Материалы конференции, Москва, 2001; Управляемый риск: необходимые и достаточные условия, 13-ая ежегодная конференция Ядерного Общества России „Экологическая безопасность, техногенные риски и устойчивое развитие“, Москва, 2002; Надежность человека и организационные меры по обеспечению безопасности сложных технических систем, Н. А. Билык, Н. К. Печенин, 2-я сессия Саровской научной молодежной школы-семинара „Экологическая и промышленная безопасность“, Саров, 2002; *Структура отношений управления*, Учебно-методическое пособие, Саров, 2002; Управление риском на опасном производстве, Е. Д. Соложенцев, *Сценарное логико-вероятностное управление риском в бизнесе и технике*, СПб., 2006; *Habitus и гармония регионального социума*, *Проблемы развития регионального социума*, материалы междунар. научно-практ. конф., Саранск, Ч. 1, 2006; О перспективах развития межрегиональных культурных связей, *Проблемы развития регионального социума*, материалы междунар. научно-практ. конф., Саранск Ч. 2, 2006; Информация, *habitus*, гуманитарное знание, *Гуманитарное знание в современном информационном обществе*, материалы научно-практ. конф., Саров; Саранск. 2007; *Социально-философский портрет психической основы личности*, ГРУНО, 1995; *Прометеевы дары. Структурно-нравственная теория хозяйственной деятельности* (готовится к публикации).

СЛОБОДАН РЕЉИЋ (Теслић, БиХ, 1954) новинар и социолог. Помоћник главног уредника „Новости“.

Дипломирао је журналистику на ФПН БУ (1978), а магистрирао на Одељењу за социологију ФФ УИС темом „Четврти стуб демократије – политико-лошко-социолошки аспект“ (2010). Завршио је специјалистички курс „Медији и демократија“ на америчком Duke University (Durham, North Carolina, 2000. године). Докторску тезу „Промена карактера медија у савременом капитализму: узроци, актери, последице“ одбрао је на ФФ БУ (2013). У новинаској каријери био је главни и одговорним уредник *НИН*-а (2002–2009). Добитник награде „Димитрије Давидовић“ као уредник године (2003). Учествовао на бројним стручним и научним скуповима о улози медија у савременом друштву, о манипулацији у савременој демократији и улози и природи медија у позном капитализму. Објавио је више прилога у научним и стручним часописима *Нова српска јолићичка мисао* (2010), *Деведесетје данас* (2010), *Право & Друштво* (2010),

Национални интерес (2011), *Култура* (2013), *Лешојис МС* (2013), и зборнику *Аспекти глобализације* (Београд 2003);

Важнија дела: *Одумирање слободних медија*, Београд 2011;

ЈОВАНА ЧИКИЋ, рођ. САМАРЦИЈА (Осијек, 1978). Истраживач сарадник на Департману за економику пољопривреде и социологију села ПољФ УНС (од 2004).

Дипломирала (2003) на Одсеку за социологију ФФ у Новом Саду. Магистрала (2008) на Студијској групи за социологију села на ПољФ у Новом Саду. Докторску дисертацију „Породична газдинства и развој сеоских заједница“ одбранила на ФФ у Новом Саду (2012). До сада ангажована на 22 пројеката, од чега 19 домаћих и три међународна. Учествује у извођењу дела наставе на групи социолошких предмета на основним и мастер академским студијама. До сада је објавила једну монографију (у коауторству) и око 40 радова.

Важнија дела: *Органска производња и пољопривредна газдинства Србије – руралносоциолошка анализа* (коаутор с Ж. Петровићем), Нови Сад 2010.

СКРАЋЕНИЦЕ

АИСПКМ	Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије
АНБ	Агенција за националну безбедност
AUC	Annals of the University of Craiova
АФ	Архитектонски факултет
BGA	Balkan Geographical Association (Софија)
БУ	Београдски универзитет
ВА	Војна академија
ВЈ	Војска Југославије
ГИАГНС	Годишњак Историјског архива града Новог Сада
GP	Geographica Pannonica
ГФ	Географски факултет
ГФФ	Годишњак Филозофског факултета (Нови Сад)
DAAD	Deutscher Akademischer Austauschdienst (Немачка служба за академску размену)
ДАУ	Друштво архитеката Ужица
ДКС	Друштво конзерватора Србије
ЗМС	Зборник Музеја Срема
ЗМСИ	Зборник Матице српске за историју
ЗРИЗГ	Зборник радова Института за географију
IGU	International Geographical Union
ИКС	Инжењерска комора Србије
ИЧ	Историјски часопис (САНУ)
ЈНА	Југословенска народна армија
КоВ	Копнена војска
МИД	Мало историјско друштво
МС	Магица српска
НИ	Настава историје (Нови Сад)
НиИ	Настава и историја (Нови Сад)
ПМФ	Природно-математички факултет
ПољФ	Пољопривредни факултет
РЦГ	Република Црна Гора

ТЗ	Темишварски зборници (Матица српска)
СБР	Српски биографски речник
СДБ	Служба државне безбедности
SEEmore	South Eastern European Mountain Research Network
СИАС	Споменица Историјског архива „Срем“ (Ср. Митровица)
УАС	Удружење архитеката Србије
УБ	Управа безбедности
УИС	Универзитет у Источном Сарајеву
УНС	Универзитет у Новом Саду
УУС	Удружење урбаниста Србије
ФБ	Факултет безбедности
ФПН	Факултет политичких наука
ФПУ	Факултет примењених уметности
ФФ	Филозофски факултет

Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00 €**)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **295-1234397-90** (Српска банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199
(00381) 21 6615–798

email:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је
143 (2/2013) свеску 8. јула 2013.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Мирјана Карановић

Коректор: Владимир М. Николић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Штампање завршено новембра 2013. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

Припрему за штампу помогао је Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке,
1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије